

Санобар АБДУЛЛАЕВА,

Ўзбекистон Республикаси Ички Ишлар Вазирлиги Академияси ўқитувчиси

E-mail: azalea_me85@mail.ru

Педагогика фанлари доктори Ph.D Оманов П.Х. тақризи асосида

ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА ҲАРБИЙ ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИКЛАРНИНГ СЕМАНТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Тилшуносликда нутқни ихчам ва мазмунли ифода этиш учун фразеологик бирликларнинг ўрни бекиёсдир. Тадқиқотчиларнинг изланишларига ва назариясига кўра, тилдаги барча сўзлар, иборалар йиғиндиси ва тилнинг луғат таркибига тегишли сўзларда мажозий маъноларнинг шаклланиши ва кенгайиши натижасида тил лексикасига киритилган фразеологик бирликлар ҳосил бўлади. Хориж тилшунослари тадқиқотида, Фразеологизм – мустақил тил бирлиги бўлиб, у таркибий қисм, сўз бирикмаси ва гапга нисбатан тўлиқ ва қисман семантик ўзгариши билан характерланади. Тилнинг мустақил бирлиги фразеологизм фонема, морфема, сўз каби бошқа тил бирикмаларига нисбатан мураккаброқ бўлиб, лексик, грамматик ва айниқса, семантик жиҳатдан ўзига хос тузилишга эгадир.

Калит сўзлар: фразеологик бирликлар, луғат таркиби, сўз бирикмаси, лисоний тушунчалар, фразеологик бирикма, фразеологизмлар.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВОЕННЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ НА АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В лингвистике несравнима роль фразеологизмов для лаконичного и содержательного выражения речи. Согласно исследованиям и теории исследователей, все слова, фразы, а также формирование и расширение переносных значений слов, принадлежащих к лексической структуре языка, приводят к фразеологизму, включенным в лексику языка. В исследованиях зарубежных лингвистов фразеология - это самостоятельная языковая единица, для которой характерно полное или частичное семантическое изменение по отношению к компоненту, фразе и предложению. Независимая единица языковой фразеологии более сложна, чем другие языковые комбинации, такие как фонемы, морфемы, слова, и имеет лексическую, грамматическую и особенно семантически уникальную структуру.

Ключевые слова: фразеологические единицы, словарная структура, лексика, лингвистические концепции, фразеологические сочетания, фразеология.

SEMANTIC FEATURES OF THE MILITARY PHRASEOLOGICAL UNITS IN ENGLISH AND UZBEK

Abstract

The role of phraseological units in linguistics for concise and meaningful expression of speech is incomparable. According to the research and theory of researchers, all words, phrases in a language, and the formation and expansion of figurative meanings in words belonging to the lexical structure of the language result in phraseological units incorporated into the lexicon of the language. In the study of foreign linguists, Phraseology is an independent linguistic unit, which is characterized by a complete and partial semantic change in relation to the component, phrase and sentence. The independent unit of language, phraseology is more complex than other language combinations such as phonemes, morphemes, words, and it has a lexical, grammatical, and especially semantically unique structure.

Key words: phraseological units, dictionary structure, vocabulary, linguistic concepts, phraseological combination, phraseology.

Ҳар бир тилда нутқни ихчам ва мазмунли ифода этилишида муҳим рол ўйнайдиган лисоний бирликлар мавжуд бўлиб, улар орасида фразеологик бирликларнинг ўрни бекиёсдир. Маълумки, фразеологик бирликлар тилда тайёр ҳолда мавжуд бўлган ва нутққа шундайлигича олиб қириладиган, шаклан сўз бирикмаси ёки гапга ўхшайдиган, мазмуни кўчма маънога асосланган тил бирликларини ёки луғавий бирликларни тушунамиз.

В.В.Виноградов фразеологик бирлик борасида куйидаги фикрларни баён этади: “Тил луғат таркибига қирадиган сўзларнинг бойиш ва мураккаблашув моҳиятига тўхталиб ўтиш жуда зарур, чунки тилнинг луғат таркибига оид сўзларнинг семантик ривожланиши стандарт тил фразеологиясини бойитиш билан боғлиқ”. Тилдаги барча сўзлар, иборалар йиғиндиси ва тилнинг луғат таркибига тегишли сўзларда мажозий маъноларнинг шаклланиши ва кенгайиши натижасида тил лексикасига киритилган фразеологик бирликлар ҳосил бўлади.

А.Г.Назаряннинг фикрича, “Фразеологизм – мустақил тил бирлиги бўлиб, у таркибий қисм, сўз бирикмаси ва гапга нисбатан тўлиқ ва қисман семантик ўзгариши билан характерланади. Тилнинг мустақил бирлиги фразеологизм фонема, морфема, сўз каби бошқа тил бирикмаларига нисбатан мураккаброқ бўлиб, лексик, грамматик ва айниқса, семантик жиҳатдан ўзига хос тузилишга эгадир. Бу структурада кўпроқ экстралингвистик омиллар иштирок этади. Улар эса фразеологик бирликларнинг шаклланиши ва ривожланишида катта роль ўйнаб, миллий характерни намоён этади” [5]. А.В.Куниннинг таъкидича, “фразеологик бирликлар тўлиқ ва қисман кўчма маънода қўлланадиган турғун сўз бирикмалардир” [3]. Р.Шолес фразеологик бирликни “сўзлашувчилар томонидан тушуниладиган, лекин маъноси кўпинча сўзларнинг маъносидан фарқ қиладиган бирликлар” [7] дея қайд этади.

Фразеологик бирликларни ўрганишда аввало уларни таснифини тадқиқ этиш муҳим ҳисобланади.

Чунки фразеологизм тушунчаси остида фразеологик бирлик, фразеологик бирикма, фразеологик чатишма каби бир қатор лисоний тушунчалар мавжуд.

Ўзбек тилидаги фразеологизмлар бўйича Ш.Рахматуллаев илмий тадқиқот олиб борган бўлиб, олим фразеологик бирикларни семантик жиҳатдан тасниф этиб, уларни уч турга ажратган: фразеологик бутунлик, фразеологик чатишма ва фразеологик қўшилма [6]. Ш.Рахматуллаев фикрига кўра, таркибидаги сўзларнинг маъноларига боғлиқ, шуларга асосланган умумлаштирувчи кўчма маъноли иборалар фразеологик бутунлик деб аталади. Масалан: тўйдан олдин ноғора қоқмоқ; ер билан осмонча. Ш.Рахматуллаев фразеологик бирикларни семантик маъно муносабатида кўра яна бир турга – фразеологик қўшилмаларга бўлган. Компонентларидан бирининг кўчма маъносига асосланган ва компонентларига хос мустақил маъно марказларини сақлаб қоладиган уюшмалар фразеологик қўшилмалар деб аталади. Масалан: оғир йигит, боғнинг гули; гапнинг тузи; ақли бор чайнайди гапнинг тузини.

В.Виноградов таснифига кўра, барча фразеологик бириклар фразеологик бирлашма, фразеологик бириклар ва фразеологик бирикмаларга бўлинади. Фразеологик бирлашма – бу семантик жиҳатдан бўлинмайдиган фразеологик бирик бўлиб, унинг таркибий қисмларининг маъноси ҳеч қачон таъсир қилмайди [2]. Бу шуни англатадики, фразеологик бирлашмалар бирлашишнинг энг юқори босқичини ифодалайди. Компонентларнинг маъноси бутунлик маъносига, унинг экспрессивлиги ва ҳиссий хусусиятларига тўлиқ сингиб кетади. Масалан: Once in a blue moon – камдан-кам ҳолатларда, To cry for the moon – нореаликни талаб қилиш, Under the rose – сокин.

Фразеологик бириклик - бу семантик жиҳатдан бўлинмайдиган фразеологик бирик бўлиб, унинг бутун маъноси унинг таркибий қисмларининг маънолари билан мотивлашади [2]. Умуман олганда, фразеологик бириклар – бу бутун бириклик маъноси унинг таркибий қисмларининг маъноси йиғиндиси эмас, балки уларга асосланган ва таркибий қисмлардан тушунилиши мумкин бўлган иборалар. Асосий сўзнинг маъноси оддий маънолардан унчалик узок бўлмайди. Бу маъно эркин сўз бирикмасининг умумлаштирилган мажозий маъноси натижасида шаклланган бўлади. Бу сўз бирикмасини образли метафорик қайта кўриб чиқиш натижасидир. Фразеологик бирикларга to come to one's sense – бировнинг фикрини ўзгартирмоқ, to come home – белгилаш, to fall into a rage – жаҳли чиқмоқ.

Фразеологик бирикма – бу ҳар бир сўз мутлақо аниқ мустақил маънога эга бўлган тузилиш ёки ифода бўлиб, компонентлардан бири боғланган маънога эга бўлади [2]. Бу шуни англатадики, фразеологик бирикмалар битта компонентни ўз ичига олади, иккинчиси мажозий маънода ишлатилади. Буларга to make an attempt – ҳаракат қилмоқ, to make haste – шошилмоқ, to offer an apology – кечирим сўрамоқ кабилар мисол балади.

Фразеологик ифода - бу шакли ва қўлланилиши бўйича турғун, структур ва семантик жиҳатдан бўлинмайдиган, эркин компонентли сўзлардир. Фразеологик иборалар - таниқли сибатчилар, ёзувчилар, олимлар ва санъаткорларнинг мақоллари, сўзлари ва афоризмлари ҳисобланади. Бу қисқа ҳикоялар, донолик тажрибаси билан тасдиқланган ва ҳаммага таниш бўлган ҳақиқатни билдиради. Улар кўпинча метафорик характерга эга бўлиб, нутқда расман қатнашмасдан, яши тушунилан ва яширин маълумот белгиларини ўз ичига олади. Масалан, East or West, home is best – Ўз уйинг ўлан тўшагинг, Rome was not built in a day – Мусулмончилик аста секинлик билан.

Инглиз ва ўзбек тилларида ҳарбий соҳага оид фразеологик бириклар ўзига хос лексик-семантик маъноларга эга бўлади. “Инглиз ва ўзбек тилларида ҳарбий терминлар қўлланилишининг лингвумаданий хусусиятлари” мавзусида тадқиқот олиб борган олим А.Куранов, ҳарбий соҳада фразеологизмлар хусусида қуйидагиларни эътироф этади: “ҳарбий лексикада фразеологик бирикларнинг алоҳида категорияси ҳам мавжудки, улар ҳеч қачон таржимада сўзма-сўз таржима қилинмайди. Улар яхлит ҳолда ёки таржима қилинаётган тилдаги муқобили орқали таржима қилинади. Масалан: кенг қўлланадиган феълли идиоматик термин бирикмалар: beat a retreat “чекинмоқ”; (Cockburn decided it was time to beat a hasty retreat – Кокбурн шошилиш ортга чекиниш вақти келди деб қарор қилди), control (dominate) a key terrain feature “муҳим жой предмети”; (General controled a key terrain feature – Генерал кўмондонлик қилувчи баландликни назорат қилди), enter the lists “жангга киришмоқ” (The enemy entered the lists – Душман жангга киришди), шунингдек, get an order through “буйруқни етказмоқ”; give (ask) quarter “раҳм қилмоқ”, “раҳм-шавқат сўрамоқ”; have sand in one's hair “чўлда ҳаракатлар тажрибасига эга бўлмоқ”; have wires crossed “саросимага тушмоқ”, “адаштириб юбормоқ”; see service “хизматни ўтамоқ”; rush the objective “объектни эгалламоқ” шулар жумласидандир” [4].

Инглиз тилида ҳарбий соҳага оид бир қанча фразеологик бириклар мавжуд бўлиб, улар шу соҳада ўзига хос хусусиятларга кўра қўлланади. Масалан, инглиз тилида “Balls to the wall” (бошқа бир маъноси “Going balls out”) фразеологик бириги мавжуд бўлиб, унинг маноси “имкони борича тез бориш” деган маънони англатади. Бу ибора асосан учувчилар ўз самолётларини иложи борича тезроқ учиб кетиши керак бўлган ҳарбий авиацияда қўлланди. Уларнинг бошқарув дастакларининг охирида суриладиган мослама бўлади. Тезлатгични охиригача итариш қўлидаги тўпни хавфсизлик деворига қарши қопитга кўяди. Ҳақиқатан ҳам учувчи узоклашиши керак бўлганда, улар бошқарув тағини олдинга силжитиб, шўнгиш қилишади. Шубҳасиз, бу бошқарув тағининг тўпини учувчидан ва хавфсизлик деворига кўйиб юборади.

Яна бир фразеологик бирик “Bite the bullet” бўлиб, унинг маъноси “оғриқ ёки ноқулайликларга йиғламасдан чидаш”ни англатади. Бу ибора Америкада фуқоралик уруши даврида икки томон аскарлари томонидан қўлланган. Бироқ бу кейинчалик Британияликлардан ўғирланганлиги маълум бўлган. Британия Армияси капитани Франсис Гросе ўзининг 1811 йилда нашр этилган “Dictionary of the Vulgar Tongue” лугатида “chew the bullet” иборасини аскарларни жароҳатланганда ҳам қандай қилиб оғриқларга сукунат билан чидашни тушунтириш учун қўллаган.

“Bought the farm” ибораси “ўлмоқ” маъносини англатиб, 1950 -йиллардаги реактив учувчиларга тегишли деб ўйланган бу ибора тезда фуқоролар орасида тарқалиб кетган. Бу ибора қандай пайдо бўлганлиги ҳақида аниқ асос йўқ. Бу ибора урушдан бева қолганлар оилавий хўжаликни ҳаёт сўғуртаси билан тўлаши ёки дехқонлар ўз участкасини учувчини кулаб тушганда олган зарарини компания томонидан тўланиши ёки фермер хўжалигини сотиб олмоқчи бўлган учувчиларга нисбатан қўлланган бўлиши мумкин.

Яна бир фразеологик бирик “Got your six” ибораси бўлиб, унинг маъноси “орқангизга қараб” деган маънони англатади. Ҳарбийлар одатда соат йўналишидан фойдаланиб ўз йўналишларини тасвирлайдилар. Агар транспорт, ускуна ёки бирор шахснинг ҳаракатланиши 12 да бўлса, энг яқин кўрсаткич 6 бўлади, олд томон 12

стрелкаси 12 ни кўрсатса, орқа томон стрелкаси 6 ни кўрсатади. “Орқангизни ёпдим” фразеологик бирлигини ҳарбий хизматчилар бир-бирларига орқалари ёпилганини ёки орқадан хужум қилаётган душманга эҳтиёт бўлишлари кераклигини айтиш учун қўллашади.

Ўзбек тилида ҳам ҳарбий соҳа лексикасига оид фразеологик бирликлар ҳам ўзига хос аҳамиятга эга. Улар ҳам инглиз тилидаги каби отли, феълли бирикмалардан ташкил топган. Масалан, абжағини чиқармоқ. Унинг маъноси бирор кимни қаттиқ жароҳатламоқ. Фашистни ур, абжағини чиқар, у ёғи билан ишинг бўлмаси. Ойбек. Қуёш қораймас.

Ўзбек тилида Илғор отряд – жанговар тартиб элементи бўлиб, у фразеологик бирикма ҳисобланади. Жанг майдонида вазибаларни мустақил тарзда бажариш учун ажратиладиган кучайтирилган танк (мото ўқчи ёки денгиз пилдалари) бўлинмаси. Душманнинг муҳим объектларини қўлга киритиш, чекинаётган кучларини таъкиб этиш, сув ҳавзасини кечиб ўтиш каби вазибаларни бажариш мақсадида душман мудофаасини зудлик билан ёриб ўтиш хусусиятидан келиб чиқиб, Илғор отряд номи билан юритилади.

Ўзбек тилида “Лашкаргоҳ” – Қўшин кўним топган жой, “Панагоҳ” – Қўшинлар шахсий таркиби ва аҳолини шикаст етказувчи барча воситалардан ҳимоя қилиш учун мўлжалланган ёпиқ турдаги маҳсус иншоот, “Пана жойлар” – Шахсий таркиб ва ҳарбий техникани душман кузатуви ва турли захарли моддалардан ҳимоя қилиш ва никоблаш учун фойдаланиладиган сунъий иншоот.

“Бобурнома учун қисқача изоҳли луғат”да “килич урмоқ”, “килич солмоқ” деб изоҳ берилган килич тегур феъли фразеологик бирикма ҳисобланади. Икки мартаба ўзи жамиё йигитлардин ўзуб килич тегурди: бир мартаба Аҳси эшигида, яна бир мартаба Шохрухия эшигида [1].

Демак, инглиз ва ўзбек тилларида ҳарбий соҳага оид фразеологик бирликларни чоғиштирма тадқиқ қилиш жараёнида бу икки тилдаги фразеологик бирликларнинг ўхшашлик ва фарқли жиҳатлари кузатилди. Бунда инглиз тилида ҳарбий соҳада қўлланадиган фразеологик бирликлар салмоғи ўзбек тилига нисбатан кўпроқ. Инглиз тилидаги фразеологик бирликларни ташкил этувчи копонент лексик бирликлар асосан шу тилдаги сўзлардан ташкил топган бўлса, ўзбек тилидаги фразеологик бирликлар тожик, рус тилларидан ўзлашган лексик бирлик ташкил этади.

АДАБИЁТЛАР

1. Бобур Захириддин Муҳаммад. Бобурнома. Нашрга тайёрловчи П.Шамсиев; Муҳаррир А.Ўқтам. Т.: Юлдузча, 1989, 10 бет
2. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів освіти. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 368с.
3. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. – М., 1972. – С. 7–9.
4. Қурганов А. Инглиз ва ўзбек тилларида ҳарбий лексикани қўлланишининг лингвомаданий хусусиятлари. Фил.ф.д.дисс. –Т:2021. –Б.133.
5. Назарян А.Г. Почему так говорят по французски. – М., 1968. – 178 с.
6. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. Университетлар ва педагогика институтларининг студентлари учун қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978.
7. Sholes R. Semiotics and Interpretation. – New Haven: Yale University Press, 1982. – 214 p.

Ra'noxon ABDURAHMONOVA,
Andijon davlat universiteti dotsenti
filologiya fanlari doktori, PhD
E-mail: abdurahmonova.italy@gmail.com

ADU Tilshunoslik kafedrasida f.f.n., dotsenti Z.Qodirov taqrizi asosida

**O‘ZBEK VA NEMIS TILLARIDAGI BADIY MATNLARDA DEYKTIK BIRLIKLARNING QIYOSIY TAHLILI
(A. NAVOIY VA GYOTE ASARLARI MISOLIDA)**

Аннотация

Ushbu o‘zbek va nemis tillaridagi badiiy matnlarda deyktik birliklarning qiyosiy tahlili haqida so‘z yuritilgan. Shuningdek, pragmatiklikda til birligining nutq vaziyati, kontekst bilan bog‘liq holda o‘rganuvchi masalalaridan biri deyktik nazariyasi ekanligi, pragmatiklikda til birligining orqali kommunikativ muloqot ishtirokchilari, muayyan voqelik, u amalga oshirilgan vaqt, o‘rin kabilarga ishora qilish deyktik hodisasi sifatida, tilning ishora birliklari esa deyktik birliklar tarzida talqin etilishi muhokama qilingan.

Kalit so‘zlar: deyktik birliklar, badiiy matn, pragmatiklik, paradigmatic xususiyat, tilshunoslik, deyktik iboralar, nutq, matn, muloqot, til nazariyasi.

**СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ДЕЙТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ЛИТЕРАТУРНЫХ ТЕКСТАХ НА УЗБЕКСКОМ И
НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКАХ (НА ПРИМЕРЕ РАБОТ А.НАВОИ И ГЁТЕ)**

Аннотации

Эти узбекские и немецкие художественные тексты посвящены сравнительному анализу дейктических единиц. Также важно отметить, что в прагматике речевая ситуация языковой единицы является одним из вопросов, изучаемых в связи с контекстом и интерпретацией знаковых единиц как дейктических единиц.

Ключевые слова: дейктические единицы, художественный текст, прагматика, парадигматический признак, лингвистика, дейктические выражения, речь, текст, коммуникация, теория языка.

**COMPARATIVE ANALYSIS OF DEICTICAL UNITS IN UZBEK AND GERMAN LANGUAGE TEXTS (ON THE
EXAMPLE OF THE WORKS OF A. NAVOI AND GOYETE)**

Annotation

These Uzbek and German literary texts deal with a comparative analysis of deictic units. It is also important to note that in pragmatics, the state of speech of a language unit is one of the issues studied in relation to the context. and the interpretation of sign units as deictic units.

Key words: deictic units, literary text, pragmatics, paradigmatic feature, linguistics, deictic expressions, speech, text, communication, language theory.

Kirish. Bizga ma'lumki tilni o'rganish uzoq muddat davom etadigan jarayon hisoblanadi va bundan tashqari tilni mukammal o'rganish ikki yoki undan ortiq tillarni bevosita tahlil qilib o'rganish orqali amalga oshadi. Tillarni qiyosiy tahlil qilish, ularni chuqur o'rganish yangi tahlil obyektlarini ochadi. Tilshunoslikning asosiy obyekti bu – til. Darhaqiqat, umumiy jihatdan oladigan bo'lsak, til vositasida axborot almashinuvi, o'zaro hamkorlik, kommunikatsiya yuzaga keladi. Ilm-fan, texnikaning gurrakib rivojlanishi va ilmiy-texnik axborotning kengayishi munosabati bilan tilshunoslik va tarjimaning amaliy ahamiyati ham oshib bormoqda. Albatta shuni ta'kidlab o'tishimiz lozimki, bugungi kunda ham tilshunosligimiz qanchalik rivojlangan bo'lsin, o'zbek tili, nemis tili nazariy va amaliy grammatikasi, nemis va o'zbek tillari qiyosiy grammatikalarining yetishmasligi kabilar inobatga olinib, ularga bo'lgan ehtiyoj bugungi kunda tilshunos olimlar oldiga mavjud muammolarning yechimini topishdek muhim vazifalarni qo'ymoqda. Xorijiy tillarni, jumladan nemis tilini har tomonlama chuqur o'rganish, ayniqsa, bu tilni o'zbek tili bilan qiyosiy tavsiflash bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri sanaladi. Tillarni qiyosiy o'rganish orqali yangi tilshunoslik yo'nalishlari ochilmoqda. Bundan tashqari barcha tillarda gap qurilmasining an'anaviy sintaktik tahlili bugungi kunda tilshunoslikning eskirgan tadqiqot yo'nalishi sifatida qaralmoqda. Zamonaviy tilshunoslikda sintaktik bosh va ikkinchi darajali bo'laklarga

ajratib talqin etilishi, ushbu birliklarning gapda ishtirok etishida sintaktik aloqalarni aniqlash, sintaktik birliklarning differentsial belgilari hamda ularning til sathlaridagi semantik maydonini o'rganish va ularni qiyosiy-tipologik jihatdan talqin etish hozirgi zamon tilshunoslari uchun ochilishi kerak bo'layotgan "sirlil sandiq" qa qiyos etsak mubolag'a bo'lmaydi.

Ma'lumki, bugungi kunda matn tilshunosligi sohasida aksariyat ko'pchilik olimlar ilmiy tadqiqot ishlarini olib bormoqdalar. Matn tilshunosligi doirasida matnni tahlil qilishda pragmatik, kognitiv, lingvomadaniyat, deyktik hodisalarni aniqlash, lokativ birliklar va ularning sintaktik munosabatlari kabi ilmiy yondashuvlar mavjud bo'lib, ular to'xtovsiz rivojlanib bormoqda.

Zamonaviy tilshunoslikning til birliklarini inson omili bilan bog'liq holda o'rganuvchi yo'nalishlardan biri pragmatiklik bo'lib, mazkur yo'nalishda til birliklari nutq vaziyati, kontekst bilan bog'liq holda o'rganiladi. Pragmatiklikda til birligining nutq vaziyati, kontekst bilan bog'liq holda o'rganuvchi masalalaridan biri deyktik nazariyasidir. Pragmatiklikda til birliklari orqali kommunikativ muloqot ishtirokchilari, muayyan voqelik, u amalga oshirilgan vaqt, o'rin kabilarga ishora qilish deyktik hodisasi sifatida, tilning ishora birliklari esa deyktik birliklar tarzida talqin etiladi" [8].

Deyktik vositalarning asosiy vazifasi muloqot jarayonida til birliklarini voqelik bilan bog'lash hamda unga nisbatan subyektiv munosabat bildirishdir. Deyktik iboralarni qo'llash nutqning to'g'ri shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

- **Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review).** Ma'lumki, tilshunoslikda deyktik belgilar tasnifi uzoq muhokama qilib kelinayotgan masalalardan biri hisoblanadi. Ko'pgina tilshunoslar an'anaga ko'ra deyxisini shaxs, zamon, makon deyxislariga ajratib o'rganishgan. Ushbu maqolamizda shaxs deyxisi va uni ifodalovchi til birliklarini Alisher Navoiy asarlari badiiy matni misolida tahlilga tortamiz.

Tilshunoslikda shaxs deyxisi xususida so'z yuritilganda ayrim tilshunoslar uni predmet deyxisi bilan aloqadorlikda tadqiq etganining guvohi bo'lamiz. Xususan, A.A. Kibrik shaxs deyxisini predmet deyxisining bir aspekti deb qaraydi. A.A. Kibrikning e'tirof etishicha, shaxsga va predmetga ishora qilish predmet deyxisini yuzaga keltiradi. [7] Binningcha esa shaxs va predmet deyxisi deyxisining alohida-alohida turlaridir, chunki deyxis maydon markazida shaxs turadi. Bu esa shaxs deyxisini deyxisning alohida bir turi sifatida o'rganishni taqozo etadi.

- **Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).** Har bir tilda shaxs ma'nosini ifodalovchi bir qancha til birliklari mavjud, shuningdek, nutqiy muloqot jarayonida shaxsga ishora qiluvchi birliklarni ham kuzatish mumkin. Shunga ko'ra, tilshunoslikda shaxsni bevosita ifodalovchi til birliklari hamda muloqot jarayonida shaxsga bilvosita ishora qiluvchi birliklar ajratiladi.

- **Tahlil va natijalar (Analysis and results).** Muayyan til birliklari nutqiy muloqotda qo'llanilib ma'lum bir shaxsga ishora qiladi. Natijada shaxs deyxisi yuzaga keladi. Shaxsga ishora qiluvchi birliklar esa shaxs deyxisini ifodalovchi deyktik birliklar tarzida talqin etiladi.

O'zbek tilida shaxsga ishora qiluvchi deyktik birliklar keng ko'lamli bo'lib, ular sirasiga kishilik va ko'rsatish olmoshlari, hech kim, hech qaysi bo'lishsizlik olmoshlari, allakim, kimdir, birov gumon olmoshlari, kim so'roq olmoshi, hamma, barcha, bari belgilash olmoshlari, o'zlik olmoshi, shuningdek, fe'lining shaxs-son ko'rsatkichlari, egalik qo'shimchalari, atqli otlar, otlashgan sifat, otlashgan sonlarni kiritish mumkin. Bular ichida eng faol qo'llanadigani kishilik olmoshlari hisoblanadi.

Ma'lumki, kishilik olmoshlari nutqda bevosita shaxsga ishora qiladi, ularning aynan qaysi shaxsga ishora qilishi kontekst orqali yuzaga chiqadi. Buni quyida Alisher Navoiy lirik merosidan olingan misolda ko'rib o'tamiz: "Sanoye' va aruz fanida barcha el ani musallam tutarlar erdi. Aning tab'i diqqatini har kishi bilay desa "Shabistoni xayol" degan kitobini ko'rsun". ("Majolis un-nafois") Ushbu baytlardagi ani va aning olmoshlari shaxsga ishora qilayotgani ma'lum bo'lsada, aynan qaysi shaxsga ishora qilganini bu gaplardan oldin kelgan gap orqali bilish mumkin. Qiyoslang: "Mavlono Yaxyo Sebak – Xuroson mulkining rangin fozili erdi, ko'p ulum va fununda mohir erdi. Sanoye' va aruz fanida barcha el ani musallam tutarlar erdi. Aning tab'i diqqatini har kishi bilay desa "Shabistoni xayol" degan kitobini ko'rsun". ("Majolis un-nafois").

Anglashiladiki, nutqiy vaziyat, kontekst qurshovi deyktik belgilarning nimaga ishora qilayotganini aniqlash uchun muhim ahamiyatga ega.

Ayrim hollarda kishilik olmoshlari matnda tushib qolishi mumkin. Mazkur holda so'zlovchi shaxsga ishora qilish vazifasini shaxs-son ko'rsatkichlari o'z zimmasiga oladi [6, 60]. Masalan: "Mavlono Sulaymoniy – Bobur Mirzo xizmatida bo'lur erdi. Va badihani ravon aytur erdi". ("Majolis un-nafois"). Men kishilik olmoshi matnda birinchi shaxsga – so'zlovchiga ishora qiladi. Ba'zida esa matnda bu

olmosh tushib qolib, shaxsga ishora qilish vazifasini fe'ning shaxs-son qo'shimchalari o'z zimmasiga oladi. Masalan:

Ishq tarkiga qilurmen tun-u kun ko'ngluma tuhmat.

Ki, otin tutmag'ay el tutsa bu oyin bila shuhrat. (Alisher Navoiy "Favoyid ulkibar" 56 b.) Ko'rib turganimizdek, Navoiy birinchi shaxsni ifodalovchi -man shaxs-son affiksining eski turkiy tildagi ko'rinishi – -men affiksini qo'llagan. Mazkur ko'rsatkich matnda shaxsga, ya'ni so'zlovchiga ishora qilgan hamda shaxs deyxisini hosil qilgan. Muloqot jarayonida men olmoshi o'rniga ba'zida faqir, bandayi ojizingiz, telba, kamina, qulingiz kabi so'zlar ham shaxsga ishora qiladi. Masalan: "Mavlono Baqoiy kamon-garlikka mashhur va o'zini muammoiyliqqa ham shuhrat berdi. Ammo faqir hargiz andin maummoki, nimaga yaragay, eshitmadim. ("Majolis un-nafois") Ushbu misoldagi faqir so'zi so'zlovchi shaxsga ishora qilib, shaxs deyxisini hosil qilgan. Shu o'rinda aytish joizki, mazkur birlik so'zlovchining ijtimoiy holatiga ham ishora qilgan, natijada, ijtimoiy holat deyxisi yuzaga kelgan. Demak, mazkur mikromatnda qo'llangan deyktik birlik orqali shaxs hamda sotsial deyxisiga ishora qilingan. Quyidagi misolda ham ana shunday holatni kuzatish mumkin: "Bir kun ham mazkur bo'lg'on taqrib bila Sultoni sohibqiron Oliy majlislarida banda bu so'zni arz qildimkim, bir kun Mavlono Lutfiy Mir Xusravdin bu nav' g'arib ma'ni naql qildi, deb". (Alisher Navoiy "Majolis un-nafois" 202 b.) Keltirilgan misolda banda leksemasi ham xuddi yuqoridagi faqir deyktik birligi ifoda etgan vazifani bajaragan. Mazkur leksema ham deyktik vazifa bajarib, so'zlovchiga shaxsga ishora qilib shaxs deyxisini; so'zlovchining ijtimoiy holatiga ishora qilib sotsial deyxisini yuzaga keltirgan. Navoiy asarlarida bunday misollarni ko'plab uchratish mumkin. Sababi shoir bu birliklar orqali o'ziga ishora qiladi, ijodkor o'zini boshqalardan ustun qo'ymaydi, ya'ni bu birliklar orqali kamtarlik sifatleri namoyon bo'ladi. Bu kabi misollarni tahlil etish orqali deyxisini yuzaga keltiruvchi yangidan yangi birliklar namoyon bo'ladi, shu bilan bir qatorda, shoirning so'z qo'llash mahorati ham yaqqol ko'zga tashlanadi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, nutqda fe'ning shaxs-son ko'rsatkichlarining shaxs deyxisini hosil qilishi olmoshlarga nisbatan faol. Biroq so'zlovchi o'zining ichki "men"ini yuzaga chiqarish, shaxsiyatini ta'kidlash kabi kommunikativ maqsadlarini tinglovchiga yetkazishda men olmoshidan unumli foydalanadi [6]. Buni quyidagi misolda kuzatish mumkin: Vahki, davron ahlidin juz bevafolig' kelmadi, Har nechakim, ko'rdilar men zori hayrondin vafo. ("Favoyid ul-kibar" 28 b.) Mazkur baytda so'zlovchi men olmoshini qo'llash orqali o'z shaxsini ta'kidlashni ko'zda tutgan. Quyidagi baytda esa so'zlovchi o'zini boshqa nutq egalariga zid qo'ygan: Manga davron og'u berdi, anga no'sh, Men etsam zahrxand, aylar shakarxand. (Alisher Navoiy "Favoyid ul-kibar" 91 b.) Misollardan anglashiladiki, men kishilik olmoshining vazifasi keng qamrovli bo'lib, uning vazifasi kontekst orqali namoyon bo'ladi.

Yuqoridagi ikkita misolda ham mazkur kishilik olmoshi shaxs deyxisini hosil qilgan. Kim so'roq olmoshi ham matnda muayyan shaxsga ishora qiladi, qaysi shaxsga ishora qilishi esa kontekst orqali aniqlanadi. Quyidagi misralarda shaxsga ishora qiluvchi ko'rsatish olmoshlari bilan birga kim so'roq olmoshining ham ma'lum bir shaxsga ishora qilganini sezish mumkin: Kimki, yetkay ishq dard-u dog'idin ofat anga, Dog' mehri saltanatdur, dard erur sihat anga. (Alisher Navoiy "Navodir ushshabob" 7 b.) Mazkur misralarda bir necha deyktik birliklar, ya'ni birinchi misradagi kimki, anga hamda ikkinchi misradagi anga so'zlari qo'llangan bo'lib, bu uchala birliklarning barchasi birinchi misradagi ishq dard-u dog'idin dard yetkan kishiga ishora qilib, shaxs deyxisini hosil qilgan. Demak, Alisher Navoiy deyktik vosita sifatida so'roq va ko'rsatish olmoshlaridan oqilona foydalangan. Guvohi bo'lganimizdek, yuqoridagi deyktik vositalar baytlar

mazmunini ochib berishda katta ahamiyatga ega. Ayrim hollarda so'zlovchi men olmoshi o'rnida biz olmoshini qo'llaydi, bu orqali o'z shaxsiga ishora qiladi. Masalan: Sud qildi ulki ichti vasl bazmi ichra may, Bizga soqiy tutmadi bu sog'ari sahbo, ne sud. (Alisher Navoiy "Badoe' ul-vasat" 96 b.) Ayrim atoqli otlar matnda qo'llanib, aniq bir shaxsga ishora qilib deytik vazifa bajaradi, ular ham sof deytik birliklar hisoblanadi. Buni quyidagi bayt misolida ko'rishimiz mumkin: Jomi Jam ichra Xizr suyi nasibimdur mudom, Soqiy, to tarki joh aylab gado bo'ldum sanga. Jomi Jam, Xizr atoqli otlari ma'lum shaxsga ishora qilib shaxs deyksisini hosil qilgan. Adabiyotdan, tarixdan ma'lum darajada xabardor bo'lgan kitobxon yuqorida nomlari tilga olingan shaxsni darrov ongida tasavvur etadi va Jomi Jam, Xizr atoqli otlari vositasida kimga ishora qilinayotganligini tezda bilib oladi. Atoqli otlarning shaxs deyksisiga ishora qilish holatini keyingi misralarda ham kuzatish mumkin: G'ussa changidin navoye topmadim ushshoq aro, To Navoiydek asir-u benavo bo'ldum sanga. Mazkur baytda Navoiydek so'zi shoirga, so'zlovchining o'ziga ishora qilgan. G'azalning ushbu baytida keltirilgan mazkur deytik birlik orqali kitobxon g'azal muallifini bilib oladi. Ko'rinib turganidek, taxalluslarni ham shaxsga ishora qiluvchi deytik birlik sifatida e'tirof etish mumkin. Ilmiy adabiyotlarda badiiy asar sarlavhasi ham deytik vazifa bajarishi qayd etilgan.

O'zbek tilidagi deytik birliklarni tadqiq etgan olim R.Davlatovning ta'kidlashicha, kishi nomlaridan iborat sarlavha badiiy asarga ishora qilib, predmet deyksisini va nomda keltirilgan shaxsga ishora qilib, shaxs deyksisini hosil qiladi [6, 61]. Alisher Navoiy ijodiy merosida mana shunday asarlar ham mavjud. Jumladan, Navoiy qalamiga mansub "Holoti Sayyid Hasan Ardasher" va "Holoti Pahlavon Muhammad" asarlarining sarlavhasi orqali Navoiyning do'stlari Hasan Ardasher va Pahlavon Muhammadga ishora bor. Ko'rinib turibdiki, mazkur sarlavhalar muayyan shaxsga ishora qilib, shaxs deyksisini hosil qilgan.

O'zbek tilida sonlar ham shaxs deyksisiga ishora qila oladigan birlik sifatida qaraladi. Quyidagi misol fikrimiz dalilidir: Tushtilar bir yo'l aro ikki rafiq, Biri edi yo'lsiz, biri sohib. (Alisher Navoiy "Lison ut-tayr" 75 b.). Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" asaridan olingan mazkur parchada ikkinchi misrada qo'llangan biri soni o'zidan oldingi qismga – "ikki rafiq"ga ishora qilgan, natijada shaxs deyksisi hosil bo'lgan. Keyingi misralarda esa sonlar ham oldingi, ham o'zidan keyingi qismga ishora qilgan: Biri noqisvash, biri komil sifot, Onga Mudbir munga Muqbil erdi ot. (Alisher Navoiy "Lison ut-tayr" 75 b.)

Mabodo, Sharq madaniyati orqali nemis she'riyatining haqiqiy boyishi aynan Gyote'ga nasib etgan bo'lsa, bunga to'liq asos bor, albatta. Chunki Sharqning o'tmish ijodiy tashabbuskorlari va targ'ibotchilarining ko'pchiligi romantik

san'at ta'sirida edilar. Ular o'z kashfiyotlari bilan grek-rim antik adabiyotiga qaytish va uni afzal deb bilishdek "biryozqlama" fikrga qarshi chiqdilar.

Xulosa va takliflar (Conclusion/ Recommendations). Biz Navoiy chindan ham yangilik yaratgan novator ijodkor deya olamiz, biroq bu fikr nisbiy yangilik haqidaligini unutmashimiz kerak. Chunki Navoiy o'zining butun ijodi bilan Sharq she'riyatiga daxldor-ku! Uning she'riy asarlarida biz uchun ulug' fors shoirlariga nisbatan Gyote aytgan o'sha begonalik va ular she'riyatida tez-tez uchrab turadigan hayrat ham bor. Holbuki, bu hol u arab-fors she'riyatidagi an'anaviy shakllarini buzayotganida ro'y bergan. Navoiy alohida yangi vazn shakllarini ijod qilganida, nima uchun u o'zbek xalq she'riyatiga qaytganini va bunga eski o'zbek tilining ulkan leksik so'z va shakl boyligi sababchi bo'lganini, umuman, so'zlar ohangi bilan ko'proq fors shoirlari shug'ullanganlarini tadqiqotchi qiynalmasdan aniqlaydi. Mabodo, Gyote: "Fors shoirlaridagi rang-baranglik va mahsuldorlik tashqi olamning ko'z ilg'amas kengliklaridan va cheksiz boylıklaridan kelib chiqqanligini va agar u bir vaqtning o'zida bundan ularning "xato va fazilatları" ham sodir bo'lganini ayta olganda edi, u holda bu bizning shoirimiz davri uchun ikki hissa ko'p hisoblanardi.

Temuriylar davrida O'rta Osiyo madaniyatining gullab-yashashida, zamondosh do'stlarning guvohligiga qaraganda hamda saqlanib qolgan san'at xazinasi va qurilish yodgorliklarining sado berishicha, hayot, tashqi dunyo shu qadar boy va rang-barang bo'lganki, Hofiz she'riyatining vatani bo'lmish mashhur "Sheroz bog'lari" ular oldida so'lg'in, rangpar bo'lgan. Navoiy she'riyatidagi bu "Hayotning kengligi" bizga bir qadar g'alati bo'lib tuyulgan fantaziyaning mo'l-ko'lligi bo'lib aks etadi. Shunday qilib, Sharq she'riyati va uning qadimgi elementlari haqida Gyote aytgan barcha maqto'v, fikr-o'ylarning hammasi unga ham mos keladi. Gyote: "Ushbu yorqin aql-idrokimizning hosilalarida ishtirok etishni xohlaymizmi, agar xohlasak, biz o'zimizni sharqlashtirmog'imiz darkor, Sharq biz tomonga kelmaydi", degan edi. O'z davrida Sharq tili va madaniyatini o'rganish talabini anglatgan bu so'zlar bugun yangi ma'no kasb etmoqda.

Yuqoridagilardan xulosa qilib aytish mumkinki, muayyan matnda shaxsga ishora qiluvchi deytik birliklarning qo'llanilishi takrorlar orqali paydo bo'ladigan nutqiy g'alizlikning oldini oladi, matnning yaxlitligini, izchilligini ta'minlaydi hamda matnning mazmundorligini oshiradi. Alisher Navoiy va Gyote o'z asarlarida deytik birliklardan o'z o'rnida oqilona foydalana olganligi bilan badiiylikni, matn qismlaridagi izchillikni ta'minlagan va ularning asarlarida uyg'unlik bor. Badiiy matnda deytik belgilarni qo'llash kitobxonni fikrlashga, mushohada yuritishga undaydi.

АДАБИЁТЛАР

1. Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. Йигирма томлик, бешинчи том. – Тошкент.: Ўзбекистон Фан, 1990. – Б. 528.
2. Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. Йигирма томлик, олтинчи том. – Тошкент.: Ўзбекистон Фан, 1990. – Б. 555.
3. Давлатова Р. Ўзбек тилининг дейктик бирликлари. Филол.фан.д-ри ... дисс. – Тошкент, 2020. - 60 б.
4. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2008.
5. Burlakova B.B. Deykticheskie kategorii v tekste. Predlozheniya i tekst: semantika, pragmatika i sintaksis- L: Izd-vo L.G.U.1988; 85-88.
6. Ehlich K. Anaphora and Deixis: Same, Similar or Different. Studies in Deixis and Related Topics Wiley 1982; 315-338.
7. Paducheva Y.B. Deyksis: obshetefeticheskie i pragmaticheskie aspekti M: 1983;
8. Peretokina V.F. O realizatsii nekotorykh deykticheskix kategoriy angliyskogo glagola v viskazivani. Dnepropetrovek. 1985;10-12.
9. Rahimov S. Deykticheskie formi vejlivosti v pragmalingvis-ticheskom aspekte. Kalilin 1985.
10. Rahimov S. Rechevaya kommunikatsiya i problema deyksisa v raznosistemnix yazikax T: Fan 1989;113.
11. Rahimov S. Problema deyksisa kak kategorii tipologicheskoy lingvistiki: M:1985.
12. Ro'ziyev X.J. Ingliz tili badiiy matnda yega deyksisi semantikasi. Sam.DCHTI
13. Shermatov A. A. Ingliz ilmiy-texnik matnda deyksisning ifodalanishi T:2008.s
14. Maxovskiy V.I. deyksis v sfere yemotsionalnoy rechevoy deyatelnosti. 2002 ; 38.

Нормурод АВАЗОВ,

*Тошкент давлат санъат ва маданият институти доценти, филология фанлари номзоди,
normurod.avazov.63@mail.ru*

Ўзбек тили ва адабиёти университети доценти, ф.ф.н., К.Муллахўжаева тақризи асосида

БЕХБУДИЙ ИЖОДИДА МИЛЛАТ ҚАЙҒУСИ

Аннотация

Муаллиф томонидан Махмудхўжа Бехбудийнинг бадиий публицистикаси ўрганиб чиқилган. Унда миллат ва миллият масаласига алоҳида эътибор қаратилган. Шунингдек, муаллиф Бехбудий публицистикасининг Туркистон ўлкасида сиёсий, иқтисодий, маънавий ва маърифий йуналишлари тараққийпарвар ижодининг асосий қисми сифатида таҳлил қилинган. Айни даврда Туркистон ўлкасида янги усулда ўқув тизimini жорий қилиш, маҳаллий халқнинг саводини чиқариш, илм ва маърифатни тарғиб қилиш асосий масалалардан эканлиги ўрганилди. Бехбудий публицистикасидаги бош ғоя – миллат қайғуси учун кураш эканлиги амалда кўрсатилди.

Калит сўзлар: Туркистон, тараққийпарвар; миллат; публицистика; илм; маърифат; ғожа; жаҳолат, ахлоқсизлик; ғафлат; муаммо; истиқбол.

ГОРЕ НАЦИИ В ТВОРЧЕСТВЕ БЕХБУДИ

Аннотация

Автор изучал художественную журналистику Махмудхожи Бехбуди. Особое внимание уделяется вопросу нации и национальности. Автор также анализирует политические, экономические, духовные и просветительские аспекты журналистики Бехбуди в Туркестане как ключевой части его прогрессивной деятельности. В то же время стало известно, что внедрение новой системы образования в Туркестане, образование местного населения, развитие науки и просвещения являются одними из ключевых вопросов.

Основная идея журналистики Бехбуди - борьба за горе народа.

Ключевые слова: Туркестан, прогрессивный; нация; журналистика; наука; просвещение; трагедия; невежество, грязь; халатность; проблема; перспектива.

THE GRIEF OF THE NATION IN THE WORK OF BEHBUDI

Annotations

The author studied art journalism of Mahmudhoji Behbudi. Particular attention is paid to the issue of nation and nationality. The author also analyzes the political, economic, spiritual and educational aspects of Behbudi's journalism in Turkestan as a key part of his progressive work. At the same time, it became known that the introduction of a new education system in Turkestan, the education of the local population, the development of science and education are among the key issues. The main idea of Behbudi's journalism is the struggle for the grief of the people.

Key words: Turkestan, progressive; nation; journalism; the science; enlightenment; tragedy; ignorance, dirt; negligence; problem; perspective.

Бехбудий публицистикасининг таъсир кучи ниҳоятда катта. Улар ўз давридаёқ кенг халқ оммаси орасига, хусусан зиёлилар даврасига етиб боргани яхши маълум. Бехбудий ҳар бир мақоласи устида жиддий ўйлайди, унинг кимга мўлжалланган нима мақсадида ёзилаётганини аниқ тасаввур этади. Худди шу ўринда биз адибнинг бадиий маҳорати ҳақида гапиришга бурчлимиз. Мана шу маҳорат қандай намоён бўлади? Дастлаб шу саволга жавоб беришга уриниб кўрайлик. Бунда Бехбудийнинг сарлавҳалар танлашга эътиборни қаратайлик. Адибнинг кўплаб мақолалари сарлавҳасиданок киши диққатини тортади. Уларда адиб баён этмоқчи бўлган мақсад ва мудао ярқ этиб кўзга ташланади. Сарлавҳанинг ўзиёқ китобхонни бефарқ қолдирмайди. Уларда мавзунинг энг муҳим қирраси муҳирланган бўлгани: “Ҳақ олинур, берилмас”, “Бухоранинг истиқболи қоронғуликда”, “Ватанпарварлик керак”, “Оҳ, банклар бизни барбод этади”, “Эҳтиёжи миллат”, “Миллатни ким ислоҳ этади”, “Бизни кемирувчи одағлар”, “Омиллизм, ёйинки муродимиз”, “Танқид сараламоқдур”, “Баёни ҳақиқат”, “Иттифоқ керак”, “Оҳ ва ҳасрат”, “Дума ва Туркистон”, “Тўй ва исроф”, “Миллатга мурожаат”.

Шу ўринда Бехбудийнинг масалани кун тартибига қўйиш усули ҳақида гапириш жоиз. Адиб кўпгина ишни

“муқаддима”дан бошлайди. Бу билан у суҳбатдош (журналхон, ўқувчи)ни масалага тайёрлайди, унинг фикрини шу масала устида жамланишига ёрдамлашади. Айни пайтда ўзи сўзламоқчи бўлган муаммони энг муҳим қирраларини бошқалар томонидан идрок қилиниши ва илғаб олишга шароит ва имкон яратади. Айрим мақолаларида бу ҳолатнинг очикдан – очик таъкидланганини кўриш мумкин. Жумладан, “Ўқувчиларга ёрдам керак” мақоласида ўқиймиз: “Ҳар бир ишни муқаддима-сини сўйлай олмаймиз”. Амалда ҳам бу фикр ўзининг тўла таъсирини топган. Айрим мисолларга мурожаат этайлик. “Аҳли хабарнинг маълумидирким, эски ҳукумат замонида ҳар нимарса амр ва буйруқ била бўлур эди. Халойиқнинг дини ва миллий ишларини ислоҳ ва ривож тўғрисида қилатурган ҳаракатлариға йўл берилмас эди. Ҳеч нимарса ҳукуматдан бежавоб ва изсиз қилина олмас эди”(1).

Баъзи мақолаларнинг ёзилиш сабаби тўғридан – тўғри мақола бошида баён этилади: “18 сентябь оқшом Самарқанд вилояти Орзоқ идорасинда мажлис учун мақаллуф этдим, бордим. Масала озуқа масаласи яъни жон масаласи эди. Мажлисининг садрий руссиядан ғалла келтирмоқ учун ақча керак ва ақча учун рус ва мусулмон маъбронидан чақириб, мадад сўрар эди. Баъзилар

банклар берсун деди. Бировлар шаҳар халқи озук карточкаларидаги ҳар бир одам бошига икки сўмдан берсинлар дедилар. Баъзилар бойларнинг виждонига мурожаат қилмоқни лозим билди. Баъзилар тужорхона ва контурхонадан ёрдам сўрамоқчи бўлдилар”(2).

Бехбудийнинг ишонтириш санъати – адиб маҳоратининг ёрқин белгиларидан биридир. Ҳар бир мақола айнан шу санъат билан зийнатланган. Фақатгина баёндаги сўзлар танлови, фикрнинг мантикий оқими, изчиллигига эмас, келтирилаётган факт ва далиллар ҳаттоки воқеалар тафсилотидаги аниқлик, далил ва фактларнинг саноғидаги ҳолислик ҳам ана шу ишонччи таъминлайди. “Самарқандда миллий ишлар ҳақида” мақоласини кўздан кечирайлик: “Ишланатурган ишлар ниҳоятда кўбдур, ишлар, кучлар оздур. Йигирманчи рақамли “Хуррият” жаридаси воситасида Самарқанд вилоятидаги шаҳар уездларининг барча жамиятларидан ақла икки нафардан даъват қилинди, азбаройи Самарқанд “Вилоят жамияти”ни барпо этиб, мазкур йигирманчи рақам “Хуррият”да ёзилган масалаларнинг музокараси учун, ушбу ваҳидан вилоятлардаги уезд ва шаҳарларнинг мазкур одамлариға ва жамиятлариға бир неча мактубларда юборилди. 11 ва 12 июлда Самарқандда мажлис муассасалари интизорда бўлсинлар. Руслардан беш ўн нафар келдилар. Ҳатто Тошкентдаги “Дехқонлар жамияти”дан икки даъфа икки нафардан вакиллар келдилар. Аммо Самарқанд вилоятининг Жиззах, Каттакўрғон, Хўжанд ва Ўратепа шаҳарларидан биргина нафар киши бўлсин, ушбу мажлис учун келмадилар. Ҳолбуки бу мажлисда Туркистон учун ҳаётий масалалар мазкур бўлинув эди”(3). Ёхуд “Бухоро воқеалари” мақоласида амир билан бўлган учрашув тафсилотлари, у ердаги ҳолат ва манзара тасвири, ҳаттоки ўзи билан амир орасидаги муносабат тафсилотлари кишида шубҳа уйғотмайди(4) – аксинча китобхон воқеалар баёнчисининг сеҳри таъсири остида қолади.

Шу ўринда Бехбудий мақолаларнинг ҳажми ҳақида ишда тўхташ ўринли кўринади. Бехбудийнинг йирик ҳажми мақолалари йўқ ҳисобида. Уларнинг энг йириги ҳозирги ўлчамларда кўрадиган бўлсак 5-6 машинка қоғоздан ортмайди. Уларнинг кўпчилиги эса икки, уч машинка қоғози ҳажмига тенг. Мана шу ҳолатнинг ўзи ҳам Бехбудий мақолаларининг кучи унинг ихчамлигида, фикрининг сиқик ва лўнда аниқлигида кўринади деган мулоҳазага ундаб туради.

Бехбудийнинг публицистик мақолаларида тез – тез кўзга ташланиб турадиган бир ҳислат мавжуд. Бу муайян фикр ғоя ёхуд фактлар такроридир. У муҳим деб ҳисобланган ўринларда айнан шу йўлни тутди. Аммо бу такрорлар муаллиф услубининг заиф жиҳати сифатида эмас, аксинча муаллиф дунёқараши ва мақсадларидаги изчиллик, устиворлик, собитлик билан изоҳланмоғи керак. Қолаверса, такрорларни улар фактлар билан алоқадорми ёки фикр йўналиши биланми, барибир, муаллиф бундан ўз мақсадига эришиш йўлида фойдаланади, яъни уларни ўз адресатига етказиш воситаси деб билади. Фикримизни тасдиқлаш учун айрим мисолларга мурожаат этайлик: “Тўй ва тазияга сарф қилинатурган ақчаларимизни биз Туркистонлилар илм ва дин йўлига сарф этсак, қарийиб Оврупаликлардек тараққий этамиз ва ўзимизда динимизда обрўй ва ривож топар. Йўқ ҳозирги ҳолимизда давом этсак дин ва дунёга залолат ва маснуатдан бошқа насибамиз бўлмайду”.

“Мақтаб ва мадрасалар очмоққа, жамият ва ширкатлик тижоратхоналар таъсис этмоққа ҳаракат этайлик. Россия ва Оврупа, Миср ва Истамбулга талаба юбормоқ керакдур. Ой Туркистонли мусулмонлар бошқа насибамиз бўлмайду”(5).

“Мақтаб ва мадрасалар очмоққа, жамият ва ширкатлик тижоратхоналар таъсис этмоққа ҳаракат этайлик, Россия ва Оврупа, Миср ва Истамбулга талаба юбормоқ керакдур. Ой Туркистонли мусулмонлар, биродарлар! Кўзингизни очинг, мажалла ва жаридаларга боқиб дунёни билинг”(6).

Маълумимиздирки тўй ва маракаларга сарф қилинатурган ақча ила Кавказ, Қрим, Оренбург ва Қозонга усули таълим ўрганмоқ учун бола юбормоқ керакдур”(7).

Келтирилган мисоллардан кўриниб турганидай, фикрий такрорлар умумий ва жиддий мақсадга эришиш йўлидаги урф – одатларимизга боғлиқ бўлган ва айни пайтда миллатнинг тараққиёти учун кишан ҳисобланган айрим иллатларни танқид қилиш ва улардан қутилиш, кўрсатиш билан алоқадор. Умунан такрорларнинг деярли ҳаммаси муаллиф фикрини таъкидлаш, кучайтириш мақсадига бўйсундирилган. Айрим ҳоллардагина бу такрорларнинг ёзувчи услуби билан алоқадор қирралари ҳам кўзга ташланиб қолади.

Олдиндан маълум бўлган воқелик ҳақида гап кетганда адибнинг ниҳоятда ихчам ва қисқа, лунда ифодалар билан қифояланганини кўрамиз. Аксинча, маҳаллий аҳоли, суҳбатдош, ўқувчи учун янгилик ёки нотаниш бўлган ҳодиса ёки тушунча ҳақида гапирганида эринмасдан изоҳ беришни кузатиш мумкин. Фикримизнинг курук бўлмаслиги учун бир мисол келтирайлик: “Мелкий кредит – исм ила ҳукумати Туркистон музофатининг аксар ноҳияларида кичкина банклари уч санадан бери очмоққа ва мухтасар тартиби ишдир. Ҳар ноҳия яъни вулуснинг икки – уч даҳасидан уч – тўрт нафар аъзо сайланадур. Бу аъзолар даҳа аҳлидан ақча қарз олатурганлариға саккиз – тўккиз муддат билан ўн икки фоиз яъни бир юз сўмға бир йил муддатға ўн икки сўм фойда ила қарз бериладур”(8). Ёки “Туркистоннинг баъзи ерларида бир десятина тўрт таноб ва яъни ерларинда олти таноб ҳисобланадур. Аммо ҳозирги фойдага десятин ҳисобин ила яъни бир таноби олти юз саржин ҳисоблаб олинур. Бир таноб тўрт юз саржинлик жойлар бир ярим танобға бир пут ғалла берарлар. Бир десятин икки минг тўрт юз марҳиб саржиндур”(9).

Табиийки Бехбудий маҳорати соф ўзбекча сўзни қўллашда жуда очиқ кўринади. У сўзнинг ниҳоятда кучли таъсирига эғалигини яхши илғайди. Шунинг учун ҳам амалиётда бундан жуда нозиклик билан фойдаланади. Оддийгина мурожаат вакилларининг ўзида бу нарсани куриш мумкин. “Ой, азиз ҳамватанлар”(Самарқандда миллий ишлар ҳақида), “Ой ҳазрат уламо ва ағни”(Ҳақ олинур, берилмас), “Азиз биродарлар”(Иттифоқ керак).

Бехбудий мурожаат қилаётган фикр йўналган кишилар қалбига таъсир эта оладиган сўзларни топа олишга ҳаракат қила олади. Юқоридаги мисолларимизда бу хусусиятлар кўриниб турибди. Аммо, бу ерда юқорида келтирилган бир мисолни яна бир келтирсак ортиқчалик қилмас: “Бовурлар! Билингки ҳозирда Туркистондаги барча халқлар учун мухторият эълон қилинди ва сиз билингки, ҳақ олинур, лекин берилмас”.

Бу ерда “Бовурим” деган сўзнинг қўлланиш бадий топилдиқ сифатида баҳоланиши мумкин. Фақат халқ руҳиятини онг шувурини урф-одатларини, миллий анъана ва қадриятларини англаган ва қадрлаган одамгина шу мурожаат шаклини топиши мумкин эди. Бехбудий сиймосида ана шундай буюк шахс кўриниб туради.

Бехбудий тилининг ширадорлигини, таъсирчанлигини унинг халқ тилига, аниқроғи сўзлашув услубига яқинлиги билан изоҳланади. Бехбудий халқ тилида гапирди. Шунинг учун ҳам унинг мақолаларида халқона таъбирлар, мақола, матнлар тез-тез кўзга ташланади. Шу руҳнинг таъсири бўлса керак. Бехбудий баъзи иборалари, ҳикмат ва мақол даражасига кўтарилди. Бехбудий

асарлари матнига сингдирилган халқ мақоллари янгича жило билан кўзга ташланади. “Бола йиғламаса, она сут бермайди” мақоли одатда эҳтиёж тақозаси кучли бўлган ҳолатларда қўлланилиши маълум.

Бехбудий тилида бу мақол миллатнинг ижтимоий – сиёсий эҳтиёжлари қай даражада эканлигини таъкидлаш учун қўлланади. Бугина эмас, бу ерда эҳтиёж баёнидан ташқари, фаол ҳаракатга ундаш руҳи ҳам устиворлик қилади. Фикрларимиз тушунарли бўлиши учун мазкур мақол мансуб бўлган матни келтирамиз: “Бироз маданий ҳаракатга келмоқ керак, бошқалардан иборат олмақ лозим. Бу сукунатимиз жонсизлигимиз гувоҳдир, айбидир. Йиғламаган болага сут берилмас, олдимизда шаҳар думалари ва мамлакат думаси сайлови бор”.

Яна бир мақолага эътибор берайлик. Халқ орасидан “Кўрпанга қараб оёқ узат” мақоли ноҳўя ҳаракатлардан тийилишга ёки ҳаракат ва фаолиятда ижтимоий – ахлоқий меъёрларга амал қилиши талаб этади. У Бехбудийнинг мақоласида бу маънодан ташқари қўшимча оҳангдорлик ҳам ташлайди: “Банк сабаби ила яҳудий, армани ва бошқалар давлатли бўлур. Биз бўлса билакс давлатимиздан мулк ва обрўмиздан айрилармиз. Чунончи, кўрпамизга қараб оёқ узатмаймиз”(10).

Бехбудий бир неча тилнинг билимдони сифатида ўша тилларда мавжуд бўлган нозик кочирмалар, ҳикматли сўзлар ва халқ мақолларидан ҳам истеъфода этади: “Кавказ ва Татаристон уламо ва тужжорлардан ибрат олмақ кенрак:(Саъи қилмагунча инсонга бир саъи берилмас”(11)).

Кўриниб турибдики, бу ердаги мақол араб ва форс тилларидаги мавжуд шаклларнинг айнидир. Умуман Бехбудий бундай ҳикматли сўзлар таъсири ва ўз шахсий кузатишлари натижасида бир қатор ҳикматли сўзларни яратди. “Ҳақ олинур, берилмас”, “Мозий – истиқболнинг тарозисидур” каби мисоллар фикримизнинг далили бўла олади. Бехбудийнинг тилига яқинлиги баъзан – баъзан бўлсада унинг шева материалларидан фойдаланишга ҳам имкон яратади. Эҳтимол, бу табиий равишда бўлар. Ҳар ҳолда мақолларда Самарқанд шевасига хос бўлган айрим унсурлар ўзини кўрсатиб туради: “Аларнинг ҳар шаҳарига жамиятлари борким”, “военный организация”- “харбий ташкилот мажлиси” аталур. Ёйинки “совет солдатский рабочий депутат”, “аскар ва ишчилар мабусларининг мажлиси” аталур(“Иттифоқ керак”, “Хуррият”, 1917).

“Биз қачон тарақий қиламиз? Қачонга ўн минг сўмлаб тўйларга қилинатурган исрофларни замонча одам тайёр қилмоқ учун мактаблар йўлида қилсак, ўшал замон тарақийетида қадам қўйган бўлурмизки, у ҳам узоқдур” (“Ким эшитадур”, “Самарқанд”, 1913 йил 26 апрель).

“Мана, бизнинг олдимизда катта ишлар турибди агарда ҳаммамиз иттифоқ этиб, “Шуроо ислом” жамиятини ўзимиз учун сиёсий ва муътабар бир жамият қарор этиб, барча шаҳарларга шубаларни очиб қадим жадидларимиз бирлашиб ишласак, мухториятли хурриятга мойил бўлурмиз” (“Улуғ Туркистон”, 1917 йил 12 июнь).

Мисоллар Бехбудийнинг Самарқанд шеваси унсурларидан унумли фойдаланганлигини кўрсатиб турибди. Бу ерда табиий равишда Бехбудий шева таъсиридан чиқа олмай қолган эмасми деган савол пайдо бўлади. Агар Бехбудийнинг бошқа асарлари кўздан кечириладиган бўлса ўша давр адабий тилини мукамал даражада эгаллаганлигига шубҳа қолмайди. Демак, юқоридаги шева унсурларига бошқачароқ ёндошув талаб этилади. Бу ўрнида бизга Бехбудийнинг яна ўзи ёрдам қўлини чўзади, у ёзган эди: “Халқ тили илан ваз ва панд айтмоқ жорийдур”.

Демак, Бехбудий ўз мақолаларида ҳам “халқ тили илан” айтмоқ учун айнан ўша унсурлардан онгли равишда фойдаланади.

Бехбудий мақолаларнинг тугалланмаси ҳам ўзига хосдир. Бу жиҳатдан ҳам Бехбудийнинг маҳорат мактаби ҳақида гапириш мумкин. Айрим мақолаларида мақоланинг мақсади бевосита тугалланма билан боғланиб кетади. Муаллиф мақсадни тўғри ва тўла англамоғи учун уни мақола охирига суради. Жумладан “Самарқандда миллий ишлар ҳақида” мақоласи шундай яқунланади: “Матлабимиз шаҳар думалари ва саҳро земстволари вакили мажлиси муассисонига халойиқни ҳозирламоқ ва ҳам Тошкентдаги марказий шуромизга бир – икки нафар киши тайлаб доимо анда туриб халқ нафига ишламоқлари учун юбортирмоқ ҳам аларни ва ҳам шўроо марказимиз масорафини таъмин этдурмоқ, тушунтириб, яхши ҳукуматга ёрдам бермоқ лозимлигини баён этимоқдур”(12).

Айрим мақолалар “қўшимча далил” билан яқунланади. Бу вазифани ҳикматли сўзлар, халқ мақолалари ёки машҳур кишиларнинг ибратомус фикрлари бажарилиши мумкин. Масалан, “мажлиси муассисон бизга берилмайдур, балки ўзимиз олсак, азбаски ҳақ олинур, берилмас”(13).

Бу кўчирма “Ҳақ олинур, берилмас” мақоласидан келтирилади. Ёки “Таҳсил оийи” мақоласида эса қуйидаги яқунни кўрамиз: “Мозий – истиқболнинг тарозисидур. Ҳарким ўлчовинда билсин”, “Иттифоқ керак” мақоласи эса баён этилган масалаларни ниҳоятда уйғун келадиган шеърий мисралар билан яқунланади:

Давлат ҳа ма зи иттифоқ ҳезад,

Бадавлати аз нифоқ ҳезад.

(Яъни: Давлат иттифоқлик туфайли барқарор бўлади,

Бедавлатлик душманликдан келиб чиқади).

Яна бир туркум мақолалар борки, уларда жамиятга хос бўлган иллатлар мавжуд тузумнинг камчиликлари, қаттиқ танқид остига олинади. Шунга мувофиқ равишда яқун ҳам истеҳзоли сўзлар билан зийнатланган бўлиши мумкин. “Оҳ, бу сўзларни тинглайдурғон бойлар бизда етишганми?”.

Бехбудий публицистикаси ўзбек маданияти, хусусан ўзбек адабиёти тарихидаги мулақо янги ва тақрорланмас ҳодисадир. Буюк шахсиятига хос бўлган улғурлиги, фидоийлиги, ҳассослиги унинг мақолаларида ўзининг тўлиқ ифодасини топган. Мавзу эътибори билан улар ўз долзарблигини ҳалигача йўқотган эмас.

Ижтимоий – сиёсий ва маданий ҳаётнинг фаол иштирокчиси ва ўз миллатининг жонқуяр фарзанди сифатида Бехбудий асримиз бошларидаёқ халқ озодлиги, ватаннинг дахлсизлиги, миллатнинг равнақи, ўз юртдошларининг келажакдаги бахтиёр ҳаёти учун тинимсиз кураш олиб борди. Адибдан мерос бўлиб қолган мақолалар ана шу тинимсиз курашнинг жонли шаҳидларидир. Уларнинг биз учун аҳамияти ҳам мана шунда. Қолаверса бу мақолаларда ўзбек халқининг XX аср бошларидаги зиддиятларга тўла бўлган ниҳоятда мураккаб тақдири ва ҳаёти акс этган. Уларда гоҳ сиёсат, гоҳ ҳокимият, ижтимоий тузум ва давлатнинг қурилиши, мамлакат ичидаги ҳамда аҳолининг турли табақаларига хос бўлган иқтисодий шароит, гоҳо миллатнинг маданияти, маърифати, маънавий дунёсига оид муаммолар кун тартибига қўйилади. Улар ҳақида баҳс юритилади. Шундай қилиб, миллатдошлар, ватандошлар, маслакдошларнинг диққат эътиборлари мана шу масалаларга қаратилади.

Бехбудий масалаларнинг кун тартибига қўйиш нуқтаи-назаридангина эмас, уларнинг майян ечимларини кўрсатиб бериш билан ҳам ёхуд муайян ечимга олиб борадиган йўлларга бошлаши билан ҳам ўзига хос ўрин ва мавқий тутати.

Бехбудий публицистикаси биринчи навбатда ижтимоий – адабий ҳодисадир. У ўзининг амалий фаоли-

яти ўзбек публицистикасини мутлақо янги йўл ва янги босқичга олиб чиқади. Худди шунинг учун ҳам дадил айтиш мумкинки, ўзбек публицистикасини Бехбудийнинг ижодисиз тасаввур этиш мумкин эмас. Бу гап Бехбудий публицистикасининг мавжудлиги ҳақидагина эмас, унинг бадий маҳорати ҳақида ҳам айтилмоғи жоиз.

Бехбудий публицистикасида ўзбек тили, ўзбекча сўз бутун гўзаллиги ва тароватини тўлалигича намоён этган.

Бехбудий мақолаларининг таъсир кучи уларнинг тузилиши, қўйилаётган мавзуси мавзуга муаллифнинг фаол ёндагуви ва ҳар бир мавзунинг ёритилишидаги тегишли сўзларнинг мохирона танлови билан чамбарчас боғлиқ ҳолда юзага келади. Худди шунинг учун ҳам унинг мақолаларини эътиборсизлик билан ўқиш ёки уларга шунчаки кўз ташлаб қўйиш мумкин эмас. Улар ўз замондошлари томонидан ҳам бугунги авлодлар учун ҳам бирдай муҳим, мўътабар ва азиздир.

АДАБИЁТЛАР

1. Бехбудий М. Муҳтарам Самарқандийларга холисона арз. “Хуррият” газетаси, 1912 йил 19 май.
2. Бехбудий М. Очлик балоси. “Хуррият” газетаси, 1917 йил 26 сентябрь.
3. Бехбудий М. “Хуррият” газетаси, 1917 йил 28 июль.
4. Бехбудий М. Бухоро воқеалари. “Хуррият” газетаси, 1917 йил 1 май.
5. Бехбудий М. Бизни кемирувчи датлар// Ойина. – 1915.- №13.
6. Бехбудий М. Туркистонлиларга хитоб//Ойина. – 1914. - №27.
7. Бехбудий М. Омилмиз ёйинки муродимиз//Ойина. – 1913. - №7.
8. Бехбудий М. Майда қарз//Ойина. – 1914.- №1.
9. Бехбудий М. Ғалла, аскарлик, ер ва тазминоти ҳарбия. “Меҳнаткашлар тавуши”, 1918 йил 2 август.
10. Бехбудий М. Оҳ, банклар бизни барбод этди//Ойина. -1914. - №19.
11. Бехбудий М. Ҳақ олинур, берилмас. “Хуррият” газетаси, 1917 йил 13 июль.
12. Бехбудий М. “Хуррият” газетаси, 1917 йил 28 июль.
13. Бехбудий М. “Хуррият” газетаси, 1917 йил 17 июль.

УДК: 811.111'37:811.512.133'37

Хабивба АЛИМУХАММЕДОВА,
Тошкент Ахборот Технологиялар Университети ўқитувчиси
Email: khabibarustamova@mail.ru

ЎзМУ ф.ф.н., доценти И.К. Ўсаров тақризи остида

ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА ИНСОН ХУЛҚ-АТВОРИ ФАНЛАРАРО ТАДҚИҚОТ ОБЕКТИ СИФАТИДА Аннотация

Мазкуз мақолада инсон хулқ-атвори фанлараро тадқиқот обекти сифатида назарий ва амалий жиҳатдан тадқиқ этилганлигини исботлайди. Шунингдек, хулқ-атвор ижтимоий ва гуманитар фанлар: фалсафа, социология, айниқса, психология ва тилшуносликнинг турли соҳаларида ўрганилганлиги таъкидланди.

Калит сўзлар: инсон хулқ-атвори, ижтимоий фанлар, гуманитар фанлар, фалсафа, социология, психология

ЧЕЛОВЕЧЕСКОЕ ПОВЕДЕНИЕ КАК ОБЪЕКТ МЕЖДИСЦИПЛИННЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ Аннотация

В статье доказывается, что человеческое поведение изучалось теоретически и практически как объект междисциплинарных исследований. Также было отмечено, что поведение изучается в различных областях социальных и гуманитарных наук: философии, социологии и, в частности, психологии.

Ключевые слова: человеческое поведение, социальные науки, гуманитарные науки, философия, социология, психология.

HUMAN BEHAVIOR AS AN OBJECT OF INTERDISCIPLINE RESEARCH Annotation

The article proves that human behaviour has been studied theoretically and practically as an object of interdisciplinary research. It was also noted that behaviour is studied in various fields of social and humanitarian sciences: philosophy, sociology and, in particular, psychology.

Key words: human behaviour, social sciences, humanities, philosophy, sociology, psychology.

Кириш. Хулқ-атвор фанларининг илдизлари қадим замонларга бориб тақалади. Фалсафий тафаккур тарихининг дастлабки босқичларида, ахлоқнинг моҳияти ва унинг илдизлари муаммоси, биринчи навбатда, одамларнинг хулқ -атворини нима белгилайди, деган саволни ҳал қилишга уринишган.

Инсон фаолияти ва хулқ-атвори мураккаб тизимдир. Хулқ -атвор "ташқи ҳаракатлар" билан чегараланиб қолмайди, балки одамнинг позициясини очиб беради. Онгли хулқ -атвор - бу доимий ўзгариб турадиган идрок соҳасига бир қатор мослашувлар натижасида ривожланадиган нарса. Инсон хулқ -атворининг ижтимоий ўзига хослиги шундаки, у одамнинг ички ҳолатини унинг атрофидаги дунёга нисбатан ҳаракатларга айланиши билан намоён бўлади [6].

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Аристотел психологик тизимининг муҳим қисми – бу назарий ва амалий ақл ўртасидаги фарқ эканлигини таъкидлаган. Бу фарқлаш принципи фикрлаш функциялари ўртасидаги фарқ эди. Агар назарий фикрлашнинг натижаси билимларнинг тўпланиши бўлса, амалий фикрлаш хатти - ҳаракатни бошқаришга қаратилган [1].

Ахлоқий ҳақиқатни излаш Сукротни инсон ҳаёти учун муҳим бўлган бир қатор хулосаларга олиб келди. Биринчидан, ахлоқ (ахлоқий хулқ -атвор) ҳар қандай ишнинг инсонийлигининг ўлчовидир, чунки инсон қилган ишидан кўра яхшироқ ва муҳимроқ эканлиги тан олинган. Яхши хулқ-атвор қонуллари инсон қалбига хосдир. Уларнинг билимлари яхшиликка эришишнинг табиий шартидир. Ўзининг ёмон ва яхши хулқ-атвор механизмларини ўрганиб, ўз қалбининг пойдеворида яхшиликни кашф этганда, одам хатолардан (жоҳилликдан) қутулади ва ҳақиқатан ҳам фазилатли бўлади [2].

Инсон нафақат шахс, балки биологик организмдир. Ва ҳар қандай биологик организм сингари, у хатти - ҳаракатларнинг биологик, ҳайвоний стимулга эга ҳисобланади. Рух, ижтимоий ҳодиса бўлиб, уларни ўз назорати остида ушлаб туради, чеклайди, бу биологик эҳтиёжларни ижтимоий доирага киритади. Сократ инсон эркинлигини чеклашни, тана эҳтиёжларини чеклаш қобилиятида кўрди [3].

XX асрда И.П. Павлов асарлари асосида рефлекс назарияси ишлаб чиқилди. Павлов, хусусан, хатти-ҳаракатларнинг асосий бирлиги сифатида "стимул-жавоб" тизими орқали хулқ-атворни таҳлил қилишнинг асосий мавзуси деб ҳисоблайдиган бихевиоризм концепцияси бунга асосланади. И.П.Павловнинг асарлари ҳайвонларнинг турли сигналларни қабул қилишга, аста-секин ривожланаётган ҳодисаларнинг бўғинларига қандай тайёрланишини кўрсатади [4].

Тадқиқот методологияси. Бизнинг давримизда социобиология ва инсон этологияси каби фанлар одамларнинг хулқ-атворини биологиклаштириш тамойилларига асосланган хатти -ҳаракатларини ўрганиш билан шуғулланадилар [5].

Инсон туғилганда, у фақат биологик организмдир. Кейин у инсон муҳитига қадам босади. У ҳар хил хатти - ҳаракатларни бажаради ва атрофдагилар уларни муайян тарзда баҳолайдилар. Бу ҳаракатларни баҳолаш учун иккита асосий тушунча мавжуд: яхшилик ва ёмонлик. Доимий равишда, ҳар қуни одамларнинг хатти-ҳаракатларини яхшилик ва ёмонлик сифатида баҳолаб, баъзиларини маъқуллаб, бошқаларини қоралаб, жамият шу орқали одамда нафақат нима қилиш мумкин, балки нима қилиш керак, балки нима қилиш кераклиги ҳақидаги тасаввурни шакллантиради [3].

Одамларнинг хулқ-атворининг тўғридан-тўғри биологизацияси танқид қилинади, чунки на турли жамиятлар аъзоларининг хулқ -атворидаги фарқлар, на битта жамият аъзоларининг хулқ-атворининг умумийлигини инсон танасининг тузилишининг ўзига хос хусусиятлари билан изоҳлаб бўлмайди. Инсоннинг хулқ -атвори, унинг тузилишидан фарқли ўларок, ҳайвонларнинг морфофизиологик ташкилоти ва хатти-ҳаракатидан фарқли ўларок, генетик жиҳатдан дастурланмаган [3].

Хулқ-атвор тушунчалари фалсафа ва психологияда қадим замонлардан бошлаб анъанавий тарзда ишлаб чиқилган ва ривожланган.

Замонавий илм -фан турли фанлардан, айниқса, тегишли фанлардан олинган билимларни бирлаштириш истаги билан тавсифланади. Бундай маълумотлар ва кузатувлардан тилшунослар фойдаланадилар. Ўз навбатида, хулқ -атвор каби муҳим тоифадаги фикрни тўлдириш учун кузатувлар ва лингвистик маълумотлар зарур. Ўтган асрда когнитив фан пайдо бўлганидан бери, хатти -ҳаракатлар табиий фанлар, биология фанлари нуктаи назаридан ҳам, гуманитар фанлар нуктаи назаридан ҳам алоҳида қизиқиш мавзусига айланди.

"Инсоннинг хулқ -атвори" концепцияси модели рамка асосида қурилган бўлиб, унинг марказида шахсият хусусиятлари, ташки қўрилиши, индивидуал тарбия ва таълим даражасига эга бўлган шахс тасвири жойлашган. Инсон, муайян вазиятга тушиб қолганида, ўзига хос тарзда ўзига хос хулқ-атворига (характер хусусиятларига) ва ташки шароитларига мувофиқ ҳаракат қилади. Шу билан бирга, одамнинг ҳаракатлари жамиятда ўрнатилган меъёрлар, қоидалар нуктаи назаридан "тўғри" бўлиши мумкин ва аксинча "нотўғри" бўлиши мумкин. Табиийки, одамнинг ҳар қандай хатти -ҳаракатлари бошқаларга маълум бир муносабатни, баҳолашни келтириб чиқаради, бу ҳам ижобий, ҳам салбий бўлиши мумкин. [4]

Таҳлил ва натижалар. Тилни ўрганишга антропоцентрик ва когнитив ёндашувлар инсон ҳаётининг барча жабҳаларини, шу жумладан, унинг хулқ -атворини сиңчиклаб ўрганишни назарда тутди. Когнитив фан инсон мияси ва унинг ишини ўрганиш билан боғлиқ бўлган барча фанларни бир неча йўналишларда -мантқиқий, нейрофизиологик, лингвистик ва психологик, хулқ -атворни бирлаштирганлиги сабабли, фанлараро тадқиқот объекти вазифасини бажаради. Шунинг учун, келинг, инсон билимининг турли соҳаларидаги "хулқ -атвор" тушунчасига мурожаат қилайлик, "чунки уни илмий тушунтириш фақат табиий ва ижтимоий ва гуманитар фанлар нуктаи назаридан комплекс ёндашув асосида мумкин" [7].

Буюк Совет Энциклопедияси хулқ -атворга қуйидаги таъриф беради: "маълум функцияни амалга ошириш учун ва унинг атроф -муҳит билан ўзаро алоқасини талаб қиладиган ўзаро боғлиқ ҳаракатлар тизими".

Хулқ-атвор ижтимоий ва гуманитар фанлар: фалсафа, социология ва айниқса психологиянинг турли соҳаларида ўрганилади.

Фалсафада хатти-ҳаракатлар "ташки ва ички (ақлий) фаоллик воситасида тирик мавжудотларга хос бўлган атроф-муҳит билан ўзаро муносабат деб тушунилади. Одамларнинг дунё билан ўзаро таъсири хулқ -атвор ва фаолият тушунчалари билан тавсифланади.

Шу билан бирга, хулқ-атвор концепциясида семантик урғу одамнинг мавжудлигининг табиий ва ижтимоий шароитларига мослашишига қаратилади..."[4]

Хулқ-атвор психологиянинг турли тармоқлари томонидан ўрганилади. Хусусан, "когнитив психология одамларнинг дунё ҳақидаги маълумотни қандай қабул

қилишини, бу маълумотни одам қандай тақдим этишини, хотирада қандай сақланишини, билимга айланишини ўрганади, бу бизнинг эътиборимиз ва хатти-ҳаракатимизга таъсир қилади. Ушбу тадқиқотлар когнитив психологияни йўналиш сифатида тушунишга олиб келди, унинг вазифаси инсоннинг хулқ-атворида билимнинг хал қилувчи ролини исботлашдир "[8].

Психологик луғатда хулқ -атвор тушунчасига қуйидаги таъриф берилган: "ташки ва ички (ақлий) фаоллиги воситасида тирик мавжудотларга хос бўлган муҳит билан ўзаро муносабат; ташки дунё билан алоқа ўрнатишга хизмат қиладиган тирик организмнинг мақсадга йўналтирилган фаолияти. Бу ерда шуни таъкидлаш керакки, ташки дунёга нисбатан хатти-ҳаракатлар ҳар доим мақсадга йўналтирилган.

Маълумки, лексик номинация тадқиқотчига тушунча мазмунини очиш нуктаи назаридан катта имкониятлар беради. Шундан келиб чиқиб, биз уларнинг мажозий-ассоциатив, мажозий маъносига тадқиқот объекти сифатида лексик бирикларни (кейинги ўринларда ЛБ) танладик. Биз танлаган таҳлил учун материал замонавий инглиз тилидаги сўзларнинг бундай маъносини талкин қилишдир.

"Инсоннинг хулқ-атвори" концепциясининг минимал мазмуни" инсоннинг муайян вазиятга ёки одамларга нисбатан ҳаёт тарзи" сифатида ифодланади.

Бу концепциянинг минимал мазмунини конкретлаштириш қуйидагича қўринади:

- 1) шахс характерининг хусусиятлари;
- 2) инсон ҳаракатлари, ишларининг хусусиятлари;
- 3) вазиятга муносабат;
- 4) бошқа одамларга бўлган муносабат.

Бошқа луғатнинг изоҳида айтилишича, "Ижтимоий хулқ -атвор даражаси," хулқ -атвор "атамаси, шунингдек, ижтимоий ахлоқ меъёрлари билан тартибга солиш томондан қўриб чиқилган, жамиятга, бошқа одамларга ва объектив дунёга нисбатан инсон ҳаракатларини билдиради. ва қонун".

"Тил кучли маданий таъсирга эга. Муайян маданиятда мавжуд бўлган лингвистик атамалар ва шаклларнинг ўзига хос тизими - бу шахс таъсир қиладиган таъсирлар мажмуасининг муҳим қисми." [7].

Беррис Скиннернинг психологияга бағишланган асарларга мурожаат қилиб, хатти-ҳаракатларнинг эскирган маъноси ва унинг психология фанидаги моҳияти ўртасидаги умумийликни қайд этиш мумкин. Б. Скиннер хулқ -атворни атроф-муҳит шароитлари билан ишончли аниқлаш, башорат қилиш ва назорат қилиш мумкин деб тахмин қилди. Хулқ-атворни тушуниш уни назорат қилишни аниқлади. [8].

Хулқ-атвор тилшунослик фанининг турли соҳаларида тадқиқот объекти ҳисобланади. Кўпгина замонавий тилшунослар лингвистик ўзаро таъсирга кўпроқ хатти-ҳаракатлар тоифаси нуктаи назаридан қарашади: тил - бу шахснинг туғма қобилияти эмас, тил одамларнинг хулқ -атворида ва умуман олганда, ҳамжамиятнинг универсал рағбатидан келиб чиқади. [9].

Хулоса ва таклифлар. Шундай қилиб, психоллингвистика нутқ фаолияти жараёнлари ва механизмларини тил тизими билан ўзаро боғлиқлигини ўрганади. Психоллингвистика назарияси учта илмий соҳанинг ўзаро таъсири натижасида ривожланди: неврология, психология ва тилшунослик. Шунингдек, оламнинг лисоний манзарасида инсон хулқ-атворининг ифода этилиши нафақат ҳар бир алоҳида лингвистик шахсият учун, балки бутун лингвистик жамият учун ҳам муҳим аҳамиятга эга.

АДАБИЁТЛАР

1. Марцинковская, Т. Д. История психологии / Т. Д. Марцинковская. – Москва: Академия, 2004. – 544 с.
2. Огарев, Г. 50 золотых идей в философии [Электронный ресурс] / Г. Огарев // Синтон тренинг-центр. – Режим доступа: <https://syntone.ru/book/50-zolotyh-idej-v-filosofii>. – 12. 02.2013.
3. Семенов, Ю. И. Вечные проблемы философии. От проблемы источника и природы знания и познания до проблемы императивов человеческого поведения / Ю. И. Семенов. – Москва: Либроком, 2013. – 344 с.
4. Унарова, Л. Д. Поведение человека: социально-философское осмысление / Л. Д. Унарова. – Москва: ИД "Академия естествознания", 2012. – 199 с.
5. Семенов, Ю. И. Философия истории (общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней) / Ю. И. Семенов. – Москва: Современные тетради, 2003. – 776 с.
6. Дамман, Е. А. Концепт «поведение человека» в английской языковой картине мира / Е. А. Дамман // Международный научно-исследовательский журнал. Филологические науки. – 2012. – № 5. – С. 74-76.
7. Анастаси, А. Дифференциальная психология. Индивидуальные и групповые различия в поведении / А. Анастаси. – Москва: Апрель Пресс, 2001. – 752 с.
8. Уманский, С. В. Бихевиористические теории личности [Электронный ресурс] / С. В. Уманский // Персональный сайт Уманского С. В. – Режим доступа : <http://umansky.ucoz.ru>. – 27.04.2014.
9. Залевская, А. А. Психолингвистические проблемы семиозиса. Некоторые особенности естественного семиозиса / А. А. Залевская // Слово и текст: психолингвистический подход: сб. науч. трудов. – Тверь, 2004. – Вып. 3. – С. 49-61.
10. Арутюнова, Н.Д. Кириш // Тилнинг мантикий тахлили. Ақлий ҳаракатлар / Н.Д. Арутюнов. - М, 1993 йил.
11. Карасик, В.И. Тилдаги маданий доминантлар / В.И. Карасик // Тил шахсияти: маданий тушунчалар. - Волгоград, 1996 йил.
12. Лихачев, Д.С. Рус тили тушунчаси / Д.С. Лихачёв // Изв. РАС. Сер ёнди. ва тил. Т. 52. - 1993. - Но 1.

УДК: 82-053.2(075)

Салима БАБАЕВА,
Ўзбекистон Миллий университети ф.ф.н., доцент
E-mail: salimahon71@gmail.com

ЎЗМУ доценти, ф.ф.н. Саъдуллаева Н.А. тақризи асосида

NATIONAL PECULIARITIES IN THE WORKS OF ENGLISH LITERATURE

Annotation

The article is based on the concept of nationality and national myth in the works of English literature as a specific literary form representing national content. It describes the main features of the national legend, its relationship with other terms which characterize national character, present situation of the problem.

Key words: national myth, english literature, national identity, national character.

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АНГЛИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация

В статье основано понятие национальности и национального мифа в произведениях английской литературы как специфической литературной формы, представляющей национальное содержание. В нем описаны основные черты национальной легенды, ее взаимосвязь с другими терминами, характеризующий национальный характер, настоящие положение проблемы.

Ключевые слова: национальный миф, английская литература, национальная особенность, национальный характер.

ИНГЛИЗ АДАБИЁТИ АСАРЛАРИДА МИЛЛИЙ ЎЗИГА ХОСЛИК

Аннотация

Мақолада инглиз адабиёти асарларидаги миллийлик ва миллий афсона тушунчаси миллий мазмунни ифодаловчи ўзига хос адабий шакл сифатида асосланади. Унда миллий афсонанинг асосий хусусиятлари ёритилган, унинг миллий хусусиятини тавсифловчи бошқа атамалар билан алоқаси, муаммонинг ҳозирги ҳолати ҳақида сўз юритилган.

Калит сўзлар: миллий афсона, инглиз адабиёти, миллий ўзига хослик, миллий характер.

Кириш (Introduction). Миллий тадқиқотлар икки асрлик тарихга эга бўлиб, унинг бошланиши 18-аср охирига тўғри келиши тахмин қилинган. И.Гердер, Ф.Шеллинг асарларида миллий табиат ҳақидаги биринчи ғоялар шаклланган бўлиб, улар кейинчалик миллий муаммоларга ибтидоий (Primordial-ибтидоий) ёки органик ёндашув сифатида таърифланган. Уларнинг фикрига кўра, миллат ва миллий ўзига хослик – бу табиатан одамларга берилган ва миллий давлатнинг мавжудлигига боғлиқ бўлмаган ҳодисалардир.

Шундай қилиб, миллий ўзига хослик тузилишидаги етакчи рол этник ва маданий компонентга асосланган.

Бу ёндашув доирасида миллий характер, миллий рух, миллат руҳи тушунчалари ётади.

Миллийликнинг кейинги тушунчаси, модернист деб аталди ва у XX аср ўрталарида шаклланди. У миллийликнинг сиёсий моҳиятига ургу бериб, миллатлар ва миллатчилик 18 аср охиридан олдин шаклланмаганлигини таъкидлайди: Миллатлар ва миллатчиликнинг пайдо бўлиш феномени капитализм эҳтиёжларига жавоб сифатида талкин қилинади.

"Модернистлар" нуктаи назаридан миллатлар ўткинчи тарихий шакллар, миллий давлатлар даврининг маҳсули ва тарихий шароитлар ўзгариши билан миллат сифатида давлатлар космополит универсал давлатга айланади [2].

XX асрнинг 80-90-йилларида миллийликнинг пост-модерн концепцияси пайдо бўлади, у олдинги назариянинг сиёсий-марказчилигидан фарқли ўлароқ маданиятга йўналтирилган вазифасини бажаради: миллат "ихтиро қилинган", "хаёлий" деб қаралади [3; 4].

Миллий жамоалар "фарқларни талкин қилиш, чегараларни белгилаш, урф-одатларни кашф этиш, жамоаларни тасаввур қилиш, манфаатларни қуриш ва х.к.дан иборат доимий ҳаракат жараёни" деб таърифланади. [4:11].

Миллий вакиллик соҳалари жуда хилма хилдир.

М.Тимофеев таъкидлаганидек: "Миллатнинг матнларини ҳикоя сифатида ҳам, визуал ёки аудио ёзув сифатида ҳам ўқиш мумкин.

Замонавий жамиятнинг бадий парадигмаси тез ўзгариб бораётганига ва кино, компьютер каби маданият соҳалари оммавий тафаккурни, ҳатто ёзма матн маданиятининг янги шаклларида оддий микродорий устунлигини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этмоқда. Ёзма матнли ҳикоянинг қолган турларга нисбатан устуворлигини, шу жумладан миллий менталитетни лойиҳалаш ва қўпайтириш соҳасидаги устуворлигини таклиф қилади. Шу маънода, Ҳ.Баба таҳрир қилган "Миллат ва ривоят" [8] номли асарлар тўпламининг сарлавҳаси ва унинг миллий муаммоларга бағишланган маҳаллий ва хорижий асарлар таниқли тўпламида ифодаланиши, миллат ҳикоя сифатида [9], миллатнинг ёзма вакиллигининг бошқа турлардан устунлигини тасдиқлайди: "Миллатнинг ҳаёлий жамоа" сифатида шаклланиши ва мавжудлиги дискурсив жараёнлардан, хусусан, ҳикоядан (ҳикоя қилиш, ривоят) – тарихдан ёки ҳикоялардан, уйдирма ёки ҳақиқий деб даъво қилинадиган, ҳамма учун очиқ бўлган ҳолда тақдорланмайди, оммавий тарзда, босма сўз, оммавий тарзда қайта ишлаб чиқарилади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Б.Андерсон ва Э.Геллнер «Миллатни ёзма ривоят деб таърифлаш мумкин» деган фикрни ёзма

ривоят сифатида таърифлаган ("Миллатлар ва миллатчилик" китобида саводхонликнинг ўсиши, черков тилларининг озгаки тиллардан фарқи, юкори маданиятнинг десакрализацияси ва унинг "оммавий" шакллариининг миллатчилик ва миллатларнинг шаклланишига бевосита сабаб бўлган жараёнлар сифатида тарқалиши). Шунингдек, кўплаб маҳаллий муаллифлар борки, улар миллатни - этнос, ёзишмани адабиёт (у миллат - этнос ва кўшин каби кенг тарқалган циник формуладан фарқли ўлароқ)[10] деб таърифлаганлар.

Инглиз маданиятига оид миллий тадқиқотлар замонавий инглиз адабий танқидчилигида энг ривожланган "инглизлик" тушунчаси доирасида олиб борилди. "Инглизлик"ни ўрганишнинг муҳим тенденцияси - уни "инглизлик"дан ажратиш ва биринчисининг миллатчиликнинг ҳар хил турлари билан боғлиқ бўлиш эркинлигини белгилаш истаги, шу билан инглиз миллатчилигини ҳисобга оладиган замонавий миллатчилик тадқиқотлари чегараланиши ибратли ва инглизликни ўзи шундай ўрганишдан иборат.

Инглизликни турли маданият турларида, масалан, ландшафт, шаҳар маданияти, оммабоп маданият вакиллари инглиз адабий танқидида кенг ифодаланади.

Махсус йўналиш - инглизликни постколониал тадқиқотлар, шу жумладан мустамлакалар аҳолисининг онгида инглизлик ҳақидаги ўз тасаввурини шакллантириш ҳақидаги мулоҳазалар.

Асарда бадиий инглиз тили муаммоси тўлиқ кўриб чиқилган: David Gervais *Literary Englands: Versions of 'Englishness' in Modern Writing* (1993).

Инглизликнинг замонавий адабиётшунослиги маълум бир анъанани ўрнатди, аммо улар миллий адабиётда фаолиятнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлашнинг аниқ концепцияни тақлиф қилмайдилар, тадқиқот баъзи параметрларини белгиламайдилар, инглиз адабий маданияти анъаналарига мувофиқ, асосан эмпирик характерга эга, бу эса вакиллик матнларини танлашда, тадқиқот методологиясини танлашда ҳам тадқиқот субъективлигининг устунлигига олиб келади.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Инглизлик муаммоси инглиз адабиётида яратилган дунёнинг миллий суръатининг муҳим таркибий қисмидир, лекин у инглиз ёзувчилари асарларида бадиий тимсолини олган миллий "биз" тушунчасини тугатмайди. Биз дунёдаги инглиз миллий суръатини адабий ўрганишни фақат инглизлик муаммосига қисқартиришни кўриб чиқамиз.

Миллий тадқиқотлар миллат, этнос, миллий ўзига хослик, миллий турмуш тарзи, миллий характер каби тушунчалар билан ифодаланадиган, маданиятда ҳаёлий миллий ғояни шакллантирувчи терминологик базани ишлаб чиқади.

Ҳозирги вақтда бадиий матнлар билан боғлиқ ҳолда энг кўп ўрганилган бу миллий ўзига хослик концепцияси бўлиб, у тадқиқотчилар томонидан "узлуксиз идентификациялаш жараёнида мавжуд" [7: 89] динамик ҳодиса сифатида белгиланади ва миллий ўзига хосликдан ташқари "миллий онгсизлик" даражаси, коллектив миллий ўзига хослик индивидуал миллий ўзига хосликни ўз ичига олади.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Миллий афсона концепцияси, бизнинг фикримизча, санъатнинг бир тури сифатида адабиётнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олади, унинг ўзига хос хусусияти шундаки, адабиётда ҳатто мавжуд миллий қарашлар ва стереотипларнинг оддий таржимаси ҳам мифологиялаш жараёнига жалб қилиниши мумкин ва адабиёт учун, айниқса, сўнгги ўн йилликларда, ўзига хос миллий мифологиялаштирилган тушунчаларни яратиш маданий,

илмий ва ҳатто сиёсий онгга таъсир қилишнинг кудратли воситасига айланади, бу Р.Кееплинг, Дж.Оруэлл, Дж.Фаулз, П.Ақройд ва бошқалар асарларида яққол кўрилади.

Миллийликни адабий ифодалашнинг ўзига хослиги, шунингдек, адабиётнинг баъзида сиёсат ва маданиятнинг индивидуал ғоялар даражасида ривожланишини намоён этишида пайдо бўлади (миллатчиликни ўрганишда аксарият ҳолларда муаллифлар асосан адабиётга эътибор қаратишни афзал кўришади). Миллий афсона миллий маданиятнинг бадиий матнида дунёнинг миллий қиёфаси мавжудлигининг турли жиҳатларини ўз ичига олади.

Миллий муаммонинг замонавий тадқиқотларида бу жиҳатларнинг кўрсаткичини топиш мумкин. Рус адабий танқидида дунёнинг миллий қиёфасини назарий тушунишда устуворлик Г.Д.Гачева тегишли [16]. Дунёнинг миллий қиёфаси ғояси дунёнинг бадиий қиёфасини ташкил этувчи тизимли ва семантик ёндашувлар мажмуаси билан узвий боғлиқдир. Натижада, дунёнинг миллий қиёфасини ўрганиш миллий хронотоп, миллий образли типология, миллий рамзийлик ҳақидаги расмийлаштирилган тасаввурни назарда тутди, тарихий ва мафкуравий контекстга деярли таъсир қилмайдиган маънолар эса охир оқибат бадиий миллийликни қайта тиклашга қаратилган яхлит моделни яратишга имкон беради.

Миллий афсона миллий концептуал соҳани ривожлантиради ва таржима қилади, унинг характери табиат, тарих, этнопсихология ва бошқалар каби омиллар билан белгиланади: "Ҳар бир миллий маданиятнинг ўзига хос доминанти, аниқроғи миллий маданиятни ташкил этувчи маданий макон, миллий маданий соҳа ва маданий доминантлар тўплами бор. Тушунчалар ва константалар мажмуи ва уларнинг бирлашиш табиати миллий концептуал соҳанинг ядросини белгилайди, бу ҳақда Л.Н.Гумилёв ёзган "этник майдоннинг ритми"га ўхшайди ва миллий маданий оламга ўз ритминини белгилайди. Миллий концептуал соҳани энг умумий маънода аниқлашга ҳаракат қилиб, ҳар хил, кўпинча қарама-қарши бўлган омилларга, шу жумладан миллий маданиятнинг табиий омилига мурожаат қилиш керак.

Миллий рамзлар ва миллий концептуал соҳа ҳеч қачон миллий афсонани тугатмайди, унинг ҳикоявий тавсифи миллий "биз"нинг қиёфаси, "бошқа" билан мураккаб муносабатларда шаклланган ва ифодаланадиган таркибий қисмларни қуришни, вакиллик белгилар тизими (инглиз жаноблари, инглизча бутлер, инглиз эксантриклар, ҳақиқий хоним ва бошқалар), миллий турмуш тарзи, миллий анъаналар ҳақидаги тасаввурни (узқ ўтмишга қайтиш шарт эмас) назарда тутди.

Миллий хронотоп ҳақидаги ғояларнинг аксариятида кейинчалик уларни бадиий адабиётда ишлатиш (ёки уларнинг ишлаши) сингари, бу ғоялар тизими ҳам мавжуд ижтимоий ва маданий омилларнинг миллийлашуви натижасидир, улар кўпинча миллий маъно объектлари бўлиб, натижада миллий афсона шаклланади ва қайта белгиланади.

Миллий афсона қурилиши "ҳаёлий ўтмишсиз" имконсиздир. Миллий ҳикоянинг асосига айланадиган миллий афсона, тарихий ўлчовнинг мажбурий мавжудлигини назарда тутди, бу эса, ўз навбатида, миллий этнология, миллий тарихни ҳикоя қилиш, миллий фалокатлар сони ва миллий эсхатология прогнози бир ёки бирининг белгиланиши ғоясининг мавжудлигини белгилайди.

Миллий афсонанинг тарихий ўлчами миллий адабиётни образлар, рамзлар, ходисалар, персонажларда

миллий тарихни яратувчи метанариват сифатида кўриб чиқишга имкон беради.

Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations). Замоनावий миллат тушунчалари "тадқиқотнинг йўналишини миллат мавжудлигининг объектив ижтимоий, иқтисодий, этник, тилшунослик ва тажрибали жамоа, индивидуал ёки жамоавий онгсизликнинг кўп субъектив проекцияси ва ҳоказо ўлчовларидан ходисанинг субъектив тажрибаси сифатида талқин қилишга ўтказиш" зарурлигини тушуниш билан боғлиқ".

Замоनावий постмодерн миллатни турли "рақобатбардош нутқлар" чорраҳасида шакланган ҳикоя сифатида тушуниш [7: 68], адабиёт нафақат ўрнатилган миллий ғояларни (стереотипларни) тарқатиш соҳаси сифатида, шунингдек миллий кўпликларнинг маданий қурилиши соҳаси сифатида, айниқса бу қобилият сўнгги пайтларда айниқса, сўнгги ўн йилликлар мобайнида даврнинг устуворликлари ва миллий дизайн босқичларига қараб ажратилган бадийликни кўриб чиқишга имкон беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Попова М.К. Миллий ўзига хослик ва унинг бадий онда акси. - Воронеж: Воронеж давлат университети, 2004.
2. Лукина А.В. Миллий ўзига хосликни шакллантиришнинг ижтимоий -маданий технологиялари (тарихий-услубий жиҳат): Муаллиф реферати. дис. ...кандид. Маданиятшунослик: 24.00.01. - Екатеринбург, 2004.- 25 б.
3. Геллнер Е. Миллатлар ва миллатчилик. - М.: Тараққиёт, 1991.- 320 б.
4. Андерсон Б. Ҳаёлий жамоалар. Миллатчиликнинг келиб чиқиши ва тарқалиши ҳақида мулоҳазалар. -М.: "Канон-пресс-Ц", "Кучково майдони", 2001. - 288 б.
5. Bhabha H. The Location of Culture. – L.: Routledge, 1994.
6. Тимофеев М.Ю. Назиосфера: Миллатлар яримсферасини таҳлил қилиш тажрибаси. - Иваново: Иваново давлат университети, 2005. - 279 б.
7. Nation and Narration, ed.H.Bhabha. London and New York: Routledge, 1990.
8. Миллат ривоят сифатида. Америка ва рус маданиятининг тажрибаси. М.В.Ломоносов номли Москва давлат университетининг IV ёзги Фулбрайт гуманитар мактабининг материаллари.- М.: "Аванти" ООО, 2002.-174 б.
9. Соколовский С. Мактаб тажриба сифатида // Халқ ривоят сифатида. Америка ва Россия тажриба маданияти. М.В.Ломоносов номли Москва давлат университетининг IV ёзги Фулбрайт гуманитар мактабининг материаллари.- М.: "Аванти" ООО, 2002.
10. Кумар К. Инглиз миллий ўзига хослигини яратиш.-Кембриж: Кембриж университети матбуоти, 2003.

Хуршида ДЖАЛИЛОВА,
Ўзбекистон Миллий университети, Жаҳон адабиёти кафедраси
E-mail: khurshida_@mail.ru

ЎзДЖТУ профессори, ф.ф.д. Халлиева Г.И. тақризи асосида

«SPAZIERGÄNGE» OR TRAVEL TO SWITZERLAND

Abstract

This article is dedicated to the work of the famous Swiss writer Franz Choler, his visit to Uzbekistan in 2018 and his works translated into Uzbek. The readers of our country first got acquainted with the work of the writer thanks to the presentation of the book "Sayr Saygali", consisting of short stories included in the collections "Spaziergänge" and "Ein Feuer im Garten". The article analyzes the commonality of the literary and artistic style of Franz Choler with the style of the researcher and translator Hafiza Kuchkarova. In this regard, special attention is paid to the study of the categories of content and form, genre, themes and problems.

Key words: miniature, genre, story, literature, idea, content, form, translation, translator

«SPAZIERGÄNGE» ИЛИ ПУТЕШЕСТВИЕ В ШВЕЙЦАРИЮ

Аннотация

Данная статья посвящается истории современной немецкоязычной литературе Швейцарии, в том числе творчеству знаменитого швейцарского писателя Франца Холера, его визиту в Узбекистан в 2018 году и его произведениям, переведенным на узбекский язык. Читатели нашей страны впервые познакомились с творчеством писателя благодаря презентации книги «Сайр сайқали», состоящий из коротких рассказов, входящих в сборники «Spaziergänge» и «Ein Feuer im Garten». В статье анализируется общность литературно-художественного стиля Франца Холера со стилем исследователя и переводчика Хафизы Кучкаровой. В связи с этим особое внимание уделено исследованию категорий содержание и форма, жанр, тематика и проблематика в рассказах писателя.

Ключевые слова: миниатюра, жанр, рассказ, литература, идея, содержание, форма, перевод, переводчик

“САЙР САЙҚАЛИ” ЁХУД ШВЕЙЦАРИЯГА САЁХАТ

Аннотация

Ушбу мақолада замонавий немисзабон Швейцария адабиёти тарихи, шу жумладан швейцариялик машҳур адиб Франц Холернинг ижоди, 2018 йилда Ўзбекистонга ташрифи ва унинг ўзбек тилига таржима қилинган асарлари ҳақида баён этилган. Адибнинг “Сайр сайқали” ҳикоялари тўплами тақдироти орқали юртимиз китобхонлари ушбу адиб ижоди билан илк бор танишдилар. Холер ижоди тадқиқотчиси, таржимони Хафиза Қўчқорованинг ўз адабий услуги билан швейцариялик ижодкор услуги ўртасидаги муштарақлик жиҳатлар таҳлил қилинган. Шу ўринда тадқиқотда Холер асарларининг шакли ва мазмунига, шунингдек жанр, мавзу ва ғоя масалаларига асосий эътибор қаратилган.

Таянч сўзлар: миниатюра, жанр, ҳикоя, адабиёт, ғоя, мазмун, шакл, таржима, таржимон.

Кирриш. Швейцария адабиёти ўзига хослиги, шунингдек ягона бир миллий тилда эмас, балки расмий тўрт - немис, француз, италян ва рето-роман тилларида яратилганлиги билан ҳам ажралиб туради. Швейцария адабиёти тилига кўра қардош бўлган кўшни мамлакатлардаги адабиёт билан боғланган. Ушбу мамлакат адабиёти йигирманчи асрга келиб жаҳон адабиётлари орасида ўз муносиб ўрнини эгаллай бошлади. Немис тилидаги адабиёт қадимий халқ кўшиқлари, афсоналар заминида шаклланган ва ривож топган. Ўн тўққизинчи аср иккинчи ярмида ижод қилган ёзувчилар Готхельф, Г. Келлер, К. Ф. Мейер ижодида реализмнинг раванқ топишини кузатиш мумкин. Швейцариянинг немисзабон адабиёти ижтимоий мавзу етакчилик қилган уч авлод адибларини ўз ичига олади. Биринчи авлод ёзувчилари Карл Шпиттелер ва Роберт Вальзер ахлоқий романлари орқали долзарб ижтимоий муаммоларга мурожаат қиладилар. Улар урушдан кейинги даврдаги реалистик адабиётни янада юксалтириш учун замин яратадилар. Иккинчи авлод адиблари Макс Фриш ва Фридрих Дюрренмат асарлари миллий адабиётни Европа маданиятининг бойлиги даражасига олиб чиқдилар. Улар яратган пьесалар XX аср жаҳон сахналаридан муносиб ўрин олган. Йигирманчи асрнинг етмишинчи йилларида В. М. Диггельман, А. Мушг, О. Ф. Вальтер каби адиблар

роман ва ҳикояларида, А. Мартининг шеърый тўпламларида швейцар адабиётининг реалистик аънавалари замонавий тасвирий воситалар билан уйғунлашиб кетганини кузатиш мумкин. Адабиётшунос олим И.Ф.Борисованинг таъкидлашича ушбу адиблар “швейцарияликларнинг конформизмга янгича муносабати ва асарларидаги мавзу характерининг кенг камровлиги билан ажралиб туради”, Хуго Лечер, Эрнст Хальтер, Л.Ент, Йорг Федершпиль, Отто Штейгер, Петер Биксель, Йорг Федершпиль ҳам кейинги авлод вакиллари қаторидан муносиб жой эгаллаган [1, 148]. Ушбу адиблар ижодида инсон тақдири, ёлғизлик, бегоналашув мавзуси психологик ва фалсафий жиҳатдан ёритилади. Етмишинчи йиллардан бошлаб адиблар ижодида киноя, гротеск усулларининг, фантастик элементларнинг қўлланилишини, реал ва нореал дунёларни бирлаштириш, мураккаб ижтимоий ҳодисаларни ёритишда афсоналардан, реминисценция усулидан фойдаланишларини кузатиш мумкин. Ғарбий Европа адабиётдаги реализмга қарама-қарши позицияда турган етакчи оқим саналган модернизм ўз ўрнини- янги оқим – постмодернизмга бўшашиб берди. Бу тенденция Швейцария адабиётида ҳам кузатилади. Ушбу даврда Й.Федершпиль, А.Мушг, О.Вальтер, Г.Беш, Йорг Штейнер ўз ижодларини давом эттирадилар. Шу билан бир қаторда ўз сатирик асарлари билан Йорг Штейнер ва

Франц Холер ҳам адабиёт саҳнасига кириб келадилар.[1,160].

Хозирги кунда Франц Холер - машҳур Швейцария адиби, телебошловчи, театр артисти, сценарист, музикачи сифатида ҳам ўз халқи эътибори ва эътирофига сазовор бўлган. Холер сўз санъати соҳиб сифатида бир қатор мукофотлар совриндоридир, жумладан 1991 йилда “Шиллер жамғармаси мукофоти”, 1994 йилда “Швейцария Ёшлари китоби мукофоти”. 2002 йил адиб Германиянинг Кассель шаҳрида адабий ижоди учун «Гротескли юмор» мукофоти билан тақдирланди. Дарҳақиқат, Холер ижоди билан танишар эканми, унинг асарларида сатира, гротескли ҳазил ва мutoйибанинг ўз ўрнида қўлланилганлигини, баъзан кутилмаган сюжет бурилиши орқали жуда кичик ҳажмда инсон характери ва тақдири каби катта масалани очиб бера оладиган маҳоратли ҳикоя устаси эканига гувоҳ бўламиз.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Адабиётшуносликда Швейцария адабиёти, хусусан Франц Холер ижоди деярли ўрганилмаган. Швейцария адабиётига бағишланган махсус тадқиқотлар ҳам йўқ. Бирок ушбу мавзуга у ёки бу даражада алоқаси бўлган ишларни қайд этиш мумкин. Юртимизда Швейцария адабиётига оид илк маълумотлар адабиётшунос, немис тили мутахассиси Ираида Федоровна Борисованинг немис ва рус тилларида чоп этилган “Литература немецкоязычных стран (вторая половина XX века)” “Немисзабон давлатлар адабиёти (XX асрнинг иккинчи ярми)” асари орқали кенг ёритиб берилган, шунингдек айнан Франц Холер ижодига Ҳафиза Қўчқорованинг тадқиқотлари, Фуркат Соатовнинг, хорижий мамлакатларда, жумладан Россиянинг ОАВ да Ольга Маркарян, Павел Басинский, немис адиби Armin Ayer [5], Ҳамбурглик профессор Michael Bauer[6], швейцариялик адабиётшунос Beat Mazenauer[7] мақолалари бағишланган. Рус тилига Франц Холернинг роман, ҳикоя ва шеърлари таржимон Вячеслав Куприянов томонида мохирона ўтирилган.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Швейцариялик адиб Франц Холернинг 2018 йил Ўзбекистонга ташрифи мамлакатимиз маданий ҳаётида муҳим воқеа бўлди. Ёзувчи шахси ва ижоди билан танишув ўзбек китобхонлари учун шу кундан бошланди десак муболаға бўлмайди. Юртимиз китобхонлари учун ушбу тарихий санада ўзбек тилига ўтирилган Холер асарларини ўз ичига олган “Сайр сайқали” тўплами тақдироти ҳам бўлиб ўтди. Ушбу китоб Франц Холернинг 2014 йилда чоп этилган “Spaziergänge”[2] ҳамда 2015 йилда нашр этилган „Ein Feuer im Garten“ ҳикоялар тўпламидан танлаб олинган [3]. Ғарб адабиёти, жумладан немис адабиёти намуналари билан анчадан бери таниш бўлган ўзбек китобхонлари энди швейцариялик адибнинг ҳам асарларини ўз она тилида мутолаа қилиш имконига эга бўлдилар. Муаллифнинг ушбу ҳикоялар тўпламини Холер билан шахсан таниш бўлган, Швейцария заминини ўзининг иккинчи юрти деб билган шоира, мутаржим, оlima ва муаллим Ҳафиза Қўчқорова ва унинг шогирди Фуркат Соатовлар ўзбек тилига мохирона таржима қилдилар [4].

Ўзининг бетакорр услубига хос серкирра ижодкор Ҳафиза Қўчқорова турли халқаро грантлар, жумладан Швейцариянинг “Pro Helvetia” жамғармасининг халқаро таржимонлар учун гранти совриндори. Адиба Германиядаги Европа Халқаро таржимонлар ассоциацияси, DAAD (Немис академик алмашув хизмати) грантлари ҳамда Австрия ҳукуматининг “2018 йилнинг энг яхши таржимони” мукофоти соҳибаси. Ҳ.Қўчқорова замонавий немисзабон давлатлар адабиётининг ўндан ортиқ энг сара асарларини ўзбек тилига таржима қилиб, ўзбек китобхонларига тақдим этди, уларнинг жаҳон адабиёти

дурдоналаридан баҳраманд бўлишига имкон яратди. Ушбу асарлар орасида германиялик адибларнинг асарлари, жумладан Женни Эрпенбекнинг “Макон истаб”, Элке Хайденрайх ва Бернд Шредерн ҳамкорлигида битилган “Азалий ишк”, Цинк Йорнинг “Сокинлик киргоғида” австриялик ижодкор Даниэль Глаттауэрнинг “Шимол шамоли шашти”, швейцариялик адиба Даротея Эльмингернинг “Жасорат тафти” романлари ҳамда Франц Холернинг ҳикояларидир. Шу ўринди бир жиҳатга эътиборни қаратишни жоиз деб билдик. Юқорида қайд этилган факт ва маълумотлар таржима жараёнида ўта муҳим бўлиб, улар асар руҳиятини ўзга тилга кўчиришда ас котида ва икки ижодкор лабораториясини ҳам кузатишга кенг имкон яратади.

Таржимон ижодига назар солар эканми, унинг ҳам адабий меросида Франц Холернинг «Сайр сайқали»га ҳам шаклан, ҳам мазмунан яқин бўлган «Қадр тарозуси» номли асари кўз олдимизга келади. Эътибор берадиган бўлсак, ушбу тўплам 2008 йилда нашр этилган. Ҳ.Қўчқорова мазкур асарлар тўплами жанрини куйидагича белгилайди: «қатра, бадиия, эссэ» [8]. Ҳафиза Қўчқорова ва Франц Холер ижодида ҳам назм ва наср уйғунлигини кузатамиз. Иккала ижодкорнинг асарларида инсон руҳиятида содир бўладиган жараёнлар, атроф-муҳитдаги қўзга ташланмайдиган, бироқ ҳаёт мазмунини ташкил этадиган жиҳатлар акс этади. Ҳ.Қўчқорова швейцариялик адиб ижодини тадқиқ қилиб, куйидаги фикрларни билдиради: “Ёзувчи учун инсон руҳияти бирламчи масала. Бир қарашда оддий, содда инсонлар қалбида ҳам улкан руҳий ғалаёнлар, ўз-ўзини кашф қилишга интилишдек катта кўзғолонлар кечиши мумкинлиги китобхонни мулоҳаза юритишга ундайди”[9, 84]. Франц Холер ҳақидаги ушбу фикрлар мутаржим ижодига ҳам тўғри келади, десак адашмаймиз.

Юқорида таъкидлаганимиздек Франц Холернинг ҳикоялари таржималаридан ташкил топган «Сайр сайқали» тўплами устида икки мутаржим ижод қилган. Эътиборлиси шундаки, сайр, саёхат таассуротлари, Швейцария табиатининг гўзал манзаралари, флора ва фаунаси, ўзига хос қадимги ва навқирон архитектураси тасвирлари баён этилган ҳикоялар айнан Ҳафиза Қўчқорова томонидан саралаб олиниб, ўзбек тилига ўтирилган. Масалан, “Кўклам сайри”, “Лиммат шаҳрида”, “Эгелзее”, “Йўллар”, “Денгиз” ва яна ўттизга яқин ҳикоялар. “Чунки таржимон тасодифий асарларни танлаб олмайди. Бирор асардан таъсирлансагина, уни ўз тилида “гапиртириши” ҳаракатига тушади.” [10,526]. Қачонки асарда қаҳрамонлар тақдири, ўй-ҳаёллари, интилишлари негизда умумбашарий глобал муаммолар, умуминсоний қадриятлар тараннум этилганини, мутаржим таъбири билан айтганда, инсон қалбига етиб бора оладиган тоза “жавоҳирлар”ни топганидан кейингина уни ўзбек китобхонларига ҳам тақдим этишга шошилади.

Энди Франц Холернинг «Сайр сайқали» тўпламидан жой олган асарларнинг жанри ҳақида тўхталадиган бўлсак, таржимон уларни “кичик ҳикоялар” ва жуда кичик ҳажмдаги асарларини эса «митти ҳикоялар» деб номлайди. Франц Холернинг рус тилига В.Куприянов томонидан ўтирилган асарлар тўпламида [11] шу шаклдаги асарларни мутаржим «миниатюралар» деб берган. Адабиётшунослик терминлари луғатига мурожат қиладиган бўлсак, «Миниатюра – адабий жанр. Миниатюра кичик ҳикоя, ҳажм жиҳатдан қисқа ва лўнда, яъни лаконик, бироқ мазмун жиҳатидан жуда чуқур ва кенг бўлган асарлар адабий миниатюралар деб юритилади. Аксарият миниатюраларда деярли ҳаракат эмас, чизгилар, манзара этакчилик қилади. Образларнинг кенгқамровлигини, киёслаш, эпитетларни қўллаган ҳолда муаллиф бир неча иборалар орқали бутун бошли инсон тақдирини яратади.

Миниатюра жанри анча аввал ривожланишни бошлаган бўлса-да, бироқ унинг аниқ чегаралари ҳанузгача белгиланмаган. Миниатюра кўп ҳолларда ҳажман «кискартирилган» ёки «жипслаштирилган» новелла, эссе, ҳикоя ёки қисса ҳам деб юритилади. Ҳозирги кунга қадар ушбу термин нисбийдир. Миниатюра насрда кўпинча «манзаралар», «сахналар» ҳам деб номланади» [12].

Холер асарларини, жумладан “Сайр сайқали” тўпламидан жой олган кичик ҳикояларини ўз қузатувлари натижасида яратиб, ҳаёт манзараларини чизгилар орқали қоғозга туширади. Ушбу тўпلام муаллифнинг “мурожати” билан бошланади: “Сайр – менинг севимли сўзим. Шу боис 2010 йил 12 мартдан бошлаб йил давомида акалли ҳафтада бир марта бўлса ҳам сайрга чиқиб, кўрган-кечирганларимни ёзиб боришга аҳд қилдим. Уларни ҳукмингизга ҳавола этяпман”. [4, 4]. Муаллиф асарларини асосан кенг китобхонлар оммасига қаратади. Франц Холернинг услуби бир томондан ўзига ҳос соддалиги ва шу билан бирга чуқур фалсафий ғояни ўз ичига олган мураккаблиги билан ҳам бошқа ёзувчилар услубидан ажралиб туради.

Асар нутқи асосан ички монолог тарзида қурилади. Холер асарининг ўзбек ва рус тилидаги таржималарида ҳам фонетик жиҳатдан адабий тил, лексик даражада фразеологик бирликлар, масалан «ўз қурғоқчилигига шўнғиб кетиш», «каллеси ерга тушгунча олға юриш», ўхшатишлар «кўприк олдидаги ерга зич қадалган тошларга ўхшаб» ва мураккаб қўшма гап конструкцияларини қузатамиз. «Муסיкий кеча» асарида куннинг ўтиш жараёнини тасвирлар экан, интерьер ва бошқа майда детальлар – клавиша, қандил кабиларни бадий тасвир воситаларини қўллаш ёрдамида ўша муҳитни китобхон кўз олдида гавдалантиради. “Хонанда ва пианиночи аёл кичик бир шаҳардаги орқа девори парда билан ёпилган, шипда эса хира ёриткичлар ўрнатилган залдаги кичик сахнада концерт томошасини ижро этишмоқда. Томоша вақтида хонанда юзига озгина бўлса ҳам ёруғлик тушиши учун залдаги қандил ёқилган эди. Ва ниҳоят пианиночи аёлнинг қўллари бамисоли раққоса сингари клавишалар аро шиддат билан ҳаракатланар экан, шу онда у сокин, гўзал ва ниҳоятда таъсирчан қўшиқ айтишни бошлади. Хонанда қўшиқ ижро этар экан, инсонларни атиргуллар ифориға, сайраётган булбулларга, кўз ёши ва ширин орзулар оғушига, соғинч, армон хўрсиниғига, ўз истаклари, андуҳлари, изтироб ва эхтирослари беланчагига аста-секин тортарди” [11, 77]. Ушбу асарни ўқир эканмиз, Франц Холер ижодининг ҳам таржимони, ҳам тадқиқотчисининг қуюдаги фикрлари нечоғлик холисона берилганига амин бўламиз: “Унинг ҳикоялари наср бўлса-да, назм қуйи берилган, асарларини ўқир экансиз, сўзлар гўё “қуйлайдилар”. Балки шунгадир, ёзувчининг ёзганларини муҳокама қила туриб, зинҳор мунозара қилмаймиз, аксинча мушоҳада қиласиз, тафаккурингизнинг теранлигига хизмат қилади. Адибнинг фалсафий дунёқараши китобхонга кўчади. Фалсафий тафаккур нечоғли қийин эканлигини тушунамиз, аммо Холер ижодида бундай тафаккур азият эмас, ҳузур беради” [4, 84]. Дарҳақиқат, рус тилига В.Куприянов томонидан ўгирилган “Музыкальный вечер” асарини мутолаа қилганимизда ҳам назм қуйи орқали сўзларнинг гўё “қуйлашини” сезамиз. Ҳатто мураккаб бўлган таржима ва таҳлил қилиш жараёни биз учун завқли бўлди дея оламиз, чунки Холернинг асари орқали унинг фалсафий ғояси, дунёқараши, ҳаётдаги воқеа-ҳодисаларга бўлган муносабати бизга ҳам ўтади.

Демак, Франц Холернинг ўз олдига қўйган энг асосий мақсади – бадий деталлар орқали китобхон назарини инсон ҳаётидаги энг муҳим нарсаларга қаратиб, ўз қарашлари орқали умуминсоний қадриятлар билан

суғорилган фалсафий ғояни илгари суришдир. Ўзбек китобхонлари ҳам Холернинг “митти ҳикоялари”ни мутолаа қилар экан, улар орқали кўпинча кундалик ташвишлар туфайли атроф муҳитдаги гўзалликни илғамай, бахтни туймай, вақт қадрига етмай яшаётганини ва ҳаётдаги муҳим қадриятлар унитилаётганлигини англаб етади, фалсафий мушоҳада юритади. Франц Холернинг “Бахт” асари юқоридаги фикрларимиз исботи бўла олади: “... сизни шунчаки доимгидек ташвишлардан холи, одатий кун кутмоқда – ахир, шунинг ўзи БАХТ эмасми?” [4, 30]. Ер замининг турли нуқталарида бир вақтнинг ўзида қанча одамлар турли бедаво касалликлардан, тухмат ва ноҳақликдан, бевақт йўқотишдан, ҳаловатсизликдан азият чекаётган бир пайтда одатий туйилган кун хотиржамлиги энг катта бахтлигини биз китобхонларга эслатиб ўтади. Бу оддий ҳақиқатларни биз афсус хотиржамлигимизни йўқотганимиздан кейингина қадрига етамиз. “Ёзувчининг 2018 йил Ўзбекистондаги ташрифи чоғида тадбирлардан бирида унинг ўзи: “Аминманки, Сиз бугун энг бахтли одамлардан бирисиз”, - дея дадиллик билан бошланувчи ҳикоясини ўқиганида, у худди ҳар биримизга қарата айтилгандек туюлади. Аслида ҳам муаллифнинг нияти шу” [9, 86].

Холер асарларини ўқиш жараёнида яна бир қизик хусусиятга кўзимиз тушади. Адиб ва таржимоннинг ижодий услубидаги муштараклик. Ҳўш, бу муштараклик ниҳода намоеъ бўларкан деган савол туғилиши табиий. Ушбу саволга жавоб бериш учун, ва умуман таржима асарини таҳлил қилиш учун бир вақтнинг ўзида ҳам оригинал асар муаллифи, ҳам таржимон биографияларидаги уларнинг ижодлариға боғлиқ бўлган айрим муҳим воқеаларни, оригинал асар яратилиши тарихи, унинг услуби ҳақида ҳам имкон қадар маълумотга эга бўлиш керак, деб ўйлаймиз. Ҳа, таржимон ижодини ҳам, чунки таржима оригинал асарнинг негизиде янги асарни кашф этишни тақазо этади. Бу эса жуда мураккаб, шу билан бирга ҳам қизикарли, ҳам машаққатли ижодий жараёндир.

Юқорида қайд этилган асарларнинг жанриға яна бир бор эътиборни қаратадиган бўлсак, қуйида берилган таъриф айнан Холер асарлариға берилгандек: “Чегаралари аниқ бўлмаган миниатюранинг муаллифига эркинлик бериши унинг бошқа кичик жанрлардан ажратиб турадиган асосий хусусияти бўлиб, бу жиҳат муаллиф ҳаётнинг турли томонлариға мурожат қилишға ва диққат марказини маиший, ижтимоий, фалсафий масалаларға қаратишға имкон беради. Асар ҳажмининг кичиклиги тақдорларнинг учрашиға йул қўймайди ва ундаги ғоя яққол қуринади: миниатюра муаллифнинг турли фикрларини китобхонга аниқ етказиб беришға хизмат қилади. Миниатюрада муаллиф томонидан сўз ёрдамида чизилган ёки қоғозга туширилган лаҳза борлиқнинг ҳаққоний тасвирига маълум бир маънода тўғри келади, унда бадий матн субъектив тарзда баён этилиб, аксарият ҳолларда муаллифнинг ўзи ҳикоячи тимсолида намоеъ бўлади” [12].

Ҳ. Қўчқорова ўз тадқиқотлари давомида Франц Холернинг 1974 йилда чоп этилган “Wegwerfgeschichten” тўпламида шакли ва мазмуни жиҳатидан ҳикоячиликдаги янги бир жанр Wegwerfgeschichten га ҳам асос солганлигини айтиб ўтади [9, 86]. Бу эса адибнинг болалар ва катталар учун асарлар яратишда, ўз фалсафий ғояларини кенг китобхонлар оммасига етказишда жанр категориясининг имкониятларидан максимал даражада фойдаланганлигидан, хатто ўзи ҳам янги шаклларни излаганлигидан ва шубҳасиз ижодкор иқтидорининг кенг қўламлигидан далолат беради.

Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendation). Адабиёт қалбларни, халқларни бирлаштирадиган

катта кучдир. Бадий таржима эса халқлар ўртасидаги адабиёт ва санъат асарларини айирбошлаш, маданий алоқа ўрнатиш ва уни мустаҳкамлашга хизмат қилади. Бунинг натижасида бир халқнинг ютуқлари ва илғор анъаналаридан бошқа халқлар ҳам баҳраманд бўлади. Франц Холернинг таржима асарлари орқали адабнинг юртимизда ҳам янги мухлислари кўпайди. Швейцариялик ижодкор асарларининг таржималари туфайли ўзбек адабиёти яна бир янги Европанинг замонавий насри намуналари билан бойиди, зеро ўзбек тилидаги таржима асарлари ҳам адабий меросимизнинг ажралмас қисмидир. Бу шаксиз икки давлат ўртасидаги дўстлик ришталарини ўрнатишда ва ривожлантиришда ўзига хос кўприк вазифасини бажаради.

Швейцария адаблари асарлари таржималари миллий адабиётимизда ҳам янги шакл ва мазмундаги асарлар яратилишига туртки бўлади десак муболаға бўлмайди. Франц Холер асарларининг ўзбек тилига таржима қилиниши туфайли юртимиздаги китобхонлар

ўзлари учун маҳоратли швейцариялик адабни кашф этдилар, унинг адабий меросидан баҳраманд бўладилар. Китобхонлар ва филологлар Холер ижодига қизиқиб, унинг немис тилидаги оригинал асарларига, рус тилидаги таржималарига ва умуман ижодига таълуқли маълумотларга мурожаат қила бошладилар, бу эса ўз навбатида адабиётшунослик, қиссий тилшунослик, таржимашунослик ва адабий алоқалар бўйича янги тадқиқотлар олиб бориш учун янги манба бўлиб хизмат қилади.

Ҳар биримиз ҳаёт йулимизда яхши инсонларни учратишни истаимиз, уларнинг суҳбатини тинглашга ошиқамиз. Адиб тўпламидан жой олган ҳикояларни мутолаа қилар эканмиз, айнан яхши инсонни учратиб, унинг сайр давомида қўрган-қузатганларига гувоҳ бўламиз, адиб нигоҳи орқали ўзимиз учун кичкина бўлса-да ўз Швейцариямизни кашф қиламиз, ушбу сайр орқали баён этилган бетакрор манзара ва мусиқа оҳангига мохир мутаржим ўз қалби буёқлари билан сайқал берганини эътироф этамиз.

АДАБИЁТЛАР

1. Борисова И.Ф. Литература немецкоязычных стран (вторая половина XX века). Т.2003.
2. Hohler F. Spaziergänge. Luchterhand Verlag, 2014.
3. Hohler F. Ein Feuer im Garten. Luchterhand Verlag, 2015.
4. Холер Ф. Сайр сайқали. Ҳ. Қўчқорова, Ф. Соатовлар таржимаси. Тошкент, Akademnashr, 2018.
5. Ayren Armin: Das scheinbar Unscheinbare. "Die blaue Amsel": Neue Geschichten von Franz Hohler, in: Badische Zeitung, 07.10.1995.
6. Bauer, Michael und Siblewski, Klaus (Hgg.): Franz Hohler. Taxte, Daten Bilder, Hamburg: 1993.
7. Mazenauer, Beat: Franz Hohlers Lesebuch "Der Mann auf der Insel", in: Aargauer Tagblatt, 01.06.1991.
8. Қўчқорова Ҳ. Қадр тарозуси. Тошкент, Mediastar, 2008.
9. Қўчқорова Ҳ. Ф.Холер – содда сўз соҳиби // Сўз санъати, №2, 2020.
10. Қўчқорова Ҳ. Замонавий немис ва немисзабон адабиёти. Макон истаб (романлар, ҳикоялар). Тошкент, Адолат, 2021.
11. Холер Ф. Президент и другие рассказы, стихотворения. Перевод Куприянова В.Г. М., Центр книги Рудомино 2015.
12. Дынник В. Минятюра // <http://feb-web.ru/feb/slt/abc/lt1/lt1-4434/htm>
13. Левицкий Л.А. Минятюра // Краткая литературная энциклопедия: в 9 т. // <http://feb-web.ru/feb/slt/abc/lt1/lt1-4434/htm>

УДК: [821.512.133-311.2:82-22]
У.ХОШИМОВ.07

Lola JALILOVA,
PhD, senior teacher, English literature department, BSU
lolajalilova7@gmail.com
Akhtam RAJABOV,
researcher, Bukhara branch of TIAME
axtamr@inbox.ru

Bukhara State University, based on the review of Associate Professor MB Akhmedova

PECULIAR FEATURES OF COMEDY GENRE IN UZBEK LITERATURE (on the example of Utkir Khashimov's works)

Abstract

This article deals with the study of peculiar features of comedy genre in Uzbek literature. Satirical works of Utkir Khashimov are analyzed. The skilful implementation of folklore in writer's works is a reason of their interest for audience, as it is a reflection of the national culture. We can also observe that Utkir Khashimov uses in his works one of the common genres of oral folk art - the genre of fairy tales. The desire to struggle against the vices of life naturally leads U. Khashimov to satire. Elements of satire are found almost in every work of the writer. At the same time, the writer fruitfully uses, along with various means, the spiritual confessions of the heroes, their inner monologues, that is the manifestation of a deep analysis of the moral world of man, his psychology.

Key words: satirical works, humorous spirit, Utkir Khoshimov, unexpected plot, complex contradictions, human factor, national culture.

ОСОБЕННОСТИ КОМИЧЕСКИХ ЖАНРОВ В УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ (на примере произведений Уткира Хошимова)

Аннотация

В статье исследуются особенности жанра комедии в узбекской литературе. Анализируются сатирические произведения Уткира Хашимова. Умелое воплощение фольклора в произведениях писателя вызывает интерес у публики, поскольку является отражением национальной культуры. Также можно отметить, что Уткир Хашимов использует в своих произведениях один из распространенных жанров устного народного творчества - жанр сказок. Желание бороться с пороками жизни закономерно приводит У. Хашимова к сатире. Элементы сатиры прослеживаются почти в каждом произведении писателя. Вместе с тем, писатель плодотворно использует, помимо различных средств, духовные признания героев, их внутренние монологи, что является проявлением глубокого анализа нравственного мира человека, его психологии.

Ключевые слова: сатирические рассказы, дух юмора, Уткир Хошимов, неожиданная развязка, сложные противоречия, человеческий фактор, национальная культура.

O'ZBEK ADABIYOTIDAGI KOMEDIYA JANRINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI (O'tkir Hoshimov asarlari misolida)

Annotatsiya

Maqolada o'zbek adabiyotida komediya janrining o'ziga xos xususiyatlari o'rganilgan. O'tkir Hoshimovning satirik asarlari tahlil qilingan. Yozuvchining ijodida folklorning mohirona gavdalanishi milliy madaniyatning ko'zgusi bo'lganligi sababli auditoriyada katta qiziqish uyg'otadi. Shuni ham ta'kidlash mumkinki, O'tkir Hoshimov o'z asarlarida xalq og'zaki ijodining umumiy janrlaridan biri - ertak janridan foydalanadi. Hayot illatlariga qarshi kurashish istagi, tabiiyki, O'. Hoshimovni kinoyaga yetaklaydi. Yozuvchining deyarli har bir asarida satira unsurlari mavjud. Yozuvchi turli vositalar bilan bir qatorda, insonning axloqiy olami, psixologiyasini chuqur tahlil qilish ko'rinishi bo'lgan qahramonlarning ma'naviy e'tiroflari, ichki monologlaridan ham unumli foydalanadi.

Tayanch so'zlar: satiric asarlar, yumorli ruhiyat, O'tkir Hoshimov, voqealar rivoji, murakkab ziddiyat, inson faktori, milliy madaniyat.

Introduction. As mentioned above, the weapon of literature is the word. We can observe the real power of the word in a variety of genres and trends, which are especially numerous in fiction. All these genres and directions differ from each other in their own characteristics. If poetry touches the tender strings of the soul, representing, often, the fruit of the poet's emotional excitement, then narrative motives prevail in prose. In dramatic works, images are revealed through action. But for all genres there are common sides, in particular, they all unite around the educational function of literature. One of the directions that perform a similar function

is works written in a humorous spirit. If you look at the history of Uzbek literature, you can see that satirical works occupied a special place in it.

Theoretical basis of the research. The comedy genre in Uzbek literature has a rich history. Humor, satire as a separate ideological and artistic principle reflecting real life, for a long time played a significant role in the literature of all civilized peoples, including oral and written works of the Uzbek people. Satire as a method of criticism in a comic form of social vices was also widespread in Uzbek folklore. Fictional comic national heroes such as Nasreddin Afandi and Aldar Kusa

demonstrated the vices of their times through the art of wit and satire.

Utkir Khoshimov also made a worthy contribution to the development of this direction. According to literary scholars, the satirical works of Utkir Khoshimov have not yet been fully studied. But even from the first samples of the creator's works, it is clearly evident that they are prone to humor.

It can be said without exaggeration that Utkir Khoshimov entered literature as a "blazing fire".

The outstanding writer Abdullah Kahhar at that time expressed a very flattering opinion about this story. In his letter to Utkir Khoshimov, he predicted: «The future of creativity, which suddenly lit up, is brilliant» («Будущее у творчества, которое вдруг зажглось, бывает блестящим»). [1.21]

Therefore, he found his irreplaceable place in the soul of the reader. All the works written by the writer are aimed at creating his own style, which he improves from work to work. In them, especially in stories and novels, we observe two features united by one tendency. The first feature is that he turns his works of art into a weapon of propaganda by means of "light" accents, but they reflect the actual problems of today in the artistic aspect.

Methodology of the research. Perhaps all of his works depict modern events, which reflect the forgotten phenomena, and the human factor is above all else. The author in his works asks questions that are the basis of human life and forces any sane person to seek answers to these questions. The second feature of the writer's works is that all problems force us to seek answers to complex questions.

Sometimes these answers are very touching and are reflected in a high artistic form, they are depicted in the fates of heroes that are often found in works. The most important thing is not plain ideas, but ideas that have their own appearance, their own destiny, their human charms, and they are reflected in strong human personalities. As an example, I would like to cite a conversation between the author and readers. "- Do you take the heroes of your works from life or is it your invention? - Neither one nor the other. A writer who rakes everything on paper like an ant who drags everything into an anthill is not a real writer.

And a writer who writes, inventing himself, hiding like a spider is not a writer either. In order to collect 100 grams of honey, a bee flies around a million flowers. In order to collect the required amount of honey, it flies around 46 thousand square kilometers. In addition, each drop taken from a flower, she pours 240 times from her proboscis and produces honey. But that's not all - this does not mean that the honey is already ready ... After that, the bee places the extracted syrup in the cells and for several hours blows the air so that the honey does not turn sour. In order to create a real work, the writer must make the same number of moves as this bee. Then his work will live for a long time."

From the above, we can conclude that a real writer works long and anxiously on each of his works. "You need to write so that when reading a work, the reader will forget about everything and merge with the images of the heroes, so that while reading the work, he will spend at least one sleepless night ... again and again I wanted to read this work to him" - this is what the writer dreamed of. [1.21]

Analysis and results. The reason that the works of Utkir Khoshimov are read with great interest is that the writer skillfully uses folklore in his work. It is known that since ancient times each nation has mastered its own oral folk art, which has been formed over the years. Oral creativity is a reflection of the national culture; it reflects information about a certain period of life, customs, labor activity, about the level of the nation's culture. Oral folk art is the fruit of the creative

heritage of great ancestors, which was born in the process of labor and struggle since ancient times. We can also observe that Utkir Khoshimov uses in his works one of the common genres of oral folk art - the genre of fairy tales.

The desire to open a merciless fire against the vices of life after the novel "Between Two Doors" naturally leads U. Khoshimov to satire. As a result, his story "Twice two - five" appears. Elements of satire were sometimes found in the previous works of the writer. And the story "Twice two - five", in contrast to them, is completely written in a satirical style. The edge of satire in it was directed at high-ranking people, major leaders, and in particular, collective farm chairmen, and thanks to the fact that the author tried to show them in all their ugliness, many pages of the story turned out to be emotionally effective and interesting.

In the above-mentioned last two works one can feel the increased skill of U. Khoshimov, which manifested itself in a deep analysis of the moral world of man, his psychology. At the same time, the writer fruitfully used, along with various means, the spiritual confessions of the heroes, their inner monologues. Even more widely and skillfully, the writer uses internal monologues in the novel "Living in a Dream" / 1992 /.

Now the writer, when creating a work of art, gradually, leaving the current issues of the day to journalism, concentrates all his attention on the study of the mysteries of the human soul - his true vocation.

The interpretation of the spiritual world of such heroes as Rustam and Shakhnoza leads us to this conclusion. Showing the life path, love and unhappy fate of the participants in the Afghan war, the negative phenomena of the stagnation period, the author was able to show what tragic consequences the policy pursued by the Soviet regime led to. It only seems that he somewhat exaggerated the black colors in the depiction of the horrors and dramas of that period, in particular, in the depiction of the actions of the commissioner and his son. Unfortunately, the fragmentation of the composition prevented the novel from becoming one of the major phenomena in Uzbek literature. The looseness of the composition is especially felt in the fact that the events associated with the activities of people sent from Russia are not organically connected with the main storyline. Despite this, the last works of the writer testify that U. Khoshimov has risen to the level of one of the most prolific artists in modern Uzbek prose.

Many reviews have been published about almost every major work of U. Khoshimov in criticism and literary criticism. Critics such as O. Sharafiddinov, U. Normatov, I. Gafurov, N. Khudayberganov created meaningful articles and literary portraits of the writer. And the books by literary scholars A. Rasulov "The Honored Writer" and H. Karimov "Utkir Khoshimov", published in 2001, begin the stage of a broader study of the work of this famous prose writer, publicist and playwright.

"In my opinion, in order to create a truly fictional work that would excite people, which would give the heart delight every time you read it again, for this, first of all, you need a talent given by God." [2.] These words of the beloved writer of the Uzbek people, Utkir Khoshimov, are quite applicable to his life and work. The future writer was born in Tashkent in 1941. He graduated from school with a gold medal. He studied at Tashkent State University (now the National University of Uzbekistan). During his student years he was engaged in journalism. Utkir Khoshimov worked in newspapers of various media, held various positions in the publishing house of literature and arts named after Gafur Guliyam.

Then he became the editor-in-chief of the Shark Yulduzi magazine. He was a deputy of the Oliy Kengash of

Uzbekistan, and after that he was elected a deputy of the Oliy Majlis.

For the novel "Ikki eshik orasi" ("Between two doors"), writer received the Khamza Prize in 1986, and in 1991 Utkir Khoshimov was awarded the title of People's Writer of Uzbekistan.

Utkir Khoshimov began his creativity in the 60s with poems and essays. His first book, a collection of essays, was published in 1962 under the title Pulat Chavandoz (The Steel Rider). After that, the books Cho'l havosi (Air of the Steppes) (1963), Odamlar nima derkin (What Will People Say), Shamol esaveradi (The Wind Will Blow) (1966), Bahor qaytmaydi (Spring Will Not Return) (1970), Qalbinga quloq sol (Listen to Your Heart) (1973), Dunyoning ishlari (Earthly Matters) (1982), Daftar hoshiyasidagi bitiklar (Notes on the margins of the notebook) (2001). Each of these books has become a testament to the great talent of the writer.

Utkir Khoshimov did not strive to tell something extraordinary, extreme, to stun with an unexpected plot, intrigue, tense development of events. In the works of Utkir Khoshimov, the leading is the national attitude towards events in the world; he looks at everything that happens around him through the eyes of his people. That is why almost all of the writer's works are perceived by readers warmly, they find their place in their hearts.

They say that when certain wisdom is repeated too often, it becomes banal and loses its significance. However, we cannot say this about the works of Utkir Khoshimov. In the story Dunyoning ishlari "Earthly Matters" the image of a mother waiting for her son, without closing her eyes, is a common image found in the life of each of us. But his symbolic development - the Mother wandering in the hero's dream with a lamp in her hands - gives the story a special flavor. This is a symbolic image of the Divine light that gives Life, Faith, Hope, and Love.

In the novels of the writer "The Book," "Sheikh Mahalla," "Foal," "Abstinence," "My Aunt Acha," "Golden Earring," "Mother of a Russian Boy," "Supplication", events related to the life of the mother are also depicted in an interesting and impressive way. The writer correctly finds a wide variety of situations and episodes, deftly and skillfully introduces them into the plot.

In the novels, a new interpretation of life events is developed, bright characters are described, and interesting concepts of the plot-compositional organization of texts are given. Utkir Khoshimov, in his novels, took the path of depicting life outside the principles of idealization, therefore his novels are truly realistic, and the life is presented in the totality of its complex contradictions. Reading the novels of Utkir Khoshimov is interesting and easy. They are very attractive in terms of content, language skills and artistry. Utkir Khoshimov's talent also manifested itself in drama.

These are scenic works that are very interesting in terms of theme, ideological content, and genre diversity. Utkir Khoshimov has a multifaceted talent. His contribution to modern Uzbek literature is enormous. The writer's works are beautiful in form and content, and their aesthetic and educational significance is incomparable.

Conclusion and recommendations. It should be noted that Given the enormous importance of the creative heritage of the famous writer and public figure Utkir Khoshimov, who made an invaluable contribution to the development of Uzbek literature and culture, educating the young generation in the spirit of love and devotion to the Motherland, respect for national and universal values, as well as in order to celebrate the 80th anniversary Since the birth of the writer and the perpetuation of his memory, a resolution was adopted by the President of the Republic of Uzbekistan on the wide celebration in 2021 of the 80th anniversary of the birth of the People's Writer of Uzbekistan Utkir Khoshimov. In accordance with this resolution, a literary and artistic memorial evening dedicated to the 80th anniversary of the birth of the People's Writer of Uzbekistan Utkir Khoshimov will be held at the Uzbek National Academic Drama Theater in the first decade of August 2021. And also a collection of works by the writer "Selected" in the Uzbek language, with translations into Karakalpak, Russian and other foreign languages, as well as the book "Utkir Khoshimov in the memoirs of contemporaries" will be published. It is planned to install a memorial plaque on the house where the writer lived, in the "Dumbirobod" mahalla of the Chilanar district of Tashkent, as well as to assign the name of Utkir Khoshimov to one of the streets in Tashkent.

REFERENCES

1. Садък С. Новая узбекская литература. Учебник . Ташкент. Национальный Университет Узбекистана. 2003г.
2. <https://www.referat911.ru/Literatura/utkir-hashimov/96416-1873131-place1.html>
3. Хашимов У. «Дела земные». Повести. Ташкент. Издательство литературы и искусство им. Г Гуляма. 1988г.
4. Хашимов У. «Войти и выйти». Роман. Ташкент. Издательство литературы и искусство им.Г.Гуляма.1989г.
5. Jalilova L., Rajabov A. A sense of humor as an essential component of pedagogical optimism // International Journal on Integrated Education. – Indonesia, 2020.– Volume 3 Issue 3 – P. 29-34
6. Rajabov A., Jalilova L. The peculiarities of psychological characteristics of the main hero in J.Rowling`s heptalogy of Harry Potter// International Engineering Journal For Research & Development. - 2021.– Volume 6 Issue 2 – P. 1-5
7. Rajabov A.O., Jalilova L.J. Psikhologizmi v detskoj literature// Modern Scientific Research Journal. London, United Kingdom, 2019. - Issue 10. P. 360-365

УДК: 811.512.133'373.7:398.9
(=512.133)

Bibish JO'RAYEVA,
Buxoro davlat universiteti filologiya fanlari doktori;
Marjona JUMAYEVA,
Buxoro davlat universiteti magistranti
E-mail: jumayeva7@mail.ru

BuxDU f.f.doktori, professor Y.S.Saidov taqrizi asosida

THEORETICAL STUDY OF LINGUOCULTUROLOGY

Abstract

The article describes the stages of formation of the field of linguoculturology, the scientists who theoretically completed this field of science, the work done in the field of linguoculturology during the years of independence.

Key words: lingvoculturology, lingvokulturema, culture, phenomenon, anthropocentric linguistics, lingvoculturological analysis, polysemous metaphor.

ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ

Аннотация

В статье описаны этапы становления области лингвокультурологии, ученых, теоретически завершивших эту область науки, работу, проделанную в области лингвокультурологии за годы независимости.

Ключевые слова: лингвокультурология, лингвокультурема, культура, феномен, антропоцентрическая лингвистика, лингвокультурологический анализ, многозначная метафора.

LINGVOKULTUROLOGIYANING NAZARIY TADQIQI

Аннотация

Maqolada lingvokulturologiya sohaning shakllanish bosqichlari, bu fan sohasini nazariy jihatdan to'ldirgan olimlar, istiqol yillarida lingvokulturologiya sohasida qilingan ishlar haqida bayon qilingan.

Kalit so'zlar: lingvokulturologiya, lingvokulturema, madaniyat, fenomen, antroposentrik tilshunoslik, lingvokulturologik tahlil, polisemiya metafora.

Kirish. O'tgan asrdan boshlab til va inson munosabati, mohiyatni anglashda so'zlovchi omilini birlamchi mavqega ko'tarish masalasiga urg'u berila boshlandi. "Antroposentrik tilshunoslik" bag'riidan turli yo'nalishlar o'sib chiqdi. XX asrning 90-yillarida tilshunoslik bilan madaniyatshunoslik orasida yangi fan sohasi – lingvokulturologiya shakllandi. Olimlar fanning ildizlarini, dastlabki tadqiqotchini V.fon Gumbold [23] nomi bilan bog'lashadi. Rus olimlari V.Babayeva[4], V.Maslova[10], ingliz olimi L.E. Vilms [19], N.F.Alefirenko [1; 2, 379-395; 3, 75-79]larning ishlarida til madaniyat fenomeni asosida tadqiq qilingan. Qayd etilgan ishlarida lingvokulturologiyani tadqiqot usullari, shakllanish bosqichlari, madaniyatning inson tafakkuri bilan munosabati, konsept tushunchasi, uning tushuncha bilan farqli va o'xshash jihatlari yoritilgan. Rus olimi V.Maslova lingvokulturologiyani shakllanishini 3 bosqichga bo'lib o'rganadi[10]. V.N. Teliya esa lingvokulturologiyani sotsiolingvistika va etnolingvistika bilan chambarchas bog'liqligini ta'kidlab, bu sohani etnolingvistikaning bir qismi deya qayd etadi[15,28].

– **Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review).** O'zbek tilshunosligida ham bu sohada qator ishlar amalga oshirilmogda. Til va madaniyatning o'zaro mushtarakligi, tilga madaniyatning fenomeni sifatida qaralgan dastlabki ishlar sifatida A.Nurmonovning "O'zbek tilida lingvokulturologik yo'nalish", N.Mahmudovning "Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab", "O'xshatishlar – obrazli tafakkur mahsuli", D.Xudoyberganovning "Matnning antroposentrik tadqiqi" nomli monografiyasi, Sh.Usmonovning "Lingvokulturologiya" nomli darsligini, Sh. Maxmaraimovning "O'zbek tili metaforalarning antroposentrik tadqiqi" nomli doktorlik

dissertatsiyasini, B.Jo'rayevaning "O'zbek xalq maqollari shakllanishining lingvistik asoslari va pragmatik xususiyatlari" nomli doktorlik dissertatsiyasini", N.Sayidrahimovning "Lingvokulturologiyani ilmiy asoslanishiga doir ayrim mulohazalar", "Lingvokulturologiyani componentlari" nomli maqolalarini keltirish mumkin.

– **Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).** N.Mahmudovning "Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab" nomli maqolasida antroposentrik tilshunoslik, lingvokulturologiya, lingvokulturologiyani oldida turgan vazifalari va muammoari haqida fikr yuritilgan [9, 2]. Olimning "O'xshatishlar – obrazli tafakkur mahsuli" nomli maqolasida esa o'zbek tilidagi o'xshatishlarning "milliy obrazi tafakkur tarzini namoyon etadigan birliklar" sifatida ta'riflanadi va ularning lingvomadaniy xususiyatlarini o'rganish masalasiga alohida e'tibor qaratadi [8, 4].

D.Xudoyberganova lingvokulturema o'xshatishlar asosida ham yuzaga kelishini ta'kidlab quyidagi fikrni bildiradi: "Lingvokulturologiyada metaforalar tilning asosiy lingvomadaniy birliklari hisoblangan maqollar, iboralar, o'xshatishlar bilan bir o'ringa qo'yiladi. Olima ishda presedent birliklarni presedent birliklar, presedent nomlar, presedent matnlar kabi turlarga ajratadi [22, 87-93].

Sh.Maxmaraimovning "O'zbek tili metaforalarning antroposentrik tadqiqi" nomli doktorlik dissertatsiyasida ham metaforalarning falsafiy, mantiqiy, psixologik, lingvistik turlari haqida fikr yuritiladi. "Metaforaning ontologik va oriyentatsion turlari inson tushunchaviy tizimini tashkil etuvchi tushunchalarga tayanadi. Metaforik ifodaning o'zi esa shaxsiy mazmun, so'zlovchi intensiyasidan darak

beradi". Olima ishda lingvokulturologiyada metaforalarning o'rni beqiyosligini ta'kidlab o'tadi [11, 82].

Lingvokultremalar bevosita matnda yanada oydinlashadi. Z.I.Saliyevaning nomzodlik ishida o'zbek va fransuz tilidagi axloqiy-ta'limiy xarakterdagi matnlar milliy-madaniy xususiyatdan kelib chiqib tahlil qilingan. Tadqiqotchi ishda madaniylikni tashiydigan so'zlar asosida ikki tilning lingvokulturologik xususiyatini chog'ishtiradi, o'zbek va fransuz tilidagi matnlar tahlilida nafaqat etnik, balki diniy tushunchalarning ham ahamiyatli ekanligini ta'kidlab o'tadi [13].

Lingvokulturologiyaning maqsad va vazifalari, obyekt, oldiga qo'ygan vazifalari yoritilgan "Lingvokulturologiya" nomli darslik Sh.Usmonovning lingvokulturologiya sohasida qilgan yana bir tadqiqotidir. Olima ishda o'zidan oldin sohaga oid aytilgan fikrlarni yig'ib ular haqida mufassal ma'lumot beradivalakuna hamda uni bartaraf etish yo'llari, turli lingvomadaniyatlardagi ramzlar va steriotiplar qiyosi haqida bayon etadi. [18].

– **Tahlil va natijalar (Analysis and results).** Til – serqirra. Tadqiqot yo'llari, tahlil usullari, metodlar xilma-xil. OLIMLAR tomonidan lingvokulturologiya ham turli aspektlarda o'rganilgan va tadqiq qilingan. Shunga ko'ra bu sohada qilingan ishlarni quyidagi guruhlarga ajratish mumkin.

Lingvokulturologiyani metafora asosida o'rganish.

Lingvokulturologiyani konseptual o'rganish.

Dastabki usulda tadqiq etilgan ishlar markazida metafora o'zida milliy mohiyatni aks ettirishi bilan lingvomadaniy ahamiyatga ega ekanligi, borliqni inson tafakkuri, ma'naviyati va madaniyati bilan bobasta aks ettirish haqidagi tushunchalar turadi.

D.Xudoyberganovning "O'zbek tili badiiy matnlarining antroposentrik talqini" mavzuyidagi doktorlik dissertatsiyasida o'zbek tilidagi matnlarning yaratilishi va uning mazmuniy persepsiyasiga xos xususiyatlar kognitiv-semantik, psixolingvistik va lingvokulturologik nuqtayi nazardan tadqiq etilgan, lingvomadaniy birliklarning matn yaratishdagi o'rni ochib berilgan. Ishning lingvokulturologiyaga bag'ishlangan bobida metaforalar asosida shakllangan lingvomadaniy birliklar, lingvokultremalar haqida bayon etilgan. [22, 87-93].

Sh.Maxmaraimovning "O'zbek tili metaforalarning antroposentrik tadqiqi" nomli doktorlik dissertatsiyasida esa metaforalarda nominatsiya masalasi tahlilga tortilgan. Metafora va nom masalasi ilmiy tadqiq obyekt sifatida o'rganilgan. Metaforalar antroposentrik talqinda tekshirilgan, kognitiv va konseptual tahlilda metaforalarning o'rni va ahamiyati, ular orasidagi ziddiyatlar va o'xshash tomonlar xususida fikr yuritilgan [11, 82].

Sh.Usmonovning "Metafora va uning tarjimada ifodalanishi" nomli maqolasida o'zbek tilidagi metaforalarning polisemiyaga munosabati va madaniylik xususiyati tahlil etilgan [17, 14-20].

Lingvokulturologiyaga oid ishlar orasida konseptual tahlil ham alohida salmoqqa egaligi bilan ahamiyatlidir. N.A.Bagdasarovning tadqiqotida rus va ingliz tilida mavjud inson his-tuyg'ularini ifodalovchi birliklar tahlilga tortilib tadqiqot davomida nafaqat lingvokulturologiya, balki fanning boshqa tarmoqlariga doir fikr-mulohazalar ham bayon etiladi. Fanning shakllanishida boshqa fanlarning va sohalarning o'zaro ta'siri va aloqasi haqida to'xtalib o'tiladi [5, 182].

L.E.Vilms rus va ingliz tillarida ifodalanuvchi "muhabbat" semasining lingvokulturologik xususiyatlarini

tadqiq etgan. Dissertatsiya 3 bobdan iborat bo'lib, olim dastlabki bobda "muhabbat" terminining lingvistik aspektda o'rganilishi masalasiga diqqatini qaratadi. Inson mavjud ekan, bu konseptning mavjudligi va barhayotligi haqida fikr bildiradi. Keyingi boblarda rus va ingliz tillarida "muhabbat" termining qanday semalarda reallashuvi, uning ta'lim, san'at, ilmiy jarayonlardagi ahamiyati, xalq maqollarida va etnolingvistikada mavjudligi haqida ma'lumot beriladi [19].

E.V. Babayevaning tadqiqotida "shaxsiy mulkka munosabat" tushunchasining lingvokulturologik ahamiyati yoritilgan. Tadqiqotning dastlabki bobida bu tushunchaning iqtisoddagi ahamiyati, pragmalingvistik bilan kesishgan o'rinlari haqidagi qarashlar bayon qilingan bo'lsa, ikkinchi bobda rus va nemis xalqlarining ijtimoiy hayotida bu tushunchaning o'rni, lingvokulturologik ahamiyati, bu xalqlarda nominatsiya jarayoni bilan bog'liq jihatlar tilga olingan [4, 106-125].

S.V.Nikitinaning tadqiqotida rus va ingliz tilidagi materiallar asosida sanoatga oid reklamalar nafaqat lingvokulturologik, balki pragmalingvistik, kognitiv, ekstralingvistik, struktur va semantik tahlil qilingan. Reklama matnlari lingvistik aspektda o'rganilishi bilan birga 49 xil reklama matni analiz qilingan holda modellashtirilgan [12,173].

F.O.Smironing ingliz va rus tilidagi elektron aloqaning milliy-madaniy xususiyatlarini o'rganagan. Tadqiqotda elektron aloqaning tushunilishi, internetning kommunikatsiya jarayonidagi o'rni, aloqa jarayonidagi yuqori hissiy holatlar, ingliz va rus tillarida elektron aloqadan foydalanishdagi xususiyatlar bayon qilingan [14, 206].

Manzura Xaytboyevaning "Xarakter-xususiyat asosidagi metaforalarni o'rgatish usullari (o'zbek va ingliz tili materiallari asosida)" nomli ishida metaforalarning bir nechta turlari sanalib, uning xarakter-xususiyat yasashdagi o'rni ochib berilgan [21, 22-29].

B.Jo'rayevaning "O'zbek xalq maqollari shakllanishining lingvistik asoslari va pragmatik xususiyatlari" nomli doktorlik dissertatsiyasining to'rtinchi bobi "O'zbek xalq maqollarida faol hayvon nomlarining ijtimoiy shartlanganlik ma'nolari"ga bag'ishlanadi. Tadqiqotda hayvon nomlaridagi nutqiy ma'nolarit, ot, qoramol, tuya, qo'y, echki, eshak, parranda, hasharot LMG asosida shakllangan o'zbek xalq maqollarining ijtimoiy shartlangan ma'nolari ochib berilgan [7, 221].

D.Toshevaning "Zoonim komponentli maqollarning lingvokulturologik xususiyatlari" nomli doktorlik dissertatsiyasining ikkinchi bobi to'liq zoonim komponentli maqollarning konseptual tahliliga bag'ishlangan. Tadqiqotda bo'ri, arslon, it, ot, tuya, qushlar nomi ishtirok etgan maqollar konseptual tahlilga tortilgan. O'zbek tafakkurida, ongida yuqorida nomlari sanalgan zoonimlarning qanday shaklda ifoda etilishi, lingvokulturologik semani olgan kulturemaning maqollar tarkibida qanday mazmun anglatilishi ochib berilgan [16].

– **Xulosa va takliflar (Conclusion/ Recommendations).** Bugun antroposentrik tilshunoslik bag'rida shakllangan lingvokulturologiya sohasida ham qator ishlar amalga oshirilmoqda. Yuqorida nomlari zikr etilgan olimlar va shu kunlarda mavzuga doir tadqiqotlar olib borayotgan tilshunoslarning mehnatlari evaziga fanning yutuqlari yangilanmoqda. Zero, til va madaniyat mushtarakligini o'rganish, tadqiq qilish ota-bobolarimiz aytmoqchi bo'lgan fikrlarni yaxshiroq uqishga va til imkoniyatlarni kengroq tushunishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Alefirenko N.F. Linguocultural nature of mentality // Язык. Словесность. Культура. 1/2010. -224.
2. Alefirenko N.F. The cognitive base of lingvosemantics. Praesens Verlag, Wien (Austria). 2005. – P. 395.
3. Alefirenko, N.F. The synergetics of linguoculturology as a methodical problem. Bratislava.2005. – P. 310.

4. Бабаева Е. В. Культурно-языковые характеристики отношения собственности (на материале немецкого и русского языков) // Волгоград, Ленина, 1997. - 125 б.
5. Багдасарова Н. А. Соотношение вербализованных эмоций в русском и английском языках: Дисс. ... канд. филол. наук. М.: Теория языка, 2004. - 182 с.
6. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. - М.: Прогресс, 1984. - 400 б.
7. Жўраева Б. Ўзбек халқ мақоллари шаклланишининг лингвистик асослари ва прагматик хусусиятлари. - Т.: Академнашр, 2019. - 221 б.
8. Махмудов Н. Ўхшатишлар - образли тафаккур маҳсули // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент, 2011. № 3. Б-4
9. Махмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йулларини излаб // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент, 2012. № 5. Б. 3-16.
10. Маслова В. А. Введения в лингвокультурология. - М.: Наследие, 1992. - 208 с.
11. Махмараймова Ш. Ўзбек тили метафораларнинг антропоцентрик тадқиқи. Самарқанд - 2020, 82-б.
12. Никитина С. В. Национальная специфика текста промышленной рекламы (на материале русскоязычных и англоязычных периодических изданий по вычислительной технике): Дисс. ... канд. филол. наук. Воронеж, Ленина, 1998. - 173 с.
13. Салиева З. И. Концептуальная значимость и национально - культурная специфика предложения в английском и узбекском языках: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. - Т.; 2010. - 366 б.
14. Смирнов Ф. О. Национально-культурные особенности электронной коммуникации на английском и русском языках: Дисс. ... канд. филол. наук. Ярославль, 2004. - 206 с.
15. Телия Н. В. Дипы языковых значений. Связанное значение слова в языке. - М.: Наука, 1981. - 286 с.
16. Тошева Д. Зооним компонентли мақолларнинг лингвокультурологик хусусиятлари. - Т.: Фан, 2018. - 130 б.
17. Усмонова Ш. Метафора ва унинг таржимада ифодаланиши // Таржима масалалари. Илмий мақолалар тўплами. 3-қисм. - Т.; 2015. - Б. 14-20.
18. Усмонова Ш. Лингвокультурология. Дарслик. - Тошкент: Университет, 2014. - 224 б.
19. Вильмс Л. Е. Лингвокультурологическая специфика понятия "любовь" (на материале немецкого и русского языков): Дисс. ... канд. филол. наук. Волгоград: Мир науки. 1997. - 140 б.
20. Воробьев В. В. Лингвокультурология: (теория и методы). Монография. - М.: Изд-во РУДН, 2008. - 240 с.
21. Хайтбойева М. Хarakter-xususiyat asosidagi metaforalarni o'rgatish usullari. Bitiruv ishi. - Toshkent, 2018. - 66 б.
22. Худайберганава Д. Матнинг антропоцентрик тадқиқи. Монография. - Тошкент: Фан., 2013. - 136 б.
23. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. - М.: Прогресс, 1985. - 120 б.

Zumriniso KOZIMOVA,
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat institute o'qituvchisi
E-mail: kzumriniso6263@gmail.com

O'ZDSMI dotsenti, t.f.d. Ostonaqulov I taqrizi asosida

ETYMOLOGICAL AND LEXICAL-TERMINOLOGICAL FEATURES OF THE WORD "MOCKERY"

Abstract

The Uzbek theater in ancient times consisted of various spectacular performances. It is in such performances that the so-called "mockery" takes place both over the performers of roles, and over the type of their activity. This word, originally used by the people in the sense of ridicule, ridicule, later became a theatrical term. This article examines the etymology, the scope of application of this word and from what period it began to be used in Uzbek performances.

Key words: mockery, clown, mask, deceiver, theater, performance, comic, comedy, vocabulary, etymology.

ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЕ И ЛЕКСИКО-ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОВА "НАСМЕШКА"

Аннотация

Узбекский театр в древности состоял из различных зрелищных представлений. Именно в таких спектаклях происходит так называемая "насмешка" как над исполнителями ролей, так и над видом их деятельности. Это слово, первоначально употреблявшееся в народе в смысле насмешки, юмора позже стало театральным термином. В данной статье изучена этимология, сфера применения этого слова и с какого периода оно стало использоваться в узбекских спектаклях.

Ключевые слова: насмешка, клоун, маска, обманщик, театр, спектакль, комикс, комедия, лексика, этимология.

"MASXARA" SO'ZINING ETIMOLOGIK VA LEKSIK-TERMINOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

O'zbek teatri qadimda turli xil ko'ngilochar tomoshalardan iborat bo'lgan. Mana shunday tomoshalarda rol ijro etuvchilarni ham ularning faoliyat turini ham "masxara" deyilgan. Dastavval xalq orasida ustidan kulish, masxaralash ma'nosida qo'llanib kelingan bu so'z keyinchalik o'zbek tomosha san'atining terminiga aylangan. Mazkur maqolada bu so'zning etimologiyasi, qo'llanilish doirasi haqida hamda qaysi davrdan o'zbek tomoshalarida qo'llanila boshlanganligi tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar: masxara, masxaraboz, maska, nayrangboz, teatr, tomosha, hajv, qiziqchi, komediya, leksika, etimologiya.

Kirish. Ma'lumki, til – ijtimoiy hodisa. Unda xalqning urf-odatlarini, rasm-rusumlari, ruhiy dunyosi, iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, diniy, madaniy turmushi o'z aksini topishi bilan birgalikda qadim ajdodlar haqidagi ma'lumotlar ham mujassamlashadi. Jamiyat hayotidagi har qanday o'zgarish, eng avvalo, til leksikasida yaqqol namoyon bo'ladi. Fan-texnika, ishlab chiqarish, ijtimoiy-madaniy hayot jadal suratlarida rivojlanishi bilan bu sohalaridagi yangi tushunchalarni ifodalovchi yangi terminlar paydo bo'ladi. Bunday terminlar fondi, eng avvalo, o'zbek tilining ichki imkoniyatlari hisobiga va, albatta, baynalmilal leksika, ya'ni xorijiy tillardan o'zlashtirilgan so'zlar hisobiga boyib boradi [1]. O'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganidan so'nggi o'tgan vaqt davomida tilshunoslikning boshqa bo'limlari kabi terminologiyada ham ko'zga ko'rinarli ishlar amalga oshirilganligi bilan bir qatorda hali tadqiqatlab sohalarining ko'pligini ham kuzatishimiz mumkin. Bugungi kunda yurtimizda san'at sohasidagi, jumladan, teatr, folklor, musiqa, ashula va kinoga oid terminlarni o'rganish dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Qadimda o'zbek tomosha san'ati terminologiyasida bir necha asrlar davomida faol iste'molda bo'lgan termini bu – "masxara" yoki "masxarabozlik"dir. XIII–XV asrga oid yozma manbalardan o'zbek xalqining qadimgi teatri tomosha san'atidan ko'rinishida bo'lib, u "masxara" deb atalganligini guvohi bo'lishimiz mumkin. O'rta Osiyoda yashovchi ko'plab xalqlarning qadimgi teatrlari ham shu nom bilan atalganki, shu bois, tojik teatrhunosi, san'atshunoslik fanlari doktori N.Nurjonov "masxara" yoki "masxarabozlik" termini tojikcha ekanini ta'kidlaydi [2]. Filologiya fanlari doktori L.Troitskaya esa "Masxarabozlik" termini etimologiyasi ustida to'xtab,

"masxara" so'zi arabchadan kelib chiqqan, u kulgi, mazaq ma'nosida, "boz" so'z tojikcha bo'lib, ijrochi – o'ynovchi ma'nosida kelganini ko'rsatadi [3], deydi. San'atshunoslik fanlari nomzodi L.Avdieva "masxarabozlik" teatrlarining kelib chiqishini Italiyada XVI asrda paydo bo'lgan "maska teatri" bilan teng qo'yadi [3]. Ammo bu kabi yondashuvlarga teatrhunosi olim M.Rahmonov keskin qarshi chiqadi, ya'ni Avdiyevaning bunday xulosaga kelishiga "masxara" so'zini "maska" ma'nosida yangilash tushunishi sabab bo'lgandir, deydi. "Maska" bilan "masxara" so'zlari bir-biridan butunlay farq qiladi. ("Maska" so'zi yunonchada teatr ma'nosini bermaydi, yunonlar maskani "to mutron" deb ataydilar) [3]. M.Rahmonov Avdiyevaning ma'lumotlaridan bu termin O'rta Osiyoga VII–VIII asrlarda arablar istilosidan keyin kirib kelgan, degan xulosa chiqarish mumkin, deb, "masxara" so'zining kelib chiqishini arablar istilosi bilan mutlaqo aloqasi yo'qligini bildiradi. Shuningdek, M.Rahmonov "Masxara" so'zining etimologiyasi asli yunoncha bo'ib, u hali arablar VII asrda tarix maydoniga chiqmasdan, tojik va o'zbek adabiy tili shakllanmasdan bir necha asr ilgari ham bu so'z dunyo teatrlari sistemasida mavjud edi. Chunki qadimgi yozma manbalarda eramizdan oldingi IV asrlardayoq Italiyada xalq o'yinlarini qadimgi lotin tilida "Maska", "Mascha", "Mascus" deb atalib kelingani ma'lum. Binobarin, tekshirishlar natijasi shu narsa ravshanlashdiki, "masxara" so'zi arabniki emas. Aksincha, VII–VIII asrlarda arablar Eron va O'rta Osiyo yerlarini bosib olganida yerli xalqning taraqqiy topgan masxara teatri bilan duch kelganlar va bu so'zni ulardan qabul qilganlar. Qadimgi o'zbek teatrlarining "masxara" yoki "masxarabozlik" deb atalishi Ellinizm davri teatri sistemalariga aloqadordir, bu so'z O'rta Osiyoda birinchi bor eramizdan oldingi IV asrda tilga olina boshladi. Bu termini

yunon aktyorlari yurtimizga olib kelgan edilar. Bu termin “O Maskaras” so‘zining mahalliy tilda bir oz o‘zgartirilgan nusxasi”, degan xulosaga keladi [3]. Ushbu fikrga tayanadigan bo‘lsak, “masxara” termini XIII asrlardan ilgari ham turkiy xalqlar lug‘at boyligidan o‘rin olgan degan to‘xtamga kelishimiz mumkin bo‘ladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Mahmud Qoshg‘ariyning turkiy xalqlarning X–XII asrlar lug‘at tarkibida bo‘lgan deyarli barcha so‘zlarini qamrab olgan, nodir manbaa “Devonu lug‘otit turk” asarida bu so‘zni uchratmaymiz. Aksincha, shu so‘z ma‘nosini beruvchi “жалтға” (masxara); shu so‘zga yaqin ma‘nolarda “элык” (masxaralash); “элик lädi” (ustidan kuldi, masxara qildi) (эликләп, эликләмәк) [4] qo‘llanilganligini kuzatishimiz mumkin bo‘ladi. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asaridagi:

Kishi so‘zi bila qo‘bti, bo‘ldi malik,
O‘gush so‘z boshig‘ yerga qildi kulik [5], –

misrasida “masxara bo‘lmoq” so‘zi o‘rnida “kulik” qo‘llanilmoqda. Bu asarda ham masxara so‘zini uchratmaymiz. Rabg‘uziyning “Qissasi Rabg‘uziy” asarida esa ushbu so‘zni uchratishimiz mumkin bo‘ladi: “O‘g‘li aydi: “Mani masxaramu tutarsen, Man qariman, sen yigit taqi manga o‘g‘lum dersen” [6]. Bu o‘rinda ham “masxara” so‘zi “ustidan kulmoq” ma‘nosida keladi. XIV–XV asrlar yozma manbalarida esa bu so‘zning teatrga oid termin sifatida qo‘llanilganligini guvohi bo‘lamiz. Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” asarida:

Masxarakim kulgu uchun boj yer,
Bir diram olg‘uncha iki koj yer.
Shaklda chun masxaravash keldi bum,
Urmog‘ig‘a qushlar etarlar hujum...
Muzhik erur mast chu aylar xurush,
So‘zni taammul biao der ahli hush [7].

Ya‘ni, odamlarni kuldirib tirikchilik o‘tkazishga o‘rganagan masxaraboz ulardan bir pul olguncha ikki shapaloq yeydi. Boyqushning qiyofasi masxaraboznikiga o‘xshaydi, shuning uchun barcha qushlar uni talagani talagan... masxaraboz mast holda baqirgan, chaqirgan; aqlli odamlar esa gapni shoshmasdan gapiradi (A.H) [7]. Keltirilgan misollardan ko‘rinib turibdiki, “muzhik” so‘zi ham masxaraboz ma‘nosida qo‘llanilgan.

Boburning “Boburnoma” asarida: “Bad e‘tiqod kishi edi. Hazrati Xoja Ubaydulloga istixfof qilur edi. Yuraksiz kishi edi. Hayosi kamroq edi. Bir necha masxara va bebok tegrasida bor edi...”; ...So‘ngra G‘iyos masxara keldi, necha qatla majlisdin mutoyaba tariqa bila buyuruldikim, ixroj qildilar. Oxiri shaloyin bo‘lub, masxaralik bila majlisdin yo‘l topti [8]. Demak, “Boburnoma”da ham masxara so‘zi masxaraboz, qiziqchi ma‘nosida kelmoqda.

Moskvada chop etilgan “Dunyo bo‘ylab” jurnalining 8-sonida Aleksandr Milovskiyning “Masxaraboz sirlarini bilaman” maqolasida “masxara” so‘zni arabcha so‘zdan olingan bo‘lib, “ustidan kulmoq”, “hazil”, “niqob” ma‘nolarini anglatib, “maskarad”ning ham “masxara” so‘zi asosida paydo bo‘lgan [9]ligini aytadi.

Tilshunos olim Sh. Rahmatullayevning “O‘zbek tili-ning etimologik lug‘ati”da “Masxara”ga quyidagicha ta‘rif beriladi:

“MASXARA. Bu arabcha so‘z masxarat(un) shakliga ega (APC, 350); o‘zbek tiliga so‘z oxiridagi t tovushini tashlab qabul qilingan: masxarat → masxara; “ustidan kuldi” ma‘nosini anglatuvchi saxira fe‘lidan (APC, 350) yasalgan ot bo‘lib (VAЯ, 238), “ustidan kulish” ma‘nosini anglatadi (ЎТИЛ I, 451). Bu so‘z bilan o‘zbek tilida masxara qil-qo‘shma fe‘li tuzilgan” [10]. Shuningdek, “masxaraboz”ning ham shu so‘zdan yasalganligi izohlanadi:

“MASXARABOZ. Bu so‘z tojik tilida arabcha masxara so‘ziga “berilib o‘yna” ma‘nosini anglatuvchi tojikcha boxtan fe‘lining boz hozirgi zamon asosini qo‘shib

tuzilgan bo‘lib (ТЖРС, 82, 75, 218), bu so‘zdan o‘zbek tilida masxarabozlik mavhum oti yasalgan” [10].

- **Tahlil va natijalar (Analysis and results).** Masxara so‘zining O‘zbek tilining izohli lug‘atida quyidagicha izohi beriladi:

“MASXARA I [a. مسخره – ermaklash, mazax, hazil obykti; niqob] Kamsituvchi, kulgi qiluvchi gap-so‘z, xatti-harakat; mazax, ermak, kulgi. Bu so‘zlar qo‘rboshiga masxara bo‘lib tuyuldi. U og‘zidan ko‘piklar sochdi. A.Qahhor, Ko‘r ko‘zning ochilishi. Fotima masxara va mazaxlarga chiday olmadi, titrab ketdi. P.Tursun, O‘qituvchi.

MASXARA II s.t. Qiziq gap-so‘z va harakatlar bilan odamlarni kuldiruvchi; qiziqchi, masxaraboz. To‘la masxara an‘analarini o‘g‘li Mulla gadoy, shogirdi Safar masxara Abdullayev davom ettirdi. “O‘zME”.

MASXARABOZ 1 Tomoshaxonalarda, sayllarda va umuman xalq ko‘p to‘plangan joylarda tomoshabinlarni kuldiradigan o‘yinlar ko‘rsatuvchi qiziqchi, artist. Ot ustida viqor bilan turgan “hazrat” haligi yersiz dehqon qiyofasidagi masxarabozni darra bilan bir tushirdi. K.Yashin, Hamza.

2. ayn. Nayrangboz. U bir to‘p masxaraboz orasida kalaka bo‘lgandek qizqirib, vagonga yaqinlashdi. “Yoshlik”.

MASXARABOZLIK 1. Masxaraboz ishi, xatti-harakati. Dor ostida qiziqchilar masxarabozlik qilmoqda.

2 snt. Og‘zaki dramaturgiya asosida faoliyat ko‘rsatgan o‘zbek an‘anaviy teatri; qiziqchilik. Masxarabozlik an‘analari, vositalari ma‘lum darajada yangi shakldagi o‘zbek teatrida o‘zlashtirildi. “O‘zME”.

3 ayn. nayrangbozlik. Bir necha minutdan keyin G‘ulomjon mingboshi oldida turar, bu masxarabozlikka hali-hali tushunolmay, tajang bo‘lar edi. M.Ismoiliy, Farg‘ona t.o.” [11].

O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasida ham o‘qiymiz: “MASXARA (arab. – hajv, mazax qilish) – o‘rta asrlar va yaqin o‘tmishdagi o‘zbek an‘anaviy teatirining turi. Ibrochi ham M. deb atalgan. G‘aznaviyalar saroyida (10-a. oxiri – 11-a. boshi) Buki M., Alisher Navoiy davrida G‘iyos M. deganlar o‘tgan. 19-a.da Buxoro an‘anaviy teatrida Zarif, To‘la, Mizrob, Ergash ismli M.lar shuhrat qozongan. M.lar maxsus liboslar va buyumlardan foydalanib, yuzlarini bo‘yab, ba‘zan yuzlariga niqob tortib, boshlariga kulgili qalpoqlar, sallalar, popoxlar kiyib, ayvon, ko‘shk yoki maydonlarda hayotdan olingan voqealarni sahnaviy ziddiyatlar va timsollar shaklida hajv va hazil vositalari bilan bo‘rttirib aks ettirganlar va tomoshabinlarni kuldirganlar. 18-a.da M. iborasi bilan bir qatorda ibrochi ma‘nosida “masxaraboz”, teatr ma‘nosida “masxarabozlik” istilohlari qo‘llanila boshlagan” [12].

Mazkur ensiklopediyada keltirilgan “G‘aznaviyalar saroyida Buki masxara o‘tgan”ligidan forsiyo‘y o‘lkalarda bizdan ancha ilgari bu termin qo‘llanilgan, degan fikrga kelishimizga asos bo‘ladi. Chunonchi, masxara termini Armaniston, Eron, Afg‘oniston, Gurjiston, Tojikiston, Ozarbayjon xalqlarining leksikologiyasidan ham o‘rin olgan bo‘lib, ularning ham aksariyat qadimiy teatrlari masxara nomi bilan yuritilgan.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa qilib aytganda:

– so‘nggi yuz yillikda masxara so‘zi qiziqchi, hajvchi, kuldiruvchi degan ma‘nolarini yo‘qotib, shaxsni so‘zi va amalidan kulish, kulgi yo‘li bilan uni tanqid qilish ma‘nolarida qo‘llanila boshlandi;

avvalgi masxaralar o‘zini kulgili ahvolga solish hisobiga ommaga masxara bo‘lgan, ikki tomonlama masxaralangan va shu asosda odamlarni kuldirgan. Aksariyat hollarda masxara behayo so‘zlarni ishlatish hisobiga ham kuldirgan;

hozirgi kunda Yusuf qiziq, Muhiddin Darveshov, Soyib Xo‘jayev, Obid Asomov, Mirzabek Xolmedov, Hojiboy Tojiboyev, Avaz Oxun, Zokir Ochilidiev, Ortiq Sultonov kabi

san'atkorlarni buyuk masxaralar desangiz xalq haqorat sifatida qabul qiladi. Ularni so'z ustasi, mohir qiziqchi, hajv va yumor ustasi desak, to'g'ri bo'ladi;

ko'pma'noli masxara so'zi XX asr oxiriga kelib, tor ma'noda qo'llaniladigan bo'ldi, masxaraboz esa sirk va darbozlik san'atiga aloqador termin bo'lib qoldi;

xalq psixologiyasi va mentaliteti tomosha san'atini ko'ngilochar, dam olish vositasi sifatida ko'rgan. Shu sababli Yevropadagi "Otello", "Hamlet", "Qirol Lir", "Shoh Edip" kabi tragediyalarini odamlar o'tgan asrning 30–50-yillarida

juda qiziqib, tomosha qilishgan. Bunda tragediya mazmuni, yakuni va maqsadi odamlar uchun ahamiyatsiz bo'lgan. Hamma o'zbekcha gapirayotgan o'zga millat qiyofasidagi aktyorning so'zi, talaffuzi va g'ayrimilliy hissiyotlariga mahliyo bo'lgan, xalos. Demak, bizdagi o'tmish tomosha san'atida fojia, jiddiy drama tipidagi asarlarning yo'qligi xalq turmush tashvishlaridan forig' bo'lish uchun masxarabozlikka ehtiyoj sezib yashaganligini ko'rsatadi. Shuning uchun bizda komediya, musiqali komediya, komik kinofilmlar avval ham, hozir ham qadrlanib kelinadi.

ADABIYOTLAR

1. Маҳкамов Н., Мадалиев А. Сўзбоши / Хорижий сўз ва терминлардан фойдаланишда мейёр ва миллий ассоциатив фикрлаш муаммолари. – Тошкент, 2011. – 5-бет.
2. Нуржанов Н. Таджикский народный театр. 1956. ст. 105.
3. Раҳмонов М. Ўзбек театри. Қадимги замонлардан XVIII асрга қадар. – Тошкент, 1975. – 73–75-б.
4. Кошғарий М. Девону луғотит турк. – Тошкент, 1963. I том, 143, 299-б., III том, 438-б.
5. Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг. – Тошкент,
6. Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. 2-китоб. "Ёзувчи". 1991. –77-б
7. Навоий А. Ҳайрат ул-аброр. – Тошкент, 1989. –74, 261-б.
8. Бобур. Бобурнома. – Тошкент. 1990. – 82, 303-б.
9. Миловский А. Дарю секреты масхарабозов. Научно-художественный журнал. Вокруг света. Москва, 1989. ст 20.
10. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент: "Университет". 2003. II. 242-б.
11. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. –Тошкент: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси". 2006, –554-555-б.
12. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. –Тошкент: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси". –274-б.

УДК: 81:821.512.133.(02)
(092)

Дилафрўз МУҲАММАДИЕВА,
Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти катта ўқитувчиси.
E-mail: d.muhammadiyeva@mail.ru

ТошДУТАУ профессори З.Холманова тақризи асосида

STRUCTURAL AND SEMANTIC PROPERTIES OF TRANSLATION OF PHRASEMAS IN «BOBURNOMA»

Abstract

This article is devoted to the problems of analysis of structures and semantics of phrases. There are selected phrases from the text of the “Boburnoma” as an object of analysis, the similarities and differences between their historical and modern meanings are analyzed. Since “Boburnoma” is, by style, a perfect work of large volume, it is difficult to imagine its language without phrases. The phrases used in the work, in particular phrases of state and character, should be studied on structure, semantics, and component parts.

Key words: “Boburnoma”, semantics, parema, phrase, concept, productivity.

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ПЕРЕВОДА ФРАЗЕМ НА «БАБУРНОМА»

Аннотация

Данная статья посвящена проблемам анализа структур и семантики фразем. Здесь объектом анализа выбраны фразы, встречающиеся в тексте «Бобурнама», проанализированы согласования и различия между их историческими и современными значениями. Так как «Бобурнама» является по стилистике совершенным произведением большого объёма трудно представить его язык без фразем. Фразы, использованные в произведении, в частности фраземы состояния и характера целесообразно изучать по структуре, семантике и составным частям.

Ключевые слова: «Бобурнама», семантика, парема, фразема, концепт, производительность.

«БОБУРНОМА»ДАГИ ФРАЗЕМАЛАР ТАРЖИМАСИНИНГ СТРУКТУР-СЕМАНТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Annotatsiya

Ushbu maqola frazemalarning tuzilishi va semantikasini tahlil qilish muammolariga bag'ishlangan. Bunda tahlil obyekti sifatida “Boburnoma” matnida uchraydigan iboralar tanlab olingan, ularning tarixiy va zamonaviy ma'nolari o'rtasidagi o'xshashliklar va farqlar tahlil qilingan. “Boburnoma” uslubiy jihatdan katta hajmli mukammal asar bo'lgani uchun uning tilini iborasiz tasavvur qilish qiyin. Asarda qo'llanilgan so'z birikmalari, xususan, holat va xarakter frazemalari tuzilishi, semantikasi va tarkibiy qismlari jihatidan o'rganilishi kerak.

Kalit so'zlar: «Бобурнома», семантика, парема, фразема, концепт, hosila.

Кириш (Introduction). Тарихий асарлардаги семантик фраземаларни ўрганиш ўзбек тили фразеологияси тарихи, халқ дунёкараши, урф-одат, анъаналари ҳақида муҳим маълумот беради. «Бобурнома»да муаллиф воқеа ва ҳодисани тасвирлаш учун мақол, матал ва фраземалардан маҳорат билан фойдаланади. Асар тилининг раван ва жозибadorлигининг сабаби ҳам шундир. Худди шу маънода «Бобурнома»даги фраземаларни ўрганиш ҳам бугунги кун учун долзарбдир.

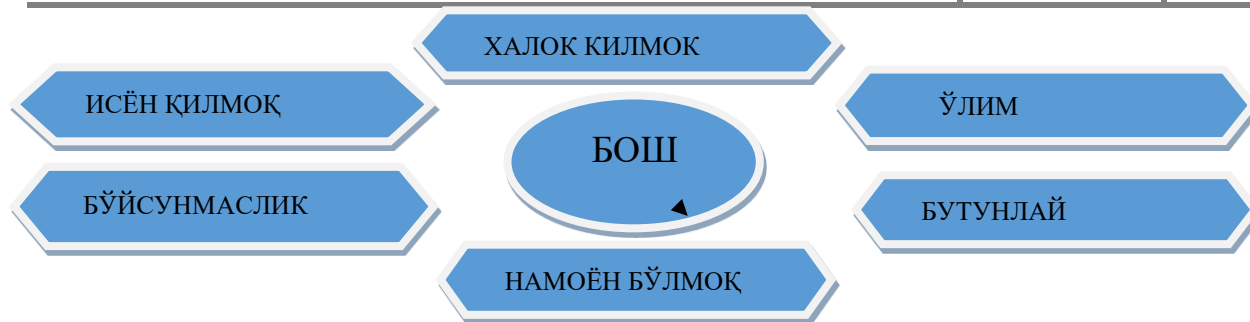
Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). «Фразеология» атамаси юнонча «фраза» (phrasis – ифода, нутқ ўрама) сўздан олинган бўлса-да, туркийшуносликда дастлаб бу атама турлича маъноларни ифодалаш учун хизмат қилган. Масалан, Мирза Козимбек «фраза» сўзини «жумла», «гап»(предложение) маъносида қўллаган [Қазымбек, 1846:120.]. «Фразеологик бирикма» дейилганда эса сўздан йирик тил бирикларини тушунган. М. Миртожиевнинг фикрича, иборалар турғун бирикма ҳолидаги атамалар, парафразалар ва фразеологизмлардан иборат [Миртожиев, 2004:183-186.]. Проф. Ҳ. Жамолхонов эса фраземаларни кўчма маъноли турғун конструкция деб ҳисоблайди. Олимнинг таъкидлашига кўра, фразема ҳам лексема каби луғавий бирик саналади, аммо ўзининг ифода ва мазмун планларидаги қатор белгилари билан фарқланади [Жамолхонов, 2005:216.].

Таъкилот методологияси (Research Methodology). Фразеологияни системали равишда ўрганиш фақат

асримизнинг 40-50-йилларидан бошланди. Туркий тилларнинг грамматик қурилишини ўрганувчи тадқиқотчилар қисм(компонент)ларга ажралмайдиган бирикмаларнинг нутқда қўлланиш хусусиятларига ҳам аҳамият бериб келганлар. Бундай бирикмаларнинг функционал жиҳатдан сўзга яқин эканлигини ҳисобга олиб, айрим туркийшунослар уларни лексик сўз бирикмалари ёки лексик бириклар (лексик бирлашмалар), деб ҳисоблаганлар ҳамда синтаксис ёки сўз ясалиши [Баскаков,1961:71] соҳаларининг ўрганиш объекти доирасига киритганлар.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). «Бобурнома»да тана аъзолари иштирок этган фраземалар кўплаб учрайди. Бундай соматик фраземаларга бош, қўл, юз, оёқ, тил, оғиз сўзлари қатнашган бирикмаларни келтириш мумкин.

1.«Бош» ядроли фраземалар таржимасида қуйидаги хусусиятлар намоён бўлади: Бош ядроли фраземалар инсонлардаги турли-туман характер ва ҳолатларни ифодалашга хизмат қилади. Бош тортиб – «бўйсунмаслик, бош кўтармоқ – «исён қилмоқ» каби фраземалар итоат ёки итоатсизлик; бош олиб кетмоқ – «бутунлай кетмоқ иборасида воз кечиш; бошига етмоқ – «халок қилмоқ», бошини қўлига олиб – «боши кесилганлик» фраземаларида ўлим; бош уриб – «намоён бўлмоқ» бирикмасида кўриниш маъноси юзага келган.

Эътибор берсак, келтирилган мисолларнинг аксарияти бугунги кунда ҳам ҳеч ўзгаришсиз қўлланилади, фақат бошини қўлига олиб ибораси бундан мустасно. Бу фразема нафақат табиий ўлим маъносини, балки «кимдир томонидан қатл этирилиш, ўлдирилиш» маъноларини ифодалайди. Бош уриб фраземаси бугунги кундаги маъносидан бутунлай фарқ қилаётганлигини ҳам кўришимиз мумкин. Юқоридаги мисолда бош уриб фраземаси «намоён бўлмоқ», «кўринмоқ» маъноларида қўлланган. Яъни, Имодулмулкда нонкўрлик белгилари кўринган эди (нонкўрлик қилган эди), шунинг учун ўлдириб, жазо бердик.

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида бош уриб фраземасига шундай таъриф берилди: Бош урмоқ 2) ёрдам сўрамоқ, бош эгиб келмоқ. Сенинг учун азизларга бош урдим, Боргин, болам, сени ҳаққа топширдим. «Маликаи айёр».

Бундан кўринадики, бу фраземанинг бир неча маъноларидан бири «итоат» экан.

Ул бахти қайтқон, эшиттиким, черик таъйин бўлбтур, бошини қўлига олиб, дунёдин чиқар (б.265). Ушбу гапда икки фразема бор, бошини қўлига олиб ва дунёдин чиқар фраземалари. Биринчи фразема (бошини қўлига олиб) ўлимнинг ҳолатини, иккинчиси (дунёдин чиқар) ўлим семасини ифодалашга хизмат қилмоқда.

Бош-кўз қилмоқ ибораси ҳам бугунги кунда ишлатилмайдиган фраземалардан биридир. У «назорат»,

«эгалик» маъноларини ифодалайди. Чун Иброҳим муҳимми устида эди, филҳол оғасининг эл-қунини ул бош-кўз қилди (б.212).

Бу жумла шундай табдил қилинган [Бобур, 2008]:

Иброҳим муҳим ишлар билан банд эди, дарҳол уни ақасининг одамлари ва ишига бош қилиб қўйди (б.220). Кўринадики, бош-кўз қилмоқ фраземаси бугунги тилимизга бош қилиб қўймоқ тарзида редуцияга учраган.

Бош ядроли фраземаларнинг аксарияти от + феъл шаклида бириккан, икки ёки уч таркибли иборалардир. Масалан, бош тортиб – от + феъл, бош кўтармоқ – от + феъл, бош олиб кетмоқ – от + феъл, бошига етмоқ – от + феъл бошини қўлига олиб – от + от + феъл, бош уриб – от + феъл. Бирикиш усулларига кўра бундай таркибли фраземалар бошқарув усули билан бириккан.

2.«Кўз» ядроли фраземалар инсоннинг чексиз ва турли-туман ҳис-ҳаяжонини, физиологик жараёнларни ифодалашга хизмат қилади, уларнинг асосий қисми структурал жиҳатдан от + феъл тузилишига эга бўлган икки ҳамда уч компонентли феъл иборалардир [Рашидова, 2018:6]: кўз етар ерда – «якин, кўз илмас –«писанд қилмаслик», кўз солинг – «қарамоқ», кўзлари чироғдек ёруди – «хурсанд бўлмоқ», кўз тутулур – «эътибор тортадиган», кўзим уйкуга борди –«ухламоқ». Ушбу мисолларда феъл грамматик таянч компонент вазифасини ўтаса, кўз сўзи семантик таянч компонент бўлиб, фраземаларнинг мантикий ядросини белгилайди.

Ушбу мисоллардан кўз етар ерда ва кўз илмас фраземалари масофа ва майдон тушунчасини, кўз солинг, кўзларига мил торткайлар, кўзим уйкуга борди, кўзлари чироғдек ёруди, кўз тутулур фраземалари эса ҳолат семаларини ташишга хизмат қилган.

Кўз тутмас фраземасининг семаси бошқа фраземаларникидан фарқ қилади. Бунда ишонган одамнинг ноҳўя ишидан ранжиш маъносидаги кутмаганлик семаси англашилади.

Бу аснода хабар келдиким, Хумоюн Дехлига бориб, Дехлидаги хизоналардан бир неча уйни очиб, беҳукм мутасарриф бўлбдур. Мен андин ҳаргиз мундоқ кўз тутмас эдим. (Мен ундан бунни кутмагандим)

Кўз тутмас фраземасининг бироз ўзгарган вариантлари – кўз тутмоқ ва кўзда тутмоқ ҳозирги адабий тилимизда ҳам қўлланилади.

Кўз тутмоқ Кутмоқ. Келасиз деб кўз тутдим, бўлмади хабар.

Кўзда тутмоқ. Мўлжал қилмоқ, назарда тутмоқ. Гектаридан кўзда тутилганидан кўпроқ дон ва кўкпоя олинди [Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2006:519].

Бизнинг изланишларимиз кўз тутмоқ фраземасининг «Бобурнома»да келганидек, бўлишсиз формада келмаслигини кўрсатди.

Кўз тутулур фраземасидан диққат-эътиборни тортиш, кўзини узолмаслик маънолари тушунилади.

Вале онча нафис китобларким, кўз тутулур эди, онча чикмади. (Лекин бир қараганда қимматбаҳо кўринган китоблар ичида арзийдиганлари кўп эмасди.) [Бобур, 2008:195].

Асар табдилдан ҳам кўриниб турибдики, ушбу фразема ҳозирда ишлатилмайди, шунинг учун унинг маъноси бошқа сўзлар ёрдамида англатилган.

Кўз ядроли фраземаларнинг ҳам аксарияти от + феъл шаклида бирикади. кўз етар ерда – от + феъл + от, кўз илмас – от + феъл, кўз солинг - от+феъл, кўзлари чироғдек ёруди – от + от + феъл, кўз тутулур – от + феъл, кўзим уйкуга борди – от + от + феъл.

3. «Кўл» ядроли фраземалар «Бобурнома»да кўл, илик ва даст шаклларида ишлатилади, биз ушбу

компонентни ҳам грамматик, ҳам ҳам семантик таянч вазифасида кўришимиз мумкин: илик элтмадим (от + феъл) – «кўл узатмадим», «емадим», илик олишмоқ (от + феъл) – «курашмоқ», ўзимнинг илигимда (от + от) – «ўз кўлимда, илик кўнглидин юб (от + от + феъл), аркни иликламоқ (от + феъл) – «аркни кўлга киритмоқ», кўлга киргай (от + феъл) – «эгалламоқ», кўлга олмоқ (от + феъл) – «эгалик қилмоқ», даст бермас (от + феъл) – «бўйсунмас», зери дасти – «кўл остида» каби.

Келтирилган мисолларнинг кўпчилигида илик сўзи кўчма маънода ишлатилган бўлиб, улар одатда «ихтиёр», «эгалик қилиш» каби маъноларни билдиради, бу эса халқнинг турмуш тарзи ва дунёқараши ҳосиласи ҳисобланади.

Илик элтмадим (от + феъл) фраземасининг тўғридан тўғри маъноси кўл узатмадим тарзида бугунги кунда ҳам қўлланилади, емадим сўзига тенг келади. Кўл узатмаслик турли сабабдан бўлиши мумкин, масалан, хоҳламаслик, қорин тўқлиги, аразлаш ва нимадир сабаб билан ейишга имкони йўқлиги каби. Биз юқорида келтирган мисолда ҳам илик узатмаслик сабаби очиқланган, яъни Бу суҳбатда менинг олдимга қоз кабоби кўйдилар, чун қуш бузмоғини ва тўрғамоғини қилғон эмас эдим, илик элтмадим.-ғоз кабобини тўғраш ва бузишни билмагани учун емаган.

Кўл солиб ўт (от + феъл) бирикмаси ҳам ҳозирда ишлатилмайдиган, эътиборни тортадиган фраземадир. Ушбу кун Ганг дарёсини кўл солиб ўтдим – Ўша куни мен Ганг дарёсини қулочлаб сузиб ўтдим. Демак, кўл солиб ўтиш – қулочлаб сузиш» маъноларини берар экан.

Даст сўзи иштирокидаги фраземалар ҳам ўзига хос бўлиб, форс-тожик тилидаги даст сўзи семантик таянч вазифасини ўтайди. Даст бермоқ, зери дасти кабилар бунга мисол бўла олади. Даст бермоқ (от + феъл) фраземаси эришмоқ, кўлга киритмоқ маъноларида қўлланади. Мен дедимким, «Салтанат ва жаҳонгирлик беасбоб ва олот даст бермас – Мен шундай дедим: «Салтанат ва жаҳонгирликка қурол-яроғ ва аслаҳа-анжомсиз эришиб бўлмайди».

Даст бермоқ фраземаси бугунги тилимизда тутқич бермас шаклида учрайди. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида шундай таъриф берилди:

Тутқич бермоқ (кўпинча бўлишсиз шаклда) Ўзини туттириб қўймоқ. Қуён тутқич бермай қочди. Қуш ҳам итга тутқич бермай, яна пириллаб учди [Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2006:519].

«Оёқ» ядроси иштирокидаги фраземалар камчиликни ташкил этса-да, мазмунан ҳар хиллиги билан ажралиб туради. Оёқ маҳкам қилмоқ, оёқ устидадир, оёқ остида, оёқ беркитти каби.

Оёқ маҳкам (от + сифат) ибораси қаттиқ қаршилик қилмоқ маъносида қўлланади.

Чун оёқ маҳкам қилиб эрдик, муҳолифни турар мажоли қолмай, беихтиёр қоча бердилар. – Оёғимизда мустаҳкам турганимиз учун душманнинг туришга мажоли қолмай, беихтиёр қоча бошлади. Бу ўринда оёғимизда мустаҳкам турганимиз бирикмаси кўчма маънода «қаттиқ қаршилик кўрсатганимиз» маъносида келмоқда. Кўринадики, бир ибора маъноси бошқа бир ибора билан тушунтирилмоқда.

Оёқ устидадир (от + от) фраземаси тўкилиб ётган деган маънони ифодалайди. Шоли қалин экибдурлар шолиси пишиб, тамом оёқ устидадир – Шолиси жуда кўп экилган экан, пишиб ҳаммаси йиғилмасдан турибди.

Бу ўринда ҳосилнинг шунчаки йиғилмасдан туриши эмас, балки ерга тўкилиб ётиш даражасидаги қаровсизлиги оёқ ядроси ёрдамидаги фразема орқали акс эттирилган. Ҳозирги ўзбек тилида бу фразема одатда, оёқ остида, оёқ ости иборалари билан ифодаланади.

Оёқ остида (от + от) фраземаси «пастликда» маъносини беради.

Кирмош тоғлари ва Бангаш тоғлари оёқ остида кўринадур.

Оёқ беркитти (от + феъл) ибораси тўхтатди, ўтказмади каби семаларни ифодалашга хизмат қилади.

Жавонғор кишиси бовужуди озлик яхшилар тўхтаб оёқ беркитти. – Чап қанот жангчилари оз бўлишига

карамай, яхши, мардонавор уришиб, ёвни тўхтатди (б.159).

Демак, оёқ ядроли фраземаларнинг юзага келишида оёқ тушунчасининг бошқа-бошқа услубий маъноларидан («мустаҳкамлик», тупроққа тегиб тургани учун «хорлик», «паски қисм») фойдаланилган.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Хулоса қилиб айтганда, «Бобурнома» матнида турли фраземалардан характер ва ҳолатни чиройли ҳамда образли ифодалашда унумли фойдаланилган. Ушбу фраземаларнинг биз таҳлилга тортган турларидан ташқари оғиз (оғизга сикқусиз, оғиз очиб, оғиз сўзлар каби), тил (тилга келтурмоқ, тил тутта борғонлар, тил олғали каби), қулоқ (қулоқ солур, қулоғига етмоқ, сўзларини гўш қилмай каби), бел (бел боғлаған), тангри (тенгри ҳукми, тенгри карам қилди, тенгри рост келтурса, тенгри қошида) сўзлари иштирокидаги фраземалар ҳам камсонли бўлса-да учрайди.

«Бобурнома» матнида қўлланилган фраземаларни структур таҳлил қилиш мобайнида уларнинг, асосан, от + феъл шаклида бирикканлигини (илик элтмадим (от + феъл) ва уларнинг аксарияти икки таркибли эканлиги аниқланди. От + от шаклидаги фраземалар оёқ ядроли

фраземаларда кўпроқ кўзга ташланди (оёқ устидадир (от + от). Умуман, асар матнидаги бир хил ядроли фраземаларни структурал жиҳатдан тўлиқ тадқиқ қилиш сўзларнинг бирикмалар таркибидаги маъно товланишларини аниқлаш учун муҳимдир. Тарихий фраземалардаги бундай нозик маъно қирраларини кўрсатиш бугунги кун лексикологияси учун ҳам қизиқарли ва муҳим маълумотларга асос бўлади.

«Бобурнома» йирик ҳажмли, услубий жиҳатдан етук асар бўлганлиги сабабли унинг тилини фраземаларсиз тасаввур қилиш қийин. Асарда қўлланган фраземаларни тузилиши, семантикасига кўра маълум гуруҳларга бўлиб ўрганиш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, бир умумий маънони билдирувчи туркум фраземалар «Бобурнома»да ўринсиз такрорлар, услубий ғализликлар бўлмаслигининг олдини олишга хизмат қилади. Шу билан бир қаторда ифоданинг раволиги, баённинг мусиқийлигини ҳам таъминлайди. Тилшунослик нуқтаи назаридан бундай синоним ва уядош фраземаларни, айниқса, уларнинг тарихий шаклларини ўрганиш янги-янги маълумотлар, аниқ хулосаларга асос бўлиши мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Баскаков Н.А. Предложение и словосочетание в тюркских языках // Вопросы составления описательных грамматик. – Москва, 1961.
2. Жамолхонов Ҳ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 2005. – Б.216.
3. Захириддин Муҳаммад Бобур «Бобурнома». Ҳозирги ўзбек тилига В.Раҳмонов ва К. Муллаҳўжаевалар таъдил қилган. – Тошкент, 2008.
4. Казымбек М.А. Общая грамматика турецко-татарского языка. Выпуск II. – Казань, 1846 – С. 120.
5. Маматов А.Э. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. – Тошкент, 1991. – Б.218.
6. Миртожиев М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, Университет, 2004. – Б. 183-186.
7. Раҳматуллаев Ш. Лексема ва фразема маъносини компонент таҳлилнинг баъзи натижалари // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 1986. № 3. – Б.19-20; Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилида феъл фраземаларнинг боғлашуви. – Тошкент, 1992. – Б. 12-32.
8. Рашидова У. Ўзбек тилидаги соматик ибораларнинг семантик-прагматик таҳлили. (Кўз, қўл ва юрак компонентли иборалар мисолида) PhD автореферати. – Самарқанд, 2018. – Б.6.
9. Ҳақимов Қ. Ўзбек тилидаги содда гап қолипиди фразеологизмларнинг зарурий бирикувчанлиги. Филол. фан. ном. дисс. автореферати, – Тошкент, 1994. – Б.24.
10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II том, – Тошкент, 2006. – Б.519.

УДК: 8: 82(091)

Мунира НИЗАМОВА,
доцент кафедры русского литературоведения НУУз им. Мирзо Улугбека

Рецензент – д.ф.н., Камилова С.Э.

МОЛОДЕЖНОЕ ДВИЖЕНИЕ 1950-60-х ГОДОВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АНГЛИЙСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ

Аннотация

В статье рассматривается отражение в английской литературе социальных и идеологических особенностей молодежного движения 1950-1960-х годов, определяются его этапы, характеризуются особенности каждого этапа, выявляются общие черты и отличия. Особое внимание уделяется творчеству «разгневанных молодых людей» 1950-х годов и «бунтарей» 1960-х годов. Выявляются особенности художественного отражения событий в английском романе и драме. Для анализа специфики отражения молодежного движения в литературе взяты наиболее значимые произведения, не утратившие своей актуальности и в настоящее время.

Ключевые слова: «разгневанные молодые люди», снобизм, «новая волна», «общество потребления», конформизм, конфликт, критицизм.

YOUTH MOVEMENT 1950-60s IN THE WORKS OF ENGLISH WRITERS

Abstract

The article examines the reflection in English literature of the social and ideological characteristics of the youth movement of the 1950s-1960s, defines its stages, characterizes the features of each stage, and identifies common features and differences. Particular attention is paid to the creativity of the "angry young man" of the 1950s and the "rebels" of the 1960s. The features of the artistic reflection of events in the English novel and drama are revealed. To analyze the specifics of the reflection of the youth movement in literature, the most significant works were taken that have not lost their relevance now.

Key words: "angry young man", snobbery, new wave, consumer society, conformism, conflict, criticism.

YOSHLAR HARAKATI 1950-60 yillar ENGLISH YOZUVCHILAR ISHLARIDA

Аннотация

Maqolada 1950-1960 yillardagi yoshlar harakatining ijtimoiy-mafkuraviy xususiyatlarining ingliz adabiyotida aks etishi o'rganilgan, uning bosqichlari aniqlangan, har bir bosqichning xususiyatlari tavsiflangan, umumiy xususiyatlar va farqlar aniqlangan. 1950-yillardagi "g'azablangan yoshlar" va 1960-yillardagi "qo'zg'olonchilar" ijodiga alohida e'tibor qaratiladi. Ingliz romani va dramasida voqealarni badiiy aks ettirish xususiyatlari ochib berilgan. Adabiyotda yoshlar harakati aksining o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilish uchun hozirgi paytda o'z ahamiyatini yo'qotmagan eng muhim asarlar olindi.

Kalit so'zlar: "g'azablangan yoshlar", hiyla -nayrang, "yangi to'lqin", "iste'molchilar jamiyati", konformizm, ziddiyat, tanqid.

Введение. Новые тенденции в развитии английской литературы 50-х годов связаны с творчеством первого послевоенного поколения писателей, получившего в критике разные терминологические определения: «поколение 50-х», «дети войны», «движение», «разгневанные молодые люди». Выступив от лица переживших войну, они выразили общее настроение молодежи – разочарование в надеждах на социальные перемены в обществе и протест против английской действительности с ее снобизмом, закоснелой социальной иерархией и отжившими идеалами. Книги молодых быстро завоевали популярность у читателей и критики. К.Тайнен назвал творчество молодых писателей «явлением национального масштаба»: оно охватило все литературные роды и оказало влияние на смежные виды искусства. [5].

Анализ литературы и методология. Вопросам отражения в литературе подъема молодежного движения в Великобритании 1950-60-х годов посвящен целый ряд работ английских литературоведов М.Брэдбери, Н.Бентли, Т.Иглтона. [8,9,10] В русскоязычной литературной критике различные аспекты этого явления освещены в работах А.Саруханяна, М.Кореновой, Д.Шестакова, В.Бабенко [1,6,2]

Первыми на литературную сцену вышли молодые поэты; с января 1952 года Би-Би-Си начало передавать литературный радиожурнал «Новые звуки», позже были

изданы антологии поэтических произведений «Новые строки» и «Мэверикс» (1957). Деятельность молодых поэтов нарушила спокойное, ровное состояние английской поэзии, каким оно было в довоенное время. Творчество их возникло и развивалось в притяжениях и отталкиваниях от предшествующей отечественной поэзии, но все же послевоенным британским поэтам не удалось выдвинуть из своей среды крупного мастера. Многие из них, начинавшие как поэты, – Ф.Ларкин, К.Эмис, Д.Уэйн – состоялись как романисты.

Автор более десяти романов, нескольких сборников стихотворений Джон Уэйн – один из ярких представителей поколения 50-х. Уже первый роман «Спешу вниз» (1953) ввел Уэйна в «большую литературу». Характер сюжета, образ главного героя дали основание критикам говорить о нем как о типичном произведении «разгневанных». Но это определение не исчерпывает содержания книги, в которой выявились особенности творческой манеры и стиля писателя. Главный конфликт романа – конфликт молодых англичан послевоенного времени, принадлежащих к малообеспеченным слоям, с обществом, в традициях которого они были воспитаны. Герой романа Чарлз Ламли, окончив университет, осознает свою бесполезность и никчемность полученного образования. Он меняет профессии, опускается вниз по социальной лестнице. Как большинство героев «разгневанных», Чарлз

не питает никаких иллюзий относительно своего будущего. Свой физический труд – мойщика окон, шофера – он ощущает как вызов обществу, с которым хотел бы порвать. Трагизм положения Чарльза прежде всего связан с тем, что он индивидуалист, чужой не только среди своих бывших однокурсников, но и среди рабочих, которым он симпатизирует, но боится пускать корни в их среде. Он «не хочет участвовать во всей этой глупой катавасии ни на той, ни на другой стороне. Не хочет тратить времени и сил на то, чтобы зубами и ногтями нападать и отбиваться. Хочет жить, как ему вздумается». [7] И потому его бунт ни к чему не приводит. В финале он возвращается к любимой девушке, содержанке богатого магната: «Вероника зашелкнула замок клетки. Ламли знает: попав в эту клетку, он умрет». [7] Образ клетки, в которой задыхается герой, неоднократно повторяется в следующих романах Уэйна. Такой же путь от неприятия действительности к конформизму прошли герои других «разгневанных» романистов – К. Эмиса, Дж. Брайна, А. Силлитоу.

Голос поколения особенно громко зазвучал в 1956 году, когда состоялась премьера пьесы Д. Осборна «Оглянись во гневе». Творчество «разгневанных» драматургов было названо критиками «новой волной»: после 20-летнего зстоя английская драма вышла на передний план литературного процесса в Великобритании [6]. «Новая волна» собралась в своих рядах авторов разных идейных и эстетических позиций с целью «нанести сокрушительный удар по господствовавшей в Англии развлекательной коммерческой драме». [2] Представителей «новой волны» объединяла убежденность в необходимости реформы национальной драмы и театра, вера в силу и значительность театрального искусства в воздействии на духовную жизнь современников. «Мы, связавшие свою судьбу с театром, обладаем силой, и мы не имеем права недооценивать, как иной раз делаем, степень этой силы», – писал Д. Осборн, выражая уверенность, что театр должен быть и постепенно становится «самым убедительным оружием времени» [6].

Главной эстетической установкой молодых драматургов стала ориентация на изображение жизни во всей ее полноте. Это означало возрождение в новых условиях традиций реалистической проблемной драмы. Молодые драматурги обратились к «неприятным» фактам действительности, подняли важные социальные темы, чтобы заставить читателей задуматься над этими фактами. Действие в новой драме перенесено в рабочие предместья, подвалы и убогие комнатухи, в казармы, тюрьмы. Изменился герой новой драмы: по словам критика К. Тайнена о герое пьесы Д. Осборна, «Джимми был одним из нас», тех, кто находился в зрительном зале. [5]

«Оглянитесь во гневе!» – обратился к соотечественникам Д. Осборн. В рецензии на постановку пьесы Осборна Р. Уильямс подчеркнул как характерную особенность драматургии «рассерженных» авторов «новый настрой, горькую, почти невыразимую ярость по отношению к общему положению вещей... Это прежде всего эмоциональный протест, едва поддающийся выражению, отмеченный напряженностью, выходящей за пределы его номинальных причин. Клич «Оглянитесь во гневе!» – и в этой его форме – был услышан присутствующей публикой» [2].

Эмоции захлестывают героя пьесы Джимми Портера, выливаясь в гневных монологах. Протест героя всеобъемлющ – в этом его сила и его слабость. Он неприятен, жесток по отношению к жене, в которой видит «заложницу того общества, которому он объявил войну» [3]. Но он и драматичен, потому что страдает искренне: «У меня сердце разрывается, я страдаю.., а ей нужен

покой! Я в агонии, я теряю голову, а люди смотрят и говорят: “Ах, бедняга!” или “До чего неприятный молодой человек!”» [3].

Джимми четко знает, что его не устраивает в современной Англии, но затрудняется определить, чего он ждет от будущего. Опору для противостояния настоящему он находит только в прошлом. Джимми принадлежит поколению, которому было десять лет, когда началась война в Испании (его отец сражался в рядах сторонников республики и был смертельно ранен), которому исполнилось восемнадцать, когда окончилась Вторая мировая война и английское правительство обещало счастливое будущее, образование и процветание. Джимми из поколения, которое протестовало против лжи, фальши, утративших смысл понятий. Они не обижались – ведь образование им в самом деле было дано и известный материальный достаток обеспечен. Они не слишком жалели себя, потому что, в сущности, прекрасно знали себе цену. Они именно гневались оттого, что у них были отняты идеалы и иллюзии. Сила Джимми в том, что жизнь без высоких идеалов, которые, как он в отчаянии полагает, рухнули, ненавистна и тягостна для него. Ему не доставляет радости признаться в том, что «если начнется грандиозная война, и мы погибнем, мы отдадим свою жизнь не во имя каких-то там идеалов – прекрасных, но, увы! устаревших. Мы погибнем неизвестно за что. И опять убитых храбрецов вежливо поблагодарят. Это будет так же бессмысленно и бесславно, как выйти на дорогу и стать перед мчащимся автобусом» [3]. Сила Джимми в бескомпромиссности, в требовании верности своим идеалам.

Социальная тема и социальный критицизм произведений «рассерженных» очевидны. Но по прошествии лет стало очевидным и другое – их бунт был поверхностным, не затрагивал основы общественной системы, их реализм был ограничен узкими рамками частных проблем. А проблемы не только остались и обострились, но и ждали неперемного решения. Неминуем был взрыв, что и произошло спустя десятилетие, в конце 1960-х годов.

В истории Великобритании (как и других западных стран) это время «перепутья», разительных контрастов и глубоких разочарований. Экономическая и политическая стабильность, с большим трудом достигнутая после Суэцкого кризиса, в конце 60-х годов была нарушена. Страну охватили студенческие волнения, забастовки шахтеров, обнажились социальные и политические конфликты, неразрешимый характер принял североирландский кризис. Резко изменились представления о моральных ценностях: превращение Великобритании в «общество изобилия», отказ от викторианских запретов, провозглашенный молодежным движением, давали ощущение свободы, оборотной стороной которой было психологическое состояние «вседозволенности».

Молодежное, главным образом, студенческое движение в Англии конца 60-х годов не было однородным. Как и в других странах, бунт молодых не сводился к конфликту поколений, а был выражением кризиса современного общества. В основе требований молодежи лежало недовольство существующим положением во всех сферах общественной жизни. Отсюда их лозунг: «Долой ваше государство, вашу политику, вашу нравственность, ваше искусство!» [1]. Однако, как уже было с «разгневанными» в 50-е годы, их бунт был обречен. Молодые люди, честные в своем индивидуальном порыве и критике общества, были готовы к политическим действиям, но не имели четкой

позитивной программы, и потому пришли к анархии и террору.

Молодежное движение 1960-х годов не выдвинуло из своих рядов писателей. Исключение составляют песенная поэзия «Биттлз» и «Роллинг Стоунз», удержавшая в 60-70-х годах мировое первенство, и политическая, «ангажированная» драма. Критическое осмысление молодежного движения осуществили в своем творчестве писатели, с ним не связанные, – Дж. Митчелл, М. Дрэбл, П.П.Рид, Т.Хайнд. Представители среднего поколения, они в разной мере и по-разному отразили внутреннее состояние, поиски смятенного и ищущего молодого англичанина, стоящего на перекрестке исторических дорог.

Первым откликом на молодежное движение были романы Маргарет Дрэбл. В романах «Жернов» (1965), «Иерусалим золотой» (1967), «Водопад» (1969) начинающая писательница вступила в полемику с отжившими, но неистребимо живучими пуританскими пережитками. Книги Дрэбл были восприняты читателями и критикой как открытый манифест против ханжества, всяческих запретов, условностей, а их автор – как лидер и выразитель идей мятежной молодежи. Ведущая тема ранних произведений Дрэбл – выбор жизненного пути молодой образованной героини, отстаивающей право жить, руководствуясь своими убеждениями, а не предписанными обществом законами. Конфликт героини с обществом, выражающийся в конфликте с родителями, обычно завершается разрывом. Писательница правдива в изображении поисков героинь и в том, что нередко поиски приводят их к разочарованию. Британские критики упорно не замечали социального характера книг Дрэбл, относя их к феминистской прозе и видя главную заслугу писательницы исключительно в постановке проблемы положения женщины в современном обществе. [11].

Откликом на молодежное движение был и роман Пирса Пола Рида «Дочь профессора» (1971). В романе, действие которого происходит в одном из университетских городков США, убедительно воссозданы нравы американской мятежной молодежи 60-х годов. Выбор места действия не случаен: именно в США молодежное движение достигло своего пика как реакция на войну во Вьетнаме и политические скандалы в высших сферах (характерно, что в США происходит действие романов Дж. Митчелла «Ненайденная страна» (1968) и Т. Хайнда «В общем девственница» (1972), также рассказывающие о молодежном движении). В США Рид находил прототипы бунтарей, мечтающих о революции, но не знающих отличия между анархическим бунтом и революционной борьбой.

Судьба дочери профессора-социолога Ратледжа Луизы интересовала автора в связи с темой поисков путей борьбы у той части молодежи, которая восставала против давления «общества потребления». В образе Луизы, выросшей в состоятельной семье, писатель выделил типические черты, показал путь, по которому дочь профессора попадает в среду хиппи. Рид показал и причины, побудившие девушку уйти из дома, и неизбежность ее разочарований. Распадающийся брак родителей, сохраняющих для приличия видимость благопристой-

ности, отсутствие взаимопонимания между родителями и детьми, богатство, в котором растет Луиза и которого она стыдится, – все это толкает ее на уход из семьи. Хиппи, в среду которых она попадает, привлекают ее подчеркнутым презрением ко всему, что было принято в том кругу, к которому принадлежала ее семья. Неискушенная в жизни, она принимает распушенность хиппи за проявление естественности отношений и искренности чувств. Луиза становится любовницей эгоистичного и порочного Джейсона, который приучает ее к наркотикам, а затем уступает ждущую ребенка подругу своему приятелю.

Но диапазон изображаемого в романе Рида значительно шире истории одной личности. В романе представлен кружок студентов университета, ищущих путей к осознанно и социально направленной борьбе и планирующих осуществить революцию. [4]. Они верят в свои силы, но на самом деле беспомощны и слепы, потому оказываются во власти католического священника Аллана Грея, который в решающий момент направляет удар против профессора Ратледжа, демонстрируя этим полную несостоятельность выступления студентов, задуманного против всей системы. Рид указывает на причины неудачи молодых мятежников: они не знакомы с методами политической борьбы, не имеют ни реальной общественной базы, ни лидеров, вооруженных проверенной жизнью теорией.

Обсуждение и результаты. Анализ произведений английских писателей показал, что появившиеся в 1950-е годы книги молодых писателей, творчество которых в дальнейшем развивалось в разных направлениях, содержали в себе много общего. Общие черты: тип нового героя, «разгневанного» молодого человека, выходца из демократических слоев, пытающегося определиться в новой социально-культурной обстановке послевоенной Англии; место действия – провинциальные университетские и промышленные городки; интонация – очень личная, порой гневная, но и лирическая; тенденция к изображению реального мира в конкретных, будничных его проявлениях. Но главное, что сближало произведения писателей, – постановка вопросов самоопределения молодых людей, поисков своего пути и места в современном им обществе.

Новым в произведениях 1960-х годов является поиск писателями путей изменения существующего положения, изображение активных, деятельных героев. Философское осмысление процессов современности, исследование характеров и среды в романах П.П.Рида, М.Дрэбл сближает их с творчеством мастеров британской литературы XX века – Г.Грином, А.Мердок, Д.Фаулзом.

Заключение. Произведения, отразившие молодежное движение, занимают свое место в общем литературном процессе Великобритании послевоенных десятилетий. Несмотря на незначительность реальных результатов молодежного движения 1950-60-х годов, произведения, отразившие этот процесс, заняли свое место в литературе, выразив духовную атмосферу послевоенных десятилетий, и представляют собой важный этап в развитии английской литературы XX века.

ЛИТЕРАТУРА

1. Английская литература. 1945-1980/Под ред. А.П.Сарухяна. – М.:1987. – С.251.
2. Бабенко В.Г. Драматургия современной Англии. – М.: Высш.шк.,1981. – С. 17.
3. Осборн Д. Оглянись во гневе. – М.: Искусство, 1973. – С. 41; 64; 79.
4. Рид П.П. Дочь профессора. – М.: Худ. лит., 1984.
5. Тайнен К. На сцене и в кино/Сост. и коммент. А.Дорошевича. – М.: Прогресс, 1969. – С. 39; 54.
6. Шестаков Д.П. Современная английская драма: Осборновцы. – М.: Высш.шк., 1968. – С. 41; 73.

7. Уэйн Д. Спешите вниз. Худ. лит. – М.: 1979. – С. 339.
8. Bradbury M. The modern British novel. 1878-2001. – L: Penguin books, 2001.
9. Bently N. Contemporary British Fiction. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008.
10. Eagleton T. The English Novel: an Introduction. – Oxford, 2005.
11. Lodge D. The Art of Fiction. – L.: 1992, – P. 206.

Эъзога САБИРОВА,

Тошкент давлат юридик университетининг ўқитувчиси

E-mail: ezozasabiroval18@gmail.com

ТошДўТАУ профессори Менглиев Б.Р. тақризи асосида

СТАТИСТИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ЮРИДИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В ТОЛКОВЫХ СЛОВАРЯХ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В данной статье терминологические единицы, относящиеся к юриспруденции (юридический и правовой пометал) в толковых словарях узбекского языка, анализируются по семантическому полю, морфологическим и словообразовательным признакам. На основе анализа и статистического описания, формирование терминов, их назначение в словарях, выбор общего количества терминов по семантическим группам включаются в словарь. Сделан вывод о том, что статистический метод может быть использован для выводов о процессе развития языковых единиц, в частности, статистика юридических терминов в глоссарии и их выборочное включение в этот словарь может помочь выявить активные процессы в сфере закон.

Ключевые слова: глоттохронологический метод, термообразование, темринообразование, процесс, закон, формально-структурный аспект, двухтомный аннотированный словарь, пятитомный аннотированный словарь.

STATISTICAL DESCRIPTION OF LEGAL TERMS IN EXPLANATORY DICTIONARIES OF UZBEK LANGUAGE

Abstract

In this article, the terminological units related to jurisprudence (legal and legal pometal) in the explanatory dictionaries of the Uzbek language are analyzed according to the semantic field, morphological and derivational features. Based on the analysis and statistical description, comments are made on the formation of terms, their pometal use in dictionaries, the selection of the total number of terms in the dictionary by semantic groups. It is concluded that the statistical method can be used to draw conclusions about the development of language units, in particular, the statistics of legal terms in the glossary and selectively included in this dictionary can help to identify active processes in the field of law.

Key words: glottochronological method, term formation, temrin formation, process, law, formal-structural aspect, two-volume annotated dictionary, 5-volume annotated dictionary.

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ИЗОҲЛИ ЛУҒАТЛАРИДА ҲУҚУҚИЙ ТЕРМИНЛАРНИНГ СТАТИСТИК ТАВСИФИ

Аннотация

Ушбу мақолада Ўзбек тилининг изоҳли луғатларида юриспруденцияга оид (ҳук. ва юр. пометали) терминологик бирликлар мазмуний майдон, морфологик ва деривацион хусусиятларига кўра таҳлил қилинган. Амалга оширилган таҳлил ва келтирилган статистик тавсифга асосан термин ҳосил қилиниши, уларнинг луғатларда пометали берилиши, берилган терминлар умумий миқдорининг мазмуний гуруҳларга кўра танлаб луғатга киритилишига оид фикр-мулоҳазалар баён этилган. Статистик метод орқали тил бирликларининг ривожланиш жараёнига оид хулосалар шакллантириш мумкинлиги, хусусан, юридик терминларнинг изоҳли луғатда берилиши ҳамда танлаб олиб ушбу луғатга киритилиши статистикаси ҳуқуқ соҳасига оид фаол жараёнларни белгилашга ёрдам бериши мумкинлиги ҳақида хулоса шакллантирилган.

Калит сўзлар: глоттохронологик метод, термин ясалиши, термин ҳосил бўлиши, процесс, ҳуқуқ, формал-структурал жиҳат, икки томли изоҳли луғат, 5 жилдли изоҳли луғат.

Кириш. Умумий изоҳли луғатлар ҳар қандай тилшуносликда амалга ошириладиган йирик ишлардан бири. Зеро, унда умумхалқ бойлиги – тилнинг бутун салобати акс этади. Унда барча услубга хос сўз, ибора, турли соҳага оид терминлар ўз аксини топади. Шунингдек, "...республикамиз ҳаётининг барча соҳаларида юз бераётган катта ўзгаришлар, ривожланган жуда кўп мамлакатлар билан алоқаларнинг тобора кучайиб бораётганлиги қисқа вақт мобайнида ўзбек тили, хусусан, унинг лексикаси ривожига сезиларли таъсир кўрсатди.

Ана шундай омиллар таъсирида ўзбек тили луғат таркибида юз берган жиддий ўзгаришлар муносабати билан ўзбек тилининг давр талабига жавоб берадиган кўп жилдли изоҳли луғатини тузиш ва чоп этиш" [1] ишлари амалга оширилди.

Бугунги кунгача ўзбек тилининг катта ҳажмда сўз бойлигини, тилнинг адабий тил меъёрларини, ўзбек тили-

нинг қўлланиш ҳолатини (қисман) кўрсатиб берувчи изоҳли луғатлар икки марта яратилган.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). 1981 йилда яратилган Ўзбек тилининг изоҳли луғати икки томдан иборат. Икки томли Ўзбек тилининг изоҳли луғатидан фарқли равишда анча тўлдирилган ва таҳрир қилинган ҳолда нашр этилган 5 жилдли ЎТИЛ (ўзбек тилининг изоҳли луғати) ҳам кенг фойдаланувчилар аудиторияси учун ўзбек тили бўйича бебаҳо манба экани шубҳасиз. Ушбу луғатлар нафақат тилдан фойдаланувчилар учун, балки тилшунослик соҳаси учун ҳам қимматли материал. Чунки ўзбек луғатчилигида бу каби йирик лексикографик манба яратилиши луғатшуносликда ўзига хос ютуқ деб қаралиши билан бирга, соҳада янги босқични бошлаб берди деб айта оламиз.

Таъкидлаш керакки, ушбу луғатларда (2 томли ва 5 жилдли) тилнинг луғат яратилган даврдаги ўзбек тили ҳолатининг улкан қисми акс этган. Сўз бирикмалари,

иборалар билан биргаликда ҳаётнинг турли соҳаларига тегишли терминлар ҳам луғатдан ўрин олган.

Терминлар – илмий-техник жараён, турли фан соҳаларига доир билимларни акс эттирувчи ихтисослашган бирликлар [2]. Бошқа муаллифга кўра, илм-фан, техника, қишлоқ хўжалиги ва санъатга оид тушунчаларнинг аниқ номини билдирувчи бир маъноли сўз ва бирикмалар терминлар дейилади [3].

Дунё тилшунослигида иш олиб бораётган терминология мактаблари, хусусан, Австриядаги «Вена терминология мактаби», Россиядаги «Россия терминология мактаби», Чехословакиянинг «Прага терминология мактаби» қабилар терминларнинг жамият ҳаётида, ҳар бир фан соҳасида нақадар муҳим ўрин тутишидан далolat беради [4].

1952 йили ВКП Марказий Комитетининг Сиёсий Бюроси Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Туркменистон ва Молдавияда русча-миллий луғатлар тузиш ҳақида қарор қабул қилган. Бу луғатларни нашр этиш Давлат - хорижий ва миллий тиллар луғатлари нашриётига топширилган эди. Шундан кейин Ўзбекистон ССР ФА Тил ва адабиёт институти лексикографлари билан мазкур нашриёт ходимлари ўртасида мустақкам ва самарали ҳамкорлик натижасида 50 минг сўзли бир томли «Русча-ўзбекча луғат» (М., 1954) ва 40 минг сўзли бир томли «Ўзбекча-русча луғат» (М., 1959) тайёрланди ва нашр этилди.

Ўзбекистонда амалий лексикография соҳасида эришилган муваффақиятлар икки тилли луғатларнинг муайян лексикографик масалаларни ҳал этишда орттирган бой тажрибасини ва камчиликларини ёритишга бағишланган бир қатор илмий ишларни юзага келтирди. Улар ўзбек тилининг изоҳли луғатлари учун ҳам, шубҳасиз, катта аҳамиятга эга бўлди. Бундай ишлардан А.К.Боровковнинг «Из опыта составления русско-национальных словарей» номли мақоласини (Лексикографический сборник, вып. I, М., 1957), Э.В.Севортяннинг «Некоторые вопросы тюркской лексикографии» мақоласини (Лексикографический сборник, вып. III, М., 1958), шунингдек, Г.Н.Михайловнинг «Опыт лексикографического исследования узбекско-русских словарей, изданных в советский период» (Тошкент, 1961), К.А.Шарафутдинованинг «Раскрытие значений слова в двуязычном узбекско-русском словаре» (Тошкент, 1963), Т.Аликуловнинг «Полисемия существительных в узбекском языке» (Тошкент, 1966), С.Ф.Акобировнинг «Лексикографическая разработка терминологии в двуязычных словарях» (Тошкент, 1969), А.Турабоевининг «Лексикографическое оформление глагольных форм в тюркско-русских словарях» (Тошкент, 1971) номли диссертация ишларини кўрсатиш мумкин. Бу ишларда ўзбек тили & Изоҳли луғатининг муаммолари бевосита қўйилмаган бўлса-да, икки тилли луғат масалалари билан боғлиқ ҳолда қаралади. А.А.Йўлдошевнинг «Принципы составления тюркско-русских словарей» номли китоби (М., «Наука», 1972) ҳақида ҳам худди шундай дейиш мумкин. Ундан кейин ҳам ўзбек тили изоҳли луғатини тузишнинг муайян масалаларига бағишланган айрим ишлар юзага келди [2].

Бу каби ишлар ўзбек тилининг юқорида таъкидланган биринчи Изоҳли луғатини тузиш учун асос бўлди ва унинг илмий базасини юзага келтирди. Лекин Изоҳли луғатни тузиш учун бевосита асос бўлган луғат 1959 йилда нашр этилган «Ўзбекча-русча луғат»дир. Унда ўзбек лексикографиясининг тажрибаси умумлаштирилган, ҳозирги замон ўзбек тилининг лексик-семантик системаси, ўтган даврда шаклланган нормалари биринчи марта кенг тавсифланган. Миллий истиклолнинг қўлга киритилиши ва бунинг натижасида тил сиёсатида юзага

келган жиддий ўзгаришлар давр талабига жавоб берадиган, янги ва кўп жилдли изоҳли луғатни тузиш эҳтиёжини юзага келтирди. Шу зарурат асосида ҳукуматнинг махсус қарори билан Давлат дастурига Ўзбек тилининг янги изоҳли луғатини яратиш ва уни чоп этиш вазифаси киритилди [3]. Натижада Ўзбек тилининг 5 жилдли изоҳли луғати 2008 йилда дунё юзини кўрди. Мазкур луғатни тузишда 1981 йилда яратилган луғат материалларидан фойдаланилган, аммо унинг тўлдирилган, қайта ишланган, тузатишлар киритилган наشري эмаслиги [4] таъкидланади.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Изоҳли луғатни тузиш кўп йиллик, катта меҳнат талаб қилувчи жараён эканлигини инобатга олган ҳолда, шу кунгача яратилган 2 томли [5] (1981 йилда) ва 5 жилдли (2008 йил) ўзбек тилининг изоҳли луғатларининг тузилиши, унда бирикларнинг берилиши, иллюстратив мисоллардан фойдаланилиш ҳолатини ўрганар эканмиз, хусусан, биз тадқиқот учун объект сифатида танлаган юридик терминлар борасида бир қатор муаммолар саволларга ечим изладик. Луғатлардаги тил бириклари тилдан фойдаланувчиларнинг барчасининг тилдан фойдаланиш эҳтиёжини ҳисобга олган ҳолда – табақалаштирмасдан танлаб олинган, деб ҳисоблаймиз. Зеро, умумий характерга эга изоҳли луғатларнинг яратилиш талабларидан бири ҳам мана шу. Аммо юқорида саналган луғатларда ҳуқуқий термин пометаси билан келтирилган терминларнинг луғатга минглаб юридик терминлар орасидан танлаб олиниш, шунингдек, улар учун иллюстратив мисоллар бериш мезони бўйича аниқ тасаввур шаклланишига асос топа олмадик. Зеро, уларнинг қўлланиш частотасига кўра рўйхатда юқорида турганлари ёки энг фаоллари танлаб олинганлигига ўхшаш жиҳат кўзга яққол ташланмайди. Қолаверса, 2 томли ЎТИЛда келтирилган ҳуқуқий терминлар 5 жилдлида терминлик позициясидан ё маҳрум бўлган ёки аксинча. Тўғри, муаллифларнинг бунга жавоб берадиган изоҳ келтириши вазифалари доирасидан ташқари жиҳатдир, аммо терминнинг бугун халқ фойдаланиши учун яратилган изоҳли луғат учун танланишида маълум қондалар ва умумий мезонларга таянилиши мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Ҳуқуқий терминлардаги ўзига хосликларнинг батафсил ва тизимли тавсифи тадқиқот объектимишнинг икки луғат яратилиши оралиқ даври учун юридик терминологиянинг динамик ҳолатини акс эттира олишини инобатга олган ҳолда бундай вазиятда фойдаланиладиган статистик маълумотларга таянамиз. Тил ходисаларини турғун ҳолатида тадқиқ этувчи статистик тадқиқот методи ўзбек тилининг ҳуқуқий соҳа терминологияси ҳолатини икки давр асосида (1981 ва 2008 йиллар) ўзбек тилининг изоҳли луғатларида мавжуд – юридик ҳамда ҳуқуқий помета билан берилган терминларни солиштириш ва соҳа ҳолатини ёритиш ҳамда бунга оид хулосалар чиқаришга асос бўлади.

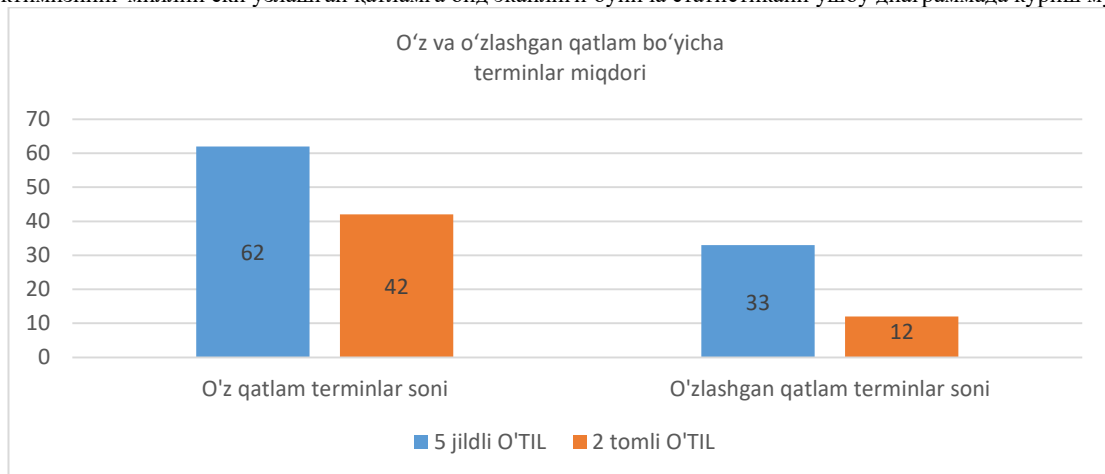
Лингвистик воситалар ёрдамида тилнинг келиб чиқиши ва тарихий тараккиёт даврларини белгилаш лексико-статистик ёки глоттохронологик метод саналади [5]. Статистик метод дастлаб америкалик олим Морис Сводеш томонидан қўлланилган. У биология фанидаги радиоуглерод ёрдамида ёшни белгилаш методини тилшуносликка олиб кирди. «Ҳар қандай жонли организмда (хайвонларда, ўсимликларда ва бошқ.) маълум миқдорда радиоактив углерод мавжуд бўлади. Бу модда организм ўлиши билан аста-секин, муайян тезликда тарқала бошлайди. Ўлик организмдаги углерод миқдорини ўлчаш орқали унинг ўлганига қанча вақт бўлганини аниқлаш мумкин бўлади. Ана шу йўл билан

археологик ёдгорликлар ёши аниқланади. М.Сводеш ана шу усулни тил материалларига қўллаган ҳолда, тилнинг лексик қатламидаги лексемаларнинг асосий қисми барқарор тезликда ўзгаришига эътибор берди” [6].

Демак, статистик метод орқали тил бирликларининг ривожланиш жараёнига оид хулосалар шакллантириш мумкин. Хусусан, юридик терминларнинг изоҳли луғатда берилиши ҳамда танлаб олиб ушбу луғатга киритилиши статистикаси ҳуқуқ соҳасига оид фаол жараёнларни белгилашга ёрдам бериши мумкин.

Юридик (2 томли ва 5 жилдли ЎТИЛда мавжуд) терминларнинг семантик, этимологик, структур мезонларга кўра қуйидаги статистик маълумотлари келтирилди: юридик терминларнинг умумий сони; сўз туркумлари бўйича миқдори; 2 ва 5 томлида бор (умумий берилган)лари сони; 2 ва 5 томлида йўқ (бир-бирида такрорланмаган)лари сони; кўп маъноли бўлса, барча маъноси ҳуқуқий бўлганлари сони; кўп маъноли сўз бўлса, бир маъноси ҳуқуқий бўлганлари сони; бош маъноси юридик бўлган терминлар сони; бир маъноли юридик терминлар сони (маъноси фақат юридик); ҳосила (кўчма) маъноси юридик бўлган терминлар сони; ўз қатлам терминлар сони; ўзлашган қатлам терминлар сони; жуфт ва такрор шаклда берилган терминлар; туб терминлар; ясама терминлар; умумистеъмол терминлар сони; эскирган терминлар сони; юриспруденция тармоқларига кўра (англатган маъносига кўра).

Объективизмнинг миллий ёки ўзлашган қатламга оид эканлиги бўйича статистикани ушбу диаграммада кўриш мумкин.

Жуфт ва такрор терминлар: 5 жилдлида: 2 та; жиноий-процессуал, олди-сотди. 2 томлида: 1 та: жиноий-процессуал.

Туб терминлар: 5 жилдлида: 60 та; 2 томлида: 29 та.

Ясама терминлар: 5 жилдлида: 32та; 2 томлида: 26та.

Умумистеъмол терминлар сони: 5 жилдлида: 58та; 2 томлида: 37та.

Эскирган терминлар сони: 5 жилдлида: 5та; 2 томлида: 4та.

Юриспруденция тармоқларига кўра (англатган маъносига кўра):

- умумий юридик тушунчани англатувчи терминлар: акт, битим, биметаллизм, бонуc, бошпана, де-факто, де-юре, мақом, меморандум, мерос, олди-сотди, порахўрлик, пролонгация, реабилитация, реквизи́тлар, товон, тузук, конун, ҳуқуқ, ҳуқуқий;

жиноят ва жазо тушунчаларини билдирувчи терминлар: айб, арест, арест солмоқ, бадарға, безорилик, босқинчилик, далил, жиноий, жиноий-процессуал,

Ҳуқуққа оид соҳа терминлари дастлабки луғатда юр. шаклида берилган бўлса, беш жилдли ЎТИЛда ҳуқ. қилиб белгиланган. 5 жилдли ЎТИЛда ҳуқ. пометали терминларнинг умумий сони 93 та ва истисно тариқасида юр. пометали (!) терминлар 2 та. 2 томли ЎТИЛда юр. пометали терминларнинг умумий сони 54 та

Сўз туркумлари бўйича терминлар улуши (5 жилдли ва 2 томлида мос равишда): от: 72та; 33та; сифат: 7та; 6та; сон: мавжуд эмас; олмош: мавжуд эмас. равиш: 2та; 2та. Феъл сўз туркумига оид ҳуқуқий терминлар: 14та, шундан сифатдош: 6та; ҳаракат номи: 5та. 2 томли ЎТИЛда 14та, шундан сифатдош: 7та; ҳаракат номи: 2та. Ушбу изоҳли луғатларнинг ҳар иккаласида ҳам берилган терминлар: 50 та. Бир-бирида такрорланмаган терминлар сони: 5 жилдлида 45 та; 2 томлида 9 та.

Кўп маъноли бўлса, барча ёки 1тадан ошқ маъноси ҳуқуқий бўлганлари сони 5жилдлида: 10 та; 2томлида: 1та. Кўп маъноли сўз бўлса, бир маъноси ҳуқуқий бўлганлари сони:5 жилдлида: 53та; 2 томлида: 34та. Бош маъноси юридик бўлган терминлар сони: 5 жилдлида: 10 та; 2 томлида: 7 та. Бир маъноли юридик терминлар сони (маъноси фақат юридик): 5 жилдлида: 31 та; 2 томлида: 16 та. Ҳосила (кўчма) маъноси юридик бўлган терминлар сони: 5 жилдлида: 54 та; 2 томлида: 29 та.

жиноят, квалификация, жиноят квалификацияси, куч, қароқчилик, қўрқитиш;

жиноят процесси билан боғлиқ терминлар: айбдор, айбловчи, айблов хулосаси, айблов қайди, айбнома, арбитраж, алиби, гувоҳ, гувоҳлик, даъво, даъвогар, жабрланувчи, жавобгар, жавобгарлик, ижро, ижро варақаси, иш, кассация, кўрсатма, оқловчи, рецидив, судланувчи, сўроқ, сўроқсиз, тергамоқ, тергов, тергов қилмоқ, терговсиз, терговчи, тинтув, шуурли, шуурсиз, шуурсизлик, қидирув, қораловчи, ҳуқм;

фуқаролик ҳуқуқига оид тушунчаларни билдирувчи терминлар: аккредитация, аккредитив, бипатрид, иммунитет, истеъфо, кечирим, судланганлик, сўз, тенглик, холис, ҳимоячи;

фуқаролик процесси билан боғлиқ терминлар: ажрим, реплика, ҳимоя;

- давлат қурилиши ва бошқарувига оид терминлар: бикамерализм, вето, легитим, легитимация, маслаҳатчи, халқ маслаҳатчиси, нейтралитет, персона грата, персона нон-грата, протест, санкция, сўз эркинлиги, ултиматум, экcтeрриториаллик.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Айтиш жоизки, статистик тавсифни яна бир қанча мезонларга кўра давом эттириш мумкин. Аммо биз объект сифатида танлаган Ўзбек тилининг изоҳли луғатларида мавжуд бўлган ҳуқуқий терминлар ва уларнинг &талқинининг такомиллаштирилиши масаласи учун юқорида биз томонимиздан ўрганилган статистик тадқиқот мезонлари етарли, деб ҳисоблаймиз. Зеро, биргина ҳуқуқий соҳа ихтисослиги бўйича луғатда берилган терминлар миқдори изоҳли луғатларда умумий тушунчани ифодаловчи бирликларнинг процессуал ҳуқуққа доир терминлардан нисбатан кам эканлигининг ўзи баъзи хулосаларни шакллантириш учун етарли.

Шунингдек, ўрганиш жараёнида статистик таҳлил учун “термин ясалиши” ҳодисасининг ҳам тушунча ва ушбу жараёни аниқ номламаётганлигини аниқладик. Фикримизча, термин ясалмайди, балки ҳосил қилинади ёки ҳосил бўлади.

Қолаверса, 2020 йил сентябрь ойида жорий Ўзбек тилининг изоҳли луғатининг янги нашрида техник тузатишлар амалга оширилганлиги таъкидланган бўлишига қарамай, ҳуқ. пометаси билан берилиши керак бўлган юриспруденцияга оид терминларнинг луғатда мавжуд иккитаси (ҳуқуқий, экстерриториаллик) ҳамон юр. пометаси билан берилганини [7] ва уни тузатиш вазифаси амалга оширилмаганини кўрсатди.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2006.
2. Валиев Т.Қ. Ўзбек тили йўлсозлик терминларининг структур-семантик хусусиятлари ва лексикографик талқини. Фил. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) ... диссертация. – Тошкент, 2018.
3. Усмонов С. Юристинг нутқ маданияти: Юридик олий ўқув юртлари учун дарслик/Сарлавҳада Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. -Т.: ТДЮИ нашриёти, 2005.
4. Temmerman R. Questioning the university idealЖ the difference between socio-cognitive terminology and traditional terminology. – Amsterdam - Rodopi. 2000.
5. Ақобиров С.Ф. Ўзбек тили луғатининг баъзи бир масалалари // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари, 1960.
6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 10 сентябрдаги 311-сонли қарори ва унга илова қилинган давлат дастури.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2006. – Б.5.
8. Нурмонов А. Лингвистик тадқиқот методологияси ва методлари. Ўқув услубий кўлланма. – Тошкент: Академнашр, 2010.
9. Якушин Б.В. Гипотезы о происхождении языка. - М., 1984. С. 5 - 82.
10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 5-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2020.
11. Ўзбек тилининг кўп жилдли изоҳли луғатини тузувчилар учун йўриқнома. Тошкент, 2000.

Зайниддин САНАКУЛОВ,

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти катта ўқитувчиси.

E-mail: sainiddinbek1985@gmail.com

ЎзДЖТУ доценти, ф.ф.н. Х.Рахимов тақризи асосида

PROPER NAME AS AN INDEPENDENT ELEMENT OF THE LIVING WORLD

Abstract

Proper names have their own distinctive features, especially in the names it is clearly visible. This applies directly to everything; because everyone has a name - their own name. Even if the name means different people, it is still a proper name. There is no nameless person in life. The name accompanies us at the beginning of our life. So, a proper name is an integral part of our life, and can also develop, change and disappear along with humanity, society. The article discusses the role of a proper name in linguistics, especially in literary onomastics, using the example of the German language, and also analyzes the views of German scientists.

Key words: proper name, person's name, onomastics, literary onomastics.

ИМЯ СОБСТВЕННОЕ КАК НЕЗАВИСИМЫЙ ЭЛЕМЕНТ ЖИВОГО МИРА

Аннотация

Имена собственные имеют свои отличительные особенности, особенно в именах это хорошо заметно. Это относится непосредственно ко всему; потому что у каждого есть имя - свое имя. Даже если имя означает разных людей, это все равно имя собственное. В жизни нет безымянного человека. Имя сопровождает нас в начале нашей жизни. Итак, имя собственное является неотъемлемой частью нашей жизни, а также может развиваться, меняться и исчезать вместе с человечеством, обществом. В статье обсуждается роль имени собственного в лингвистике, особенно в литературной ономастике, на примере немецкого языка, а также анализируются взгляды немецких ученых.

Ключевые слова: имя собственное, имя лицо, ономастика, литературная ономастика.

АТОҚЛИ ОТЛАР – ЖОНЛИ ОЛАМНИНГ АЖРАЛМАС ТАРКИБИЙ ЭЛЕМЕНТИ СИФАТИДА

Анотация

Атоқли отларнинг ўзига хос алоҳида ажралиб турувчи жиҳатлари бор, айниқса, шахс отларида бу аниқ кўзга ташланади. Бу барчага бевосита тегишли; чунки ҳар бир одамнинг исми – ўз исми бор. Бирор ном (исм) ҳар хил индивидуумларни англата ҳам, у барибир атоқли от саналади. Ҳаётда исмсиз одам йўқ. Исм ҳаётимизнинг бошидаёқ бизга ҳамроҳ бўлади. Демак, атоқли отлар ҳаётимизнинг ажралмас бўлаги бўлиб, у ҳам инсоният, жамият билан бирга ривожланиши, ўзгариши ва йўқ бўлиб кетиши мумкин. Ушбу мақолада атоқли отларнинг лингвистика, хусусан, адабий ономастикадаги ўрни масласи немис тили мисолида ёритилиб, немис олимларининг фикр-мулоҳазалари таҳлил этилган.

Калит сўзлар: атоқли от, шахс номи (исм), ономастика, адабий ономастика.

Кириш. Атоқли от(АО)лар одам, аҳоли яшаш жойи, йўл, ҳайвон, предмет, муассаса ва бошқалар учун лингвистик белги сифатида тил структурасида муҳим қисм саналиб, турдош отлар қаторида камсонли атоқли отлар муайян тил бойлигини ташкил этади. Ўз-ўзидан тушунарлики, барча исм (ном) тоифалари адабий асарларда ҳам учрайди. АО ва апеллятив (турдош отлардан ясалган АО)лар махсус белгиларга эга бўлган отларнинг алоҳида тури ҳамда махсус лексикага киритилгани учун, адабий исмларнинг ўзи ҳам махсус синф сифатида таърифланиши ва лексик жиҳатдан алоҳида тақдим этилиши мумкин [1]. Бунда ҳаёлий-эстетик жиҳат, П.Трост қайд этганидек, асосий хусусият сифатида диққат марказида бўлади: “Адабий асарда АОлар нафақат оддий нутқдагидек функцияни, яъни индивидуумларни номлаш ёки идентификациялаш, балки поэтик ва эстетик функцияни ҳам бажаради. Чунки улар асарнинг бадиий шакли билан мақсадли ва экспрессив боғланади. Адабий асарда номлар экспрессив қийматни ривожлантиради, бу номларнинг ҳар хил хусусиятларида намоён бўлади. [...] Адабий асардаги ном мантисиз эмас, балки объект/образ/қахрамоннинг моҳиятига мос тарзда киритилади. Бирор инсоннинг исми нафақат унинг ўзи ҳақида, балки унинг атроф-муҳити ҳақида ҳам маълумот беради” [2; S. 22-23].

АСОСИЙ ҚИСМ. Рус олими Ю.Тинянов ҳам ушбу фикрни тўлдиради: “Бадиий асарда маъносиз исм(АО)лар учрамайди. [...] Барча исмлар ниманидир ифодалайди. Асарга киритилган ҳар бир исм ўз образига мос тарзда ҳаракат қилади. У ғайриоддий куч билан биз ҳаётда эътибор қаратмайдиган сояларни жонлантиради” [3; S. 392-431].

Манбалардан аён бўладики, қадим замонлардан буён адабий номларнинг ўзига хос хусусиятлари шоирларда ҳам доимо кизикиш уйғотиб келган. Сўнгги пайтларда адабий номларнинг “аура”си ва “нур сочиш кудрати” ҳақида И.Бахманн[5; S. 238-254], “аура” ва “ифода қиймати”ни тилга олган З.Ленц [6; S. 17] ҳамда тадқиқот адабиётлари рўйхатида келтирилган бошқа шоирлар[7]нинг қарашлари ҳам бундан далолат беради.

Адабий ономастика илмий тадқиқотнинг янги йўналиши сифатида. Соҳага оид адабиётларни ўрганишдан аён бўлдики, 20-асрнинг иккинчи ярмида тилшунослик ва адабиётшуносликни бирлаштирган адабий ономастика контекстида адабий номлар алоҳида долзарб тадқиқот мавзуга айланган. Ўзининг фанларро йўналиши бўйича уни 1960-йилларнинг охиридан бошлаб анъанавий стилистика билан бир қаторда гуллаб-яшнаётган матн лингвистикаси[8], шунингдек, тилшуносликдаги коммуникатив-прагматик бурилиш[9] билан солиштириш мумкин. Ўз навбатида, адабий

ономастиканинг таниқли намоёндалари мазкур фан соҳаси тараққиётида ўчмас из қолдиришган. Жумладан, 1840-йилда чоп этилган китобида Э.Баос ўрта асрлар адабий немис тили даври (1050-1350 йй.)дан бери “поэтик номлар” ҳақида қисқача маълумот беради ва унинг перспективасини шакллантиради: “Поэтик номларнинг яхши ёзилган тарихи [...] немис шеърятининг батафсил тарихи бўларди ва муаллиф бунинг учун миннатдорчиликка сазовор бўларди”[10]. Ф.Дебуснинг қайд этишича, бу каби тарихий асар ҳозирги кунгача ёзилмаган, ушбу асар Э.Баос тасавуридагидек ўзгача форматда яратилиши зарур. Олимнинг фикрича, кейинги йилларда онда-сонда чоп этилаётган алоҳида асарларга ёки бирор ёзувчининг асарига бағишланган, асосан “сўзлайдиган исм (АО)лар” доирасида амалга оширилган тадқиқотларда айнан тадқиқ этилган асар ичида бадиий-экспрессив қиймати таҳлилга тортилмапти ва улар тавсифий тадқиқот иши бўлиб қолмоқда[11].

Манбалардан билишимиз мумкинки, бу каби асарлар 19-асрдаёқ, айниқса, Россияда, кейин эса 20-асрнинг 20-30-йилларида Россиядаги “расмий мактаб”ларда яратила бошлаган[12]. Бу орада Э.М.Ражес Ф.Кафка асаридаги исмларни талқин қилишга ҳаракат қилгани[13] ва мавзуга доир яратилган асарларни библиографияга жамлаганини кўришимиз мумкин. 1978 йилни немис адабий ономастикаси соҳаси учун муҳим босқич сифатида тилга олиш мумкин; яратилган 3 монография мазкур янги тадқиқот йўналишини ҳам назарий, ҳам эмпирик жиҳатдан сезиларли даражада ривожлантирди: Ҳ.Бимснинг Лессинг асари бўлмиш “Доно Натан”даги исмлар ҳақидаги тадқиқоти, Ҳ.Тисснинг инглиз, америка ва немис драмалари контекстида шахс номлар бўйича тадқиқотлари ҳамда Ҳ.Калверкэмпер номларни тадқиқ қилишда биринчи марта матн лингвистикаси усуллари киритган ва кўплаб болалар адабиётларидан тадқиқот объекти (матний асос) сифатида фойдаланган изланиши[14]. Сўнгра қатор муҳим тадқиқотлар нашр этилган: Д.Лампинг кассадаги шахс номлари, уларнинг функцияларини кўрсатувчи каталок ҳақида[15], В.Витцтрук сўнги ўрта аср (1300-1500 йй.) лирикасида исмлар қўлланиши бўйича[16], М.Шванке илк бора компьютер (ахборот технологиялари) ёрдамида Гёте эпик асарларидаги исмлар ва исм қўйиш ҳақида[17], Г.Шилдберг-Шротнинг адабий табиат муаммоси ва АОлар тўғрисида[18] ва И.Собански Честертоннинг детектив ҳикояларидаги номлар ҳақида[19] ва бошқа қатор ишларни[20] қайд этиш мумкин.

Адабий ономастика тилшунослик ва адабиётшунослик ўртасида “қўприк” фан сифатида ҳозирда қатъий илмий асосланган тадқиқот соҳасига айланиб, у халқаро илмий жамиятда ҳам худди шундай даражада тан олинди, ривожланмоқда. “Халқаро Ономастика фанлари конгресси (ХОФК)” мунгазам ҳар уч йилда бир марта ўтказилиши адабий ономастиканинг долзарблиги, тадқиқотчи ва олимларнинг бу фан соҳасига бўлган доимий қизиқишидан далолат беради.

Адабий номлар турлари ичида шахс номлари алоҳида ўрин тутати, уларнинг ташқи ва ички шакллари таҳлил қилиш, номаълум хусусиятларини очиш ушбу фаннинг асосий вазифаларидан саналади. Мандаларда ёзилишича, ёзувчи ва шоирлар ўз замон ва маконлари бисотидаги номлардан ўз қахрамонларига ном танлайдилар ёки лисоний-грамматик имкониятлардан фойдаланиб янги номлар яратидилар, уларни ўз асарлари персонажларига “қўндириб”, беғубор мазмун билан жиллолайдилар.

Реал ҳаёт ва адабиётда номлар: Ном (исм) қўйиш ва олиш. Одамларга исм қўйиш инсоният пайдо бўлиши билан боғланиб, улар тарихан тенг, деб қаралади.

Тарихий манбалардан маълумки, ҳали исм қўйилмаган бола герман қабилаларида туғилмаган бола билан тенг қўрилган ва фақат исм қўйилгандан кейингина фуқаро (юримдик шахс) ҳисобланган. Г.Шрамнинг бу борадаги фикрлари киши жасоратини тирналади: “Исм шахсни яратади. Шунинг учун исм энг қиммат “бойлик (мулк)” бўлиб, усиз инсон ҳақиқатда, яъни реал ҳаётда яшай олмайди” [21]. Исмга берилган бу каби антропологик таъриф қатор халқлар бидъат ва топинишларида унинг сеҳрли қудрати, кучи борасидаги турли-туман қарашларнинг пайдо бўлишига сабабчи, деб қўрилади[22]. Манбаларда ёзилишича, исм қўйиш ва исмлардан фойдаланиш тарихий илдизи миф ва ибодатларга бориб тақалиши тахмин қилинади. Ҳатто замонавий, маърифатли, “мифларга барҳам берилган” дунёда ҳам бу маълум бўлганидан кўра кўпроқ сақланиб қолган[23].

Э. Кассирер томонидан миф ва тил ўзаро чамбарчас боғлиқ ҳолда қўриб чиқилиб, жонли тасвирлаб берилган, айтиш керакки, “миф” – сўз, нутқ, ҳикоя, хабар деган маъноларни ангатади:

“Миф ва тил доимо ўзаро алоқада бўлади, улардаги мазмун биридан иккинчисига қўчади, бирининг пайдо бўлишига иккинчиси сабаб бўлади. Расм сеҳри билан бир қаторда сеҳрли дунёқарашнинг ажралмас қисми бўлмиш “сўз ва исм сеҳри” ҳам мавжуд. Аммо бунда асосий масала шундан иборатки, сўз ва исм шунчаки ифода этиш функциясига эмас, балки иккаласи ҳам объектнинг ўзи ва унинг ҳақиқий кучларигага. Ҳатто сўз ва исм объектни атаб ёки маъно англатибгина қолмай, балки улар мавжуд ва таъсир ўтказди. [...] Тилнинг ҳақиқий афсонавий-сеҳрли кучи у таркиб топган ва талаффуз қилинган товуш шаклида пайдо бўлган жойдагина намоён бўлади. Шаклланган сўзнинг ўзи боркларнинг нарса, индивидуумдир: – шунинг учун у борликнинг алоҳида соҳасига, индивидуал соҳага бўйсунди, гўё у чексиз ҳукмронлик қилади ва бошқаради. Хусусан, АО борликнинг ўзига хослиги билан сирли ришталар орқали боғланган. Бизнинг ичимизда ҳам АОдан чўчиш ҳисси ўз таъсирини кўрсатмоқда – бу одамга ташқи томондан боғлиқ эмас, балки қандайдир тарзда “унга тегишли” туйғу. [...]: у инсоннинг ички кифасини, асосий жиҳатларини ифодалайди ва айнан шу ички макондир. Шу тарзда, исм ва шахсият бир бутунликни ташкил этади” [24].

Бу “исм ва исм эгасининг бир бутунлиги” ҳақидаги қадимги афсонавий тасаввур ва ҳайрихтирий хурофот қараш бўлса-да, инсон исмини билиш ва уни аташ унга куч бериши ёки сеҳрли кучларни озод қилиши қайд этилади[25].

Буни одамлар шайтонни ўз “Teufel”номи билан эмас, балки унинг ўрнига “Gottsebeius ёки Leibhaftige” сўзларни ишлатишида ҳам кўриш мумкин. Исми билан чақиришнинг сеҳрли кучи эртақларда (мас., “Rumpelstilzchen”) ёки шоирлар томонидан аниқ тасвирланган. Мас., Э.Канетти ижодида адабий асар персонажларига нисбатан ҳам, ўз шахсига нисбатан ҳам “исм-шахс” ўртасидаги сеҳрли муносабатлар ўта муҳим[26]

Шу сабабли Элиас–“Менинг худоим Яхве” (Elias ,mein Gott ist Jahwe) ўзлигини аниқлаш учун ўзининг биринчи исмига нисбатан зулмкор деб ҳисобланган даъвога жавоб беришга ҳаракат қилади. Бир суҳбатда у шунга таъкидлайдики, тегишли исм ва афсонавий воқеа ўртасидаги тафовутни ангаш орқали ўз исмидан, айниқса, “исмлар билан ҳақиқий сеҳрли муносабат”дан кўришга олиб келган[27]. Р.Малковски ёзишича, исмининг таъсирли сирли оҳанги(талаффузи) исми жоду ва сеҳр оламига “олиб қиради” [28].

Бу каби ҳолатлар асосан худо, руҳ ва иблисларнинг исмлари билан содир бўлганлиги соҳага оид манбаларда қайд этилган.

Бу исм феноменининг, бир томондан, салбий томони бўлса, иккинчи томони берилган номнинг ижобий кучига ишонач билан тушунтирилади. Иккаласи ҳам исмининг сеҳрли ва тақдирни белгиловчи кучи ғоясига асосланган. Шунинг учун нажотга интилиш қадим замонлардан бери исм қўйишда муҳим мотив бўлиб келган [29]. АОларнинг тежамкорлик функциясини бажарувчи тил белгилари сифатида ҳам қаралади. Улар орқали “бир ўк”да нима назарда тутилаётгани аниқланади. Уларнинг индикатив ўзига ҳослиги исм эгасининг индивидуал ёки бошқа хусусиятларини тавсифлашни талаб қилмайди. Бу белгилар, шубҳасиз, ҳар бир шахс исмига чамбарчас боғланган ва унда ўз аксини топган. Шунинг учун ҳар бир исмининг асосий функциялари сифатида идентификация ва индивидуаллаштириш қайд этилади. Бунга ишонач ҳосил қилиш учун қуйидаги шоирларнинг ажойиб сўзлари эслатиб ўтиш кифоя:

Ёш Гёте 1770 йил 23 январда Кэтхен Шёнкопфга шундай деб ёзган: “Мен ўз исминини айтганимда, бутун ўзлимни атайман/ифодалайман, [...]” ва “Вилхелм Майстернинг дарбадарлик йиллари (Wilhelm Meisters Wanderjahre)” асарига қуйидагича ёзилган: [...] исм ҳар доим инсоннинг энг гўзал, энг жонли вакили (сиймоси) бўлиб қолаверади” [30]. Т.Манн асарига ҳам шундай жумлалар мавжуд: “Исм ўз соҳиби билан узвий боғлангандир. [...] Исм – инсонни билиб олиш учун энг содда ва қисқа йўлдир” [31]. Бу нафақат шахс номларига, балки бошқа барча АОларга ҳам тегишли. Масалан, жой номлари (топонимлар)ни ҳам эшитганимизда ўша макон ҳақида тасаввур (манзара) уйғонади. Чунки ушбу сўзда ўша жой номи билан боғлиқ барча тарихий-ижтимоий ва шу к. маълумотлар маълум даражада ўз аксини топган бўлади.

Немис тилшунослигида, хусусан, немис тили грамматикасида қадим даврлардан бери атоқли (nomen proprium) ва турдош отлар (nomen appellativum) ўзаро фарқланади.

АДАБИЁТЛАР

- Rinsum A., Rinsum W. Lexikon literarischer Gestalten // Deutschsprachige Literatur 2. Aufl. – Stuttgart: 1993.
- Trost P. Die Grundlage der literarischen Onomastik // Namenkundliche Informationen. 1986. – S. 22-23.
- Tynjanov J. Das literarische Faktum. In: Texte der russischen Formalisten // Texte zur allgemeinen Literaturtheorie und zur Theorie der Prosa. – München: 1969. S. 392-431.
- Menninghaus W. Walter Benjamins Theorie der Sprachmagie. – Frankfurt am Main, 1980.
- Bachmann I. Der Umgang mit Namen // Band 4: Essays. Reden. – München: –S. 238-254.
- Lenz S. Etwas über Namen. Rede // Sammlung Profile 15. – Bonn: S. 17.
- Gutschmidt K. Eigennamen in der Literatur // Namenkundliche Studien. –Berlin: 1984.S. 7-38.
- Stempel Wolf-Dieter. Beiträge zur Textlinguistik // Internationale Bibliothek für allgemeine Linguistik 1. – München: 1971
- Helbig G. Entwicklung der Sprachwissenschaft seit 1970 // WV Studium 16. 2. Aufl. – Opladen: 1990. – S. 13-...
- Boas E. Namen-Symbolik in der deutschen Poesie. – Landsberg a.d. Warthe. 1840. – S. 6.
- Debus F. Namen in literarischen Werken. (Er-)Findung-Form-Funktion. – Mainz: Akademie der Wissenschaften und der Literatur, 2002. – S. 11-12.
- Gutschmidt K. Eigennamen in der Literatur // Namenkundliche Studien. –Berlin: 1984.S. 7-38.
- Rajec E.M. Namen und ihre Bedeutungen im Werke Franz Kafkas. Ein interpretatorischer Versuch // Europäische Hochschulschriften. Reihe 1: Deutsche Literatur und Germanistik 186. – Bern: 1977.
- Birus H. Poetische Namengebung. Zur Bedeutung der Namen in Lessings „Nathan der Weise“ // Palaestra 270. – Göttingen. 1978.
- Lamping D. Der Name in der Erzählung. Zur Poetik des Personennamens // Wuppertaler Schriftenreihe Literatur 21. – Bonn: 1983.
- Wittstruck W. Der dichterische Namensgebrauch in der deutschen Lyrik des Spätmittelalters // Münstersche Mittelalter-Schriften 61. – München: 1987.
- Schwanke M. Name und Namengebung bei Goethe. Computergestützte Studien zu epischen Werken // Beiträge zur Namenforschung, Beiheft 38. – Heidelberg: 1992.
- Schildberg-Schroth G. Eigenname und Literarizität // Kieler Beiträge zur deutschen Sprachgeschichte 16. – Neumünster: 1995.
- Sobanski I. Die Eigennamen in den Detektivgeschichten Gilbert Keith Chestertons. Ein Beitrag zur Theorie und Praxis der literarischen Onomastik // Europäische Hochschulschriften. Reihe XXL Linguistik 218. – Frankfurt am Main: 2000
- Адабиётлар рўйхати га қаранг.
- Schramm G. Namenschatz und Dichtersprache // Studien zu den zweigliedrigen Personennamen der Germanen. – Göttingen. 1957. – S. 7.
- Bach A. Deutsche Namenkunde I: Die deutschen Personennamen, Band 1 und 2. 2. Aufl. – Heidelberg: 1953; II: Die deutschen Ortsnamen, Band 1 und 2, – Heidelberg: 1954; III: Sachweiser und Register. Bearbeitet von DIETER Berger. – Heidelberg: 1956.
- Hübner K. Die Wahrheit des Mythos. – München. 1985; Debus F. Name und Mythos. Elias Canetti als Beispiel // Deutsche Sprache in Raum und Zeit. Festschrift für Peter Wiesinger zum 60. Geburtstag. – Wien: – S. 347-361.
- Cassirer E. Philosophie der symbolischen Formen. Zweiter Teil: Das mythische Denken. 9. Aufl. – Darmstadt: 1994.
- Hirzel R. Der Name. Ein Beitrag zu seiner Geschichte im Altertum und besonders bei den Griechen. Abhandlungen der Philologisch-historischen Klasse der Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften. – Leipzig: 1927. – S. 17.
- Debus F. Name und Mythos. Elias Canetti als Beispiel. In: Deutsche Sprache in Raum und Zeit. Festschrift für Peter Wiesinger zum 60. Geburtstag. – Wien: 1998. – S. 347-361.
- Canetti E. Die gespaltene Zukunft. Aufsätze und Gespräche. – München. 1972. – S. 105.
- Rainer Wimmer: Der Eigenname im Deutschen. Ein Beitrag zu seiner linguistischen Beschreibung (= Linguistische Arbeiten 11). Tübingen.
- Bach A. Deutsche Namenkunde I: Die deutschen Personennamen, Band 1 und 2. 2. Aufl. – Heidelberg: 1953. – P. 503
- Der junge Goethe. Neue Ausgabe in sechs Bänden. Besorgt von Max MORRIS. – Leipzig: 1912. – S. 26
- Mann Th. Das erzählerische Werk. Taschenbuchausgabe in zwölf Bänden. – Frankfurt am Main. 1975. – S. 341.

УДК-82-1

Эльнора СЕРГЕЕВА,

старший преподаватель Чирчикского государственного педагогического института Ташкентской области

E-mail: e.sergeyeva@cspi.uz

Соискатель (PhD) НУУз имени Мирзо Улугбека на основе рецензии к.ф.н. (PhD) ЧГПИТО Екабсонс А.В.

ZAMONAVIY RUS ADABIYOTIDA REAL MAKON TOIFASI
(A. Volos romanlari "Panjrudga qaytish" va V. Solovyovning "Xo'ja Nasriddinning hikoyasi" misolida)

Annotatsiya

Ushbu maqola mahalliy matnning madaniy funksiyasini ko'rib chiqadi, ya'ni bu joy bilan bog'lanish uchun mo'ljallangan tushunchalar va his-tuyg'ularning muayyan majmuasini yaratish va tarqatishdan iborat.

Kalit so'zlar: badiiy makon, topos, lokus, mahalliy matn, shahar matni, Sankt-Peterburg matni, Toshkent matni, gipermatn, supertekst, kronotop.

THE CATEGORY OF REAL SPACE IN MODERN RUSSIAN LITERATURE
(on the example of the novels by A.Volos "Return to Panjrud" and V.Solovyov "The Tale of Khoja Nasreddin")

Abstract

This article examines the cultural function of a local text, which consists in the creation and dissemination of a certain set of concepts and emotions designed to be associated with a given place.

Key words: the artistic space, topos, locus, local text, city text, the St.Peterburg text, the Tashkent text, hypertext, supertext, chronotope.

КАТЕГОРИЯ РЕАЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА В СОВРЕМЕННОЙ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ
(на примере романов А.Волоса «Возвращение в Панжруд» и В.Соловьева «Повесть о Ходже Насреддине»)

Аннотация

В данной статье рассматривается культурная функция локального текста, которая заключается в создании и распространении некоего комплекса понятий и эмоций, призванных ассоциироваться с данным местом.

Ключевые понятия: художественное пространство, тоpos, локус, локальный текст, городской текст, петербургский текст, ташкентский текст, гипертекст, сверхтекст, хроноtop.

Введение. Понятие "пространство" в наше время употребляется достаточно широко. Мы говорим не только о географическом, но и об экономическом, политическом, демократическом, социальном и даже духовном пространстве.

Анализ литературы по данной теме. Для понимания особенностей этой проблемы в литературе большое значение имеет статья Д.С. Лихачева "Внутренний мир художественного произведения", где высказана мысль, что "каждое художественное произведение (если оно только художественное!) отражает мир действительности в своих творческих ракурсах, имеет "свои собственные взаимосвязанные закономерности, собственные измерения и собственный смысл, как система", в частности, "писатель создает определенное пространство, в котором происходит действие". Подход к художественному произведению как к особой системе, построенной по своим законам, подводит к мысли о существовании такого же единого и специфического художественного мира писателя, который складывается на основе соединения отдельных произведений и характеризуется "оригинальным и неповторимым видением вещей и духовных феноменов, запечатленных словесно".

Художественный мир – это некое идеальное образование, продукт творческого воображения художника, представляющее, однако, более или менее условную модель мира реального. Как писал В.Ф.Асмус, «у автора может быть могучая фантазия /.../, но как бы ни была велика сила его воображения, то, что изображено в его произведении, должно быть для читателя пусть особой, но все же реальностью» [1; с. 56].

Топос – одно из понятий, вошедших в литературоведение сравнительно недавно. Возможно, именно это обуславливает некоторую размытость, неясность в его определении. Наша – задача проанализировать теоретико-литературные работы по данному вопросу и определить, какой смысл вкладывают современные литературоведы в этот термин.

Еще в античности к понятию «тоpos» обратился Аристотель, который, понимая его достаточно широко, использовал в «Физике», «Топике» и «Риторике».

Проблема функционирования этого понятия в литературе была поставлена в книге Э.Р. Курциуса «Европейская литература и средневековье» (1948), который определял тоposы как способы оформления целых комплексов, связанных с типическими ситуациями. Курциус обратил внимание на то, что тоposу присущ формальный характер, чаще всего соответствует определенное словесное оформление [2; с. 264]. Это можно считать точкой отсчета бытования данного термина в литературоведении.

Е.В. Хализев называет тоposы структурами универсальными, надвременными, статичными [3; с. 246].

А.М. Панченко обращает внимание на то, что в тоposах «нераздельно слиты аспект поэтический и аспект нравственный», и допускает, что «следует говорить не просто о топике, а о национальной аксиоматике» [4; с. 246].

В этом значении топки наиболее широко представлена в тех художественных системах, которые предпочитают традицию, а не новизну (например, фольклор, древнерусская литература).

Ю.М. Лотман определяет данное понятие как «пространственный континуум текста, в котором отображается мир объекта» [5; с. 280]. А.А. Булгакова называет отличительными чертами топоса системность, зависимость от стадии развития искусства, мировоззрения эпохи, индивидуальных творческих позиций [6; с. 33]. От того, как располагаются в произведении топосы, зависит выражение идеологических и ценностных взглядов автора.

Методология исследования. В настоящее время в литературоведческой науке сложились два основных значения понятия «топос»: 1) это «общее место», набор устойчивых речевых формул, а также общих проблем и сюжетов, характерных для национальной литературы; 2) значимое для художественного текста «место разворачивания смыслов», которое может коррелировать с каким-либо фрагментом реального пространства, как правило, открытым.

Пространство принадлежит к числу субстанциальных категорий структуры художественного мира писателя. Отдельные черты этой категории могут определяться особенностями культуры, художественного направления. Другие – рождаются индивидуальным сознанием, типом художественного мышления. Но чем большим творческим потенциалом обладает писатель, чем крупнее его талант, тем оригинальней, наполненной более глубокими и разнообразными смыслами предстает моделируемая им картина. Результатом этого становятся особые ментальные пространства – к ним можно отнести Петербург Достоевского, Москву Л.Толстого, Москву Булгакова, – в которых ярко выразились субъективные представления об окружающем пространственном мире [7; с. 103]. Но даже и не сложившись в такие семантически устойчивые образования, пространственные картины могут являться своеобразным ключом к пониманию мира писателя.

В нашей работе объектами научного исследования выступает роман А.Волоса «Возвращение в Панджруд» и роман Л.Соловьева «Повесть о Ходже Насреддине».

И в первом и во втором произведении Бухара выступает как топос, для которого характерны общие проблемы и сюжеты.

Анализ и результаты. Образ любого города, имеющего свою древнюю историю, запечатлевается в искусстве своеобразием и красотой монументальных форм. Благодаря определенным этническим, природным и архитектурным особенностям город всегда имеет свой лик, свою жизненную энергию, зависящую от множества разнообразных составляющих конкретного исторического периода. Соединение всех этих элементов в одно единое целое создает осязаемое пространство реально-зримого образа города по принципу живого организма – со своим характером, мироощущением, религиозной принадлежностью, языком и глубокими традициями. Художественная литература вбирает в себя эти особенности характера и создает некий пласт речи, способный вербально передать точную характеристику топонимического пространства и вызвать у читателя психологическое ощущение верности изображаемого.

Город имеет свой язык. Он говорит нам своими улицами, площадями, водами, садами, зданиями, памятниками, людьми, историей, идеями и может быть понят как своего рода разнородный текст, которому приписывается некий общий смысл и на основании которого может быть реконструирована определенная система знаков, реализуемая в тексте.

Также, мы рассматриваем Бухару, как кладись восточной культуры, отправной точкой фольклорной традиции, связанной с образом Ходжа Насреддина.

Полулегендарный народный мудрец, живший в XIII столетии; основу этой книги и составляют около 300 забавных происшествий из жизни Ходжа Насреддина, дошедших до нашего времени. Топос Бухары в книге Соловьева сохранил традиционную смесь, где в состав топика включаются типы эмоциональной настроенности (возвышенное, трагическое, смех и т. п.), нравственно-философские проблемы (добро и зло, истина и красота), «вечные темы», сопряженные с мифопоэтическими смыслами, и, наконец, арсенал художественных форм.

Длинная дорога от Бухары до Панджруда, описанная в романе А.Волоса, предстает нам как живая картина восточного мира, особенно если идти по ней предстоит слепому старику. Счастье, что его ведет мальчик-поводырь. Шаг за шагом преодолевают они назначенный им путь, и шаг за шагом становится ясно, что не мальчик зряч, а старик; и не поводырь ведет слепого, а слепой-поводыря, мало-помалу раскрывая перед ним тайны жизни. Главный герой романа – великий таджикско-персидский поэт Мухаммад Рудаки. Андрею Волосу удалось создать выпуклый, яркий образ, наделенный неповторимыми чертами живого человека.

Элементы городского пространства, события и персонажи истории и текущей жизни города, различные группы населения – все это Андрей Волос наделил определенными смыслами и оценками, из которых одни подвижны и сиюминутны, а другие устойчивы и долговечны.

В рассматриваемых нами романах Л.Соловьева и А.Волоса жанровая структура разная и соответственно тип героя различен: Ходжа Насреддин – это комедийный персонаж, а трагическая история таджикского поэта Рудаки имеет реальную историческую основу. Однако эти произведения объединяет общий принцип направленности пространственной топографии и характер пространственной протяженности. Образ пути, дороги создает пространственную горизонталь, в которой происходит смена внешних черт местности, а также смена персонажей, окружающих основного героя. В обоих произведениях отсутствует вещественная наполненность горизонтального пространства, то есть, подробнейших описаний местности, в которую попадают герои, нет, но есть отдельные штрихи, эмоционально-индивидуальное восприятие, а также социальная характеристика героя и общества. Возникающее в этой связи плоскостное пространство имеет горизонтальную и вертикальную направленность, то есть разворачивается не только вдаль, по горизонтали, но и по вертикали. В смысловом отношении «вертикаль-горизонталь» в художественном тексте может выстроиться целый ряд оппозиций: верх – низ, ад – рай, тьма – свет, внешнее – внутреннее. Топос открытого пространства в этих романах представлен в виде дороги по степи, перемещение от одного населенного пункта к другому. Кроме того, перед нами возникает пространство мусульманского востока со своими яркими этническими деталями, представленными и в своей конкретике, и в ореоле легенды, мифа.

«Возвращение в Панджруд» — это особый взгляд на культуру Востока. Трудно, не будучи специалистом по истории Востока, судить о достоверности персидской истории в изложении Волоса. В коротком послесловии к роману он пишет: «Поскольку автор ставил перед собой задачи преимущественно художественного характера, роман „Возвращение в Панджруд“ ни в коей мере не может претендовать на роль научного исследования, результатом которого является новая информация, достоверная с фактологической точки зрения. Добиваясь убедительности реконструкций давно минувшего в глазах современного читателя, автор руководствовался в первую

очередь принципом актуализма — в самом широком его толковании, то есть, полагая, что главные чувства, желания и чаяния людей на протяжении многих веков остаются неизменными» [8].

Автор насыщает приметами культуры — персидской, суфийской — мир вокруг своего героя, прозу вокруг фигуры поэта. Здесь уже не просто характеризуется конкретное пространство, но создается особый язык литературного произведения, в котором существенную роль играют специфические приметы древнего мусульманского мира. А. Наринская нашла четкое определение структуры этого романа – он создан по принципу персидского ковра: «множество элементов складывается в узор, и общий орнамент важнее, чем каждая отдельная виньетка» [9].

«Повесть о Ходже Насреддине» - имя Ходжи Насреддина связано с общей фольклорной культурой Бухары, идущей от низов. Эмир боится острого слова, песни, которую может сочинить герой, и которая обладает необыкновенно сильной мерой воздействия на массы. В пространстве всего произведения нередко произносится фраза: «Это достойно самого Ходжи Насреддина». Таким образом, обыкновенные слова могут обнажить нежелательную для «верхов» сущность жизни, правду, тщательно скрытую во всей иерархической системе власти.

Как герой, Ходжа Насреддин является оптимистом, он может выходить из любой ситуации победителем с помощью слова. Virtuозно владея искусством общения, он нейтрализует любое своё поражение. Мы видим лишь минутную печаль, охватившую его у развалин родного дома в Бухаре, а потом дерзкий и решительный вызов «верхам»: «Ничего! Меня еще не забыли в Бухаре, меня знают и помнят в Бухаре, и мы сумеем найти здесь друзей! И теперь уж мы

сочиним про эмира такую песню, что он лопнет от злости на своем троне, и его вонючие кишки прилипнут к разукрашенным стенам дворца! Вперед, мой верный ишак, вперед!»

Бытовые приключения Ходжи Насреддина в Бухаре четко вырисовывают социальную структуру города, в которой есть сильные, имущие, и бессильные, забытые нуждой: народ облагается непомерными налогами по самым разнообразным поводам, «ни один житель не может даже чихнуть, без того чтобы не уплатить за это в казну»; содержание многочисленной стражи, поддерживающей законную власть, «доверено» простому люду как обязанность, каждый третий житель Бухары является должником ростовщика Джафара, и весь город наводнен шпионами и провокаторами, ищущими Насреддина. Иерархический принцип построения государства требует подобострастного подчинения вышестоящим и односторонней направленности существующих законов – всегда прав оказывается тот, кто находится выше по статусу. В действиях Ходжи Насреддина выражается нарушение этих незыблемых принципов и вызов существующему порядку.

Заключение. Таким образом, понятие «топос» в литературоведении не является однозначным. Необходимо отметить, что в настоящее время литературоведческое понятие топоса приобрело дополнительное значение и может помимо общих сюжетов, проблем, речевых формул, присущих национальной литературе, обозначать элемент художественного пространства текста. Художественное пространство концептуально, отражает ведущие идеи творчества писателя, систему его ценностей. Это обусловлено особенностями авторского видения, которое характеризуется равным вниманием и к герою, и к окружающему его пространственному миру.

ЛИТЕРАТУРА

1. Асмус В.Ф. Вопросы теории и истории эстетики. М., 1968. С.56.
2. Махов А.Е. Топос // Поэтика: словарь актуальных терминов и понятий / гл. науч. ред. Тамарченко Н.Д. М.: Издательство Кулагиной; Intrada, 2008. — 358 с. — С. 264—266.
3. Хализев Е.В. Теория литературы: Учебник / В.Е. Хализев. М.: Высшая школа, 2002. — 437 с.
4. Панченко А.М. Топика и культурная дистанция // Историческая поэтика. Итоги и перспективы изучения. М.: Наука, 1986. — 335 с. — С. 246.
5. Лотман Ю.М. Структура художественного текста / Ю.М. Лотман. М.: Искусство, 1970.
6. Булгакова А.А. Топика в литературном процессе: пособие / А.А. Булгакова. Гродно: ГрГУ, 2008. — 107 с.
7. Представления реального и воображаемого пространства // Вопросы психологии. 1986. № 3. С. 103.
8. Волос А. Возвращение в Панджруд. – М.: 2013. (Электронный ресурс).– URL: <http://maxima-library.org/http://www.litres.ru>
9. Наринская А. о «Возвращении в Панджруд» Андрея Волоса. (Электронный ресурс). - URL:<http://www.kommersant.ru/doc/2353193>
10. Sergeyeva, E. (2020). Artistic Identity of L. Solovyov's Novel "The Tale of Khodzha Nasreddin". European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 8(6), 34-37.

УДК: 811/811.879

Муқаддас ТОЖИБОЕВА,
Андижон давлат университети доценти,
филология фанлари доктори
E-mail: m.tojiboyeva71@gmail.com

Андижон давлат университети Ўзбек адабиётишунослиги кафедраси доценти, фил. фан. доктори Солижон Курбанов тақризи асосида

ЖАДИДЧИЛИК ДАВРИ АДАБИЁТИДА ФАРҒОНА ВОДИЙСИ АДАБИЙ МУҲИТИ

Аннотация

Жадидчилик даври адабиётининг шаклланиши ва тараққиётида Фарғона водийси адабий муҳитининг ҳам алоҳида ўрни бор. Фарғона водийсида катта адабий мактаб пайдо бўлди. Бу адабий мактаб тараққиётининг энг асосий йўналишини анъанавий таърихчилик, тарихнавислик, маърифатпарварлик адабиёт ташкил қилади.

Калит сўзлар: жадид адабиёти, адабий муҳит, таърихчилик, тарихнавислик, маърифатпарварлик.

ЛИТЕРАТУРНАЯ СРЕДА ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ В ЛИТЕРАТУРЕ ПЕРИОДА ВОЗРОЖДЕНИЯ

Аннотация

Существует также особая роль литературной среды Ферганской долины в становлении и развитии литературы периода акселерации. В Ферганской долине появилась большая литературная школа. Основным направлением развития этой литературной школы является традиционная литература, историография, просвещение.

Ключевые слова: джадидская литература, литературная среда, таърихчилик, историография, просвещение.

FERGANA VALLEY LITERARY ENVIRONMENT IN THE LITERATURE OF THE PERIOD OF THE RENAISSANCE

Annotation

There is also a special role of Fergana Valley literature environment in the formation and development of literature of the period of acceleration. A large literary school appeared in the Fergana valley. The main direction of the development of this literary school is traditional literature, historiography, enlightenment.

Key words: jadid literature, literary environment, tazkirilik, historiography, enlightenment.

Кириш. Жадидчилик даври адабиётининг ўзак масалаларидан бири мураккаб зиддиятли жараёнларни, инкилобий ғояларни халқнинг онгу шуурига таъсир этишидир. Жадид намоёндалари эл-юрт ташвишларини ўз ташвишлари деб билганлар ва асарларида Ватан, Миллат тушунчаларини бош масала даражасига кўтардилар. Бу давр адабиётининг шаклланиши ва тараққиётида Фарғона адабий муҳитининг ҳам алоҳида ўрни бор. Тарихий манбалардан ҳам маълумки, XVIII аср ва XIX асрнинг биринчи ярмида Фарғонада ижтимоий, сиёсий ҳаётгина эмас, адабий ҳаёт ҳам оғир бўлди. XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб, Фарғона водийсида адабий ҳаёт бироз жонланди, унинг учкунлари пайдо бўлди. Қўқонда Муқимий, Фуркат, Муҳиддин Муҳий, Завқий, Наманганда Нодим Намангоний, Андижонда Бимий, Марғилонда Рожий каби шоирлар пайдо бўлди. Аммо бу даврда Фарғона адабий муҳити Марказий Осиё доирасида ҳали ривож топмаган ва кўзга ташланмаган эди. Фарғона водийсида адабиётнинг гуллаб яшнаши, маърифатпарварлик ҳаракатларининг ривож топиши, адабиётда порлоқ юлдуз даражасидаги адибларнинг етишиб чиқиши XX аср бошларига тўғри келади. Бу пайтда Қўқонда Ҳамза, Наманганда, Ибрат ва Сўфизода, Андижонда Абдулхамид Чўлпоннинг пайдо бўлиши Фарғона водийси адабий муҳитидаги узоқ соқинлик ва жимжитликдан кейинги адабий уйғониш бўлди, қолаверса, Марказий Осиёда ўзининг адабий ўрни ва мавқеини тиклади. Яъни Ибрат ишқий, маърифий шеърятдан тортиб, тарихий, илмий асарларигача, Чўлпон гўзал лирикаси, нодир эпик асарлари, Сўфизода ўткир тигли ҳажвияси, Ҳамза драмалари билан Фарғонани ўзига хос яхшигина адабий

марказга айланганди. Жоиз бўлса, бу даврда адабиётнинг ривожланиши, илғор намоёндаларнинг етишиб чиқиши жихатидан Марказий Осиёда адабий марказ сифатида донг таратган Бухоро, Самарқандлардан ҳам ўтиб кетди.

Биз юқорида келтирган рўйхат тугал эмас, албатта. Чунки баъзи ижодкорларнинг асарларигина эмас, тўлиқ номлари ҳам номаълум. Жадидчилик даври адабиётининг Фарғона водийсида яшаб ижод этган адибларнинг ижоди тўла ўрганилмаганлиги туфайли улар ҳақидаги маълумотлар ҳали хануз ўқувчиларга маълум эмас. Адабиётшунослигимиздаги бу бўшлиқни тўлдириш вақти келди, назаримизда.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Мумтоз адабиётдаги таърихчилик анъанаси водий адабий муҳитида ҳам ўзига хос тарзда давом эттирилди. Маълумки, Қўқонда анъанавий таърихчиликни Пўлатжон Қаюмий (1885-1964) “Тазкираи Қаюмий” (1960) асари билан бойитди. Асар Марказий Осиёдаги турк тили 324 шоир ҳақида маълумот беради. Тазкирада Фарғона водийсида яшаб ижод қилган 112 нафар, Қўқон адабий муҳитидаги 43 нафар ижодкор ҳақида маълумот беради. Тўғри, рўйхатга кирган ҳар бир номни чинакам шоир деб аташ мумкинмасдир. Уларнинг ижодий меросига кўра ҳам, асарларининг бадиий савиясига кўра ҳам бир хил даражада баҳолаб бўлмайди. Уларнинг орасида адабиётда ёрқин из қолдирган истеъдодлардан тортиб, шунчаки ҳавасманддилари ҳам бор. Мазкур таърихчи тўрт дафтардан (китобдан) ташкил топган бўлиб, уларнинг ҳар қайсиси ўзининг ички мундарижасига эга. Тазкирада шоирлар ижодидан 10259 мисра шеър келтирилган. Тазкирада Тошкент, Бухоро

адабий мухитида етишиб чиққан шоирлар ҳақида ҳам маълумотлар учрайди. Шоирлар ҳақидаги маълумотларда уларнинг исми, ёзган асарлари, ижтимоий табақасидан тортиб, хулқ-атвори, айрим характерли хислатларига ҳам кўрсатиб берилган. Қолаверса, тазкирада ўша давр адабиётининг айрим назарий масалалари ҳам ёритилганки, бу унинг муҳим адабий-тарихий манба сифатида қадрини оширади. Мазкур тазкира ХХ аср бошларидаги давр адабий ҳаётини, хусусан, Фарғона адабий мухитини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

ХХ аср бошларида Фарғона водийсида адабий тараққиётнинг энг асосий йўналишини маърифатпарвар адабиёт ташкил қилади. Бу давр ижодкорлари маърифатпарварлик ғояларини бирламчи масала даражасига кўтардилар. Маърифатпарварлик ҳаракати XIX асрнинг иккинчи ярмида Марказий Осиё мамлакатлари бўйлаб кенг ёйилганлиги маълум. Бу даврда Фарғона адабий марказининг маърифатпарварлик оқими сони билан эмас, салмоғи билан, асарларининг ҳам ғоявий, ҳам бадиий жиҳатдан юқори савиядорлиги, амалий ҳаракатларнинг тезкорлиги ва ёрқин самараси билан Ўрта Осиё маърифатпарварлик адабиётида алоҳида ўрин тутди. Ушбу даврда Фарғона водийси маърифатпарварлик ва жадидчилик адабиёти деганда Исҳоқхон Ибрат, Сўфизода, Ҳамза Ҳакимзода каби улкан маърифатпарвар жадид адиблари кўз ўнгимизда гавдаланади. Улар ўз мақсад ва вазифалари йўлида ҳаммаслақ эдилар. Даҳо мутафаккир Аристотелнинг “шоирнинг вазифаси ҳақиқатан бўлиб ўтган воқеа ҳақида эмас, балки содир бўлиши мумкин бўлган, демек, бўлиши тахмин этилган ё бўлиши зарур бўлган воқеа ҳақида сўзлашди” [1] деган фикрларини ёдга олсак, жадид шоирларимиз Туркистонни ривожланган давлатлар сафида туришини орзу қилибгина қолмай, бу йўлда, яъни истиқлол ғояларини кенгрок ёйиш учун бел боғладилар. Юрт равнақи ва миллат тараққиётининг бош омили илм-маърифатда деб билдилар. Юксак маърифатпарварлик ғояларни эски, анъанавий таълим усули билан амалга ошириб бўлмас эди. Шунинг учун ҳам Ибрат мактаб-маориф ишларида янгилликка интилган. Унинг бу борадаги амалдаги саъий ҳаракатлари мутахассислар томонидан манбаларда қайд этилган [2.150]. Ибрат миллатни янги илм-фан, техника тараққиётидан баҳраманд бўлишга даъват этувчи, аёлларни маърифатли бўлиши фарзандларнинг тарбиясида катта аҳамият касб этишини тарғиб қилувчи мақолалар ёзди. “Писмо из Тура-қургана” мақоласида айнан шу муаммо кўтарилган. Барча “афъоли бад” (ёмон ишлар) “мараз дардн доруси” илм эканлигини таъкидлаб, “Илм ўқунг, ўқутунг, ахлоки фунун замонана даркорлик илмлар зарур” [1.154.] дея қуюнади. Қолаверса, Ибрат “Тошкент сафариндаги маълумотларим” мақоласида Тошкентдаги рус-тузем мактабида рус тилидан имтиҳон олишда қатнашганлиги ва ундан олган таассуротлари ҳақида ёзса, “Эски мактаблар хусусида” мақоласида эса таваккуфсиз (тўхташ, тек туриш – Т.М.) ва тараддудсиз эски мактабларимизни асосларини ўзгартириб, жойларда тартиб ва интизомли бўлган янги усул мактаблари очмоқ лозимлигини баён этади.

-Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Муҳаммадшариф Сўфизода эса янги ўқитиш тизимига асосланган жадид мактабларини очиш, диний илмлар билан бирга дунёвий илмларни ўргатиш ишларини амалга оширди. Чустда очган мактаби саъй-ҳаракатларининг илк натижаси бўлди. Сўфизода янгича таълимни ташкил қилишда ўз даврининг фаолларидан бўлди. У дарбадарлик ҳаётини ҳам бенафъ ўтказмади. Қайси юртда бўлмасин, у ернинг маданияти ва

маърифати, таълим системаси билан яқиндан танишди. Шарқ мамлакатларидан “усули савтия” методини ўрганди.

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Худди чет мамлакатлардаги каби ўғил болалар билан бир қаторда қизларнинг ҳам таълим олишига, жадид мактабларида таҳсил олишга зарурлиги ҳақида даъват қилди. Бундай даъватона руҳ “Муслималар”, “Асфандиёрхон”, “Хонимлар исминда” каби шеърларининг бағрига сингдирилди. “Сўфизода жафокаш халқининг ҳаётини кузатар экан, ҳар бир воқелик уни изтиробга солаверади. Айниқса, умри чўриликда, кутқунликда ўтаётган маъсума қизлар, шўр пешона оналар тақдирдан қуюнади:

Мунча ёмон шўрлади пешоналар,

Қизларимиз - жорияйи хоналар.

Шоир ор-номусни баланд тутди. Аёлларнинг аянчли тақдирини миллатнинг ор-номуси топталганлигига тенглаштиради. У “миллати исломиянинг бонуси”, “ўзбек элининг қорақўз оҳуси” бўлган ўзбек аёлларини мавқеъини юқори тутиб, “ерда кўқарган гиёҳлар ҳам уларга суқланиб нигоҳ ташлаётган”лигини эътироф этади. Қаранг, гулгун очилган лолалару ою моҳлар уларга қулиб боқишса-ю “олами рухонийлар”, “фуқаролар қонидан майшат қилувчи дебоналар” уларнинг қадрига етмаса?! Мана шундай ўй-хаёллар шоирга тинчлик бермайди. Йўқ, лирик қахрамон – шоир миллат аёлларининг фожиали ахволига чора излайди ва топади:

Қумри билан булбулу бедоналар,

Яҳши ўқур, сиз ҳам ўқинг оналар”. [7]

Маълумки, ўтмишда таълимнинг бир неча тури ва усули бўлган: оила таълими, хусусий таълим, мактаб таълими, мадраса таълими. Оилавий таълим кўпроқ қизлар учун бўлиб, масжид имомлари, мударрисларининг рафиқалари отинлик қилиб, маҳалла аёлларини, хусусан, бай-бадавлат рухоний оилалар қизларини саводдон қилишган. Камбағал оила қизлари эса бундан мосуво бўлишган. Шоирнинг қуюниши ҳам ана шундан.

Шоир халқнинг маданий ва маърифий ҳаётида матбуотнинг ҳам хизмати катта бўлишни таъкидловчи “Газета тўғрисида” деб номланган шеър ёзди. Ҳазал шаклидаги 9 байтли мазкур шеър арузнинг рамали мусаммани маҳфуз вазнида ёзилган бўлиб, унда шоирнинг илгор фикрлари ўз ифодасини топан. Яъни ҳар бир даврда газета ва журналлар маданият ва маърифат тарқатишда катта хизмат қилган. Шу боис, мудроқ халқнинг кўзини очишда, унга ўзлигини танитишда, миллий қадриятларни улуғлашда, “дил ғунчаларини яшнатиш”да, “қўнгул боғларини суғориб, уларни сабзавор айлаш”да энг афзали – газета:

Шарқдан Мағрибгача бўлгон ҳаводисни ёзиб,

Не гўзал марғуб хабарлар ошкор айлар газет.

Шарқдан Мағрибгача бўлган, бўлиб ўтган ва содир бўлаётган, шунингдек қутилаётган воқеа-ҳодисалардан ёзиб, ундан барчани хабардор қилар экан, демек, газетани кўпроқ ўқиш зарур. У биринчидан дунё хабарларидан сизни огоҳ этса, иккинчидан, “чун нуктадон” ҳам қилади. Шоирнинг фикри шундай:

Қўб ўқур бўлсанг, бўлурсен эл аро чун нуктадон,

Сўзлаганда сўзларингни беғубор айлар газет.

Шеърнинг лирик қахрамони – жонқуяр қалб эгаси. Унинг орзуси чинакам тараққиётпарвар, маърифатпарвар инсонларни тарбиялаш бўлганлиги тайин.

Фарғона адабий мухитидаги маърифатпарварлик ҳаракатларини Ҳамза Ҳакимзоданинг дарсликларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Хусусан, “Енгил адабиёт” 1914-йилда ёзилган бўлиб, назмий усулдаги 45 дарсни ўз ичига олади. Ҳар бир дарс мавзуи, ҳажми кенгайиб боради. Маълумки, “мумтоз адабиётда катта ҳажмдаги асарларнинг аксарияти Аллоҳга ҳамд ва пайғамбаримиз

Муҳаммад (с.а.в)га наът айтиш билан бошланади. Ҳамза Ҳақимзода мумтоз адабиёт анъаналарини четлаб ўтмаган ҳолда дарсликнинг 1-4-дарслари Аллоҳнинг ҳамдига, 5-дарси эса Пайғамбаримизнинг таъриф-тавсифига бағишланади. Дарсликнинг асосий қисми 6-дарсдан бошланади. Илм олиш, унинг аҳамияти, толиби илмларнинг таълим-тарбияси билан боғлиқ турли масалалар – тўғрилиқ, ота-онани ҳурмат қилиш, бадфеъллик каби масалаларга қаратилган. Ҳамза ҳар бир масалани ёритишда ва очиб беришда болалар руҳиятини ҳисобга олган ҳолда уларни тушуниши ва уқиши учун қулай бўлган болаларча содда тил билан ёзади:

Бизга Ҳақ берган улуғ неъмат эрур устозимиз,
Кўзимиз нури, танимиз жонидур устозимиз
каби”. [9] Педагог-шоирнинг дарсликларининг яна бир алоҳида жиҳати унда масал жанридан ўринли фойдаланганлигида кўринади. Масалдаги мажозий тим-соллар воситасида турли манзадаги ҳодисалар тасвирланиши, дидактик руҳдаги масаллардан чиқарилган хулосалар болаларнинг тарбиясига айрича таъсир қилиши тайин. Бу орқали Ҳамза болаларга фақат назарий билим

бериш билангина чекланиб қолмай, уларнинг ахлоқий тарбиясини ҳам ўз зиммасига олади. Ҳамза Ҳақимзода ҳар бир дарслигида болаларбоп содда матнлар танлайди, матндаги воқеалар таъсирли ва тушунарли бўлишида мумтоз бадиий воситалардан, хусусан, сажъ санъатидан кенг фойдаланади. Ҳамза педагогик асарларида маърифатпарварлик қарашларини ифодалашда дидактик усулдан фойдаланади.

- **Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations).** Кўринганидек, жадидчилик даври адабиётида Фарғона адабий муҳитининг характерли жиҳатларидан бири тазкиранавислик бўлса, иккинчи томондан маърифатпарварлик адабиёти ва ҳаракати бўлди. Ўтқир ҳажв ва тарихий-илмий асарларнинг пайдо бўлиши эса бу адабий муҳит ва жараённинг алоҳида белгиси. Бир сўз билан айтганда, XX аср бошларида Фарғона водийсида етишиб чиққан ва алоҳида ўзига хос адабий даврани ташкил этган шоирларимизнинг ижодий фаолияти, беназир асарлари билан халқимизнинг миллий ва ижтимоий уйғонишига салмоқли ҳисса қўшган.

АДАБИЁТЛАР

1. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. Риторика. –Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2011. -352 б.
2. Исҳоқхон тўра Ибрат. Танланган асарлар. –Т.: Маънавият, 2005. – 149 б.
3. Ибрат,Ажзий, Сўфизода. Танланган асарлар. –Тошкент: Маънавият, 1999.
4. Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий. Тўла асарлар тўплами. Биринчи том. -Тошкент: Фан, 1988. -266 б.
5. Долимов У. Миллий уйғониш педагогикаси. – Тошкент: Noshir, 2012. – 384.
6. Тожибоева М. Жадид адабиёти ва мумтоз анъаналар. – Т.: “Mumtoz so‘z”, 2011.
7. Тожибоева М. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. -Тошкент: Mumtoz so‘z, 2017. -208 б.
8. Ҳамза ва XX аср ўзбек адабиёти: мақолалар тўплами; публицистик нашр. Нашрга тайёрловчи З.Қобилова. - Фарғона: “Фарғона” нашриёти 2019. -256 б.
9. Тожибоева М. Жадид адиблари ижодиди мумтоз адабиёт анъаналари ва маҳорат масалалари. -Тошкент: Mumtoz so‘z, 2017. -260 б.

Меҳринисо ТОШПЎЛАТОВА,
Термиз давлат университети таянч докторанти
phdtoshpulatovamehriniso@gmail.com

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори: Худайқулов.А.Э тақризи асосида

ТИЛ КОРПУСИ ВА УНИНГ ТИЛ ҲАҚИДАГИ ҲАҚИҚАТЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада тил корпуслари ва уларнинг турлари, ўзига хос хусусиятлари келтирилган. Корпус тилшунослиги тил корпусларини яратиш билан шуғулланган соҳадир. Корпус терминига турлича таърифлар келтирилган бўлиб, ҳар бир таъриф турли хусусиятларни қамраб олади. Ушбу мақолада биз корпус турларининг тил ҳақидаги мақсадига қўра турлари кўриб чиқдик. Корпус турлари бўйича ўтказилган изланишларда дарс жаоабнида фойдаланиладиган турлари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: корпус лингвистикаси корпус, корпус турлари, Британия Миллий корпуси

ЯЗЫКОВОЕ КОРПУС И ЕГО ОСОБЕННОСТИ В ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКУ

Аннотация

В этой статье описываются языковые корпуса и их типы, особенности. Корпусная лингвистика - это область, которая занимается созданием языкового корпуса. Существуют разные определения корпуса терминов, и каждое определение охватывает разные особенности. В этой статье мы рассмотрели типы корпусов по их назначению в обучении языку. Исследования типов корпуса проанализировали эволюцию их видов.

Ключевые слова: корпус лингвистики, типы корпусов, Британский национальный корпус

LANGUAGE CORPUS AND ITS FEATURES IN TEACHING A LANGUAGE

Annotation

This article describes language corpora and their types, features. Corpus linguistics is a field that deals with the creation of a language corpus. There are different definitions of the corpus of terms, and each definition covers a different aspect. In this article, we looked at the types of corpora by their purpose in language teaching. Research on body types has analyzed the evolution of their species.

Key words: linguistic corpus, corpus types, British National Corpus

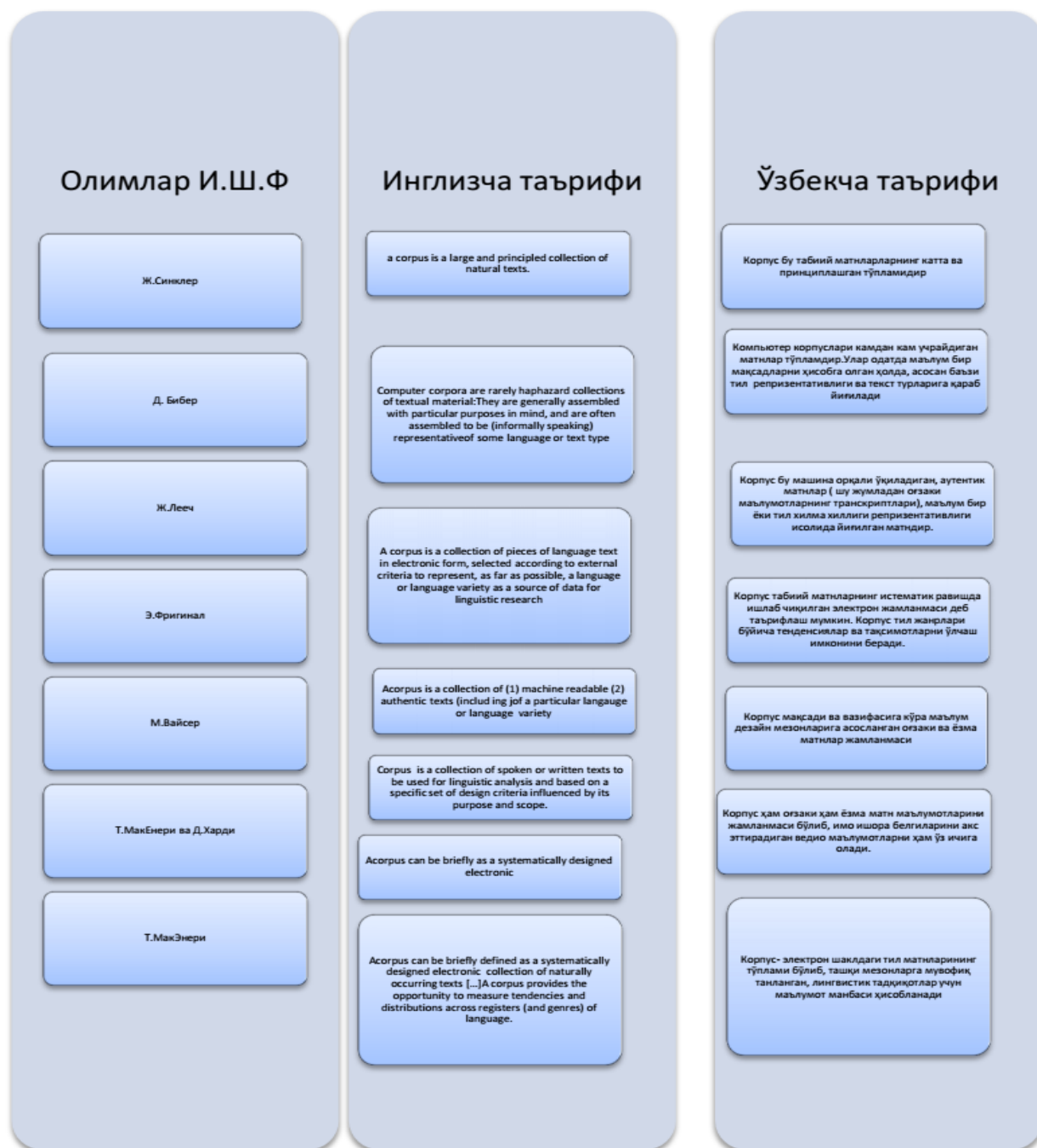
Кириш. Дунё тилшунослигида ХХ асрнинг 60-йилларидан бошлаб тил корпусларини яратиш ва уларнинг тадқиқи билан шуғулланган корпус лингвистикаси фани пайдо бўлди. Корпус лингвистикаси сўнги ўн йилда 2008-2020 йилларда ривожланганини тил корпусларидан онлайн тарзда фойдаланишга катта имкониятларни кенгайганлиги ва юқлаб олиш имконини берувчи конкарданслар ҳам яратилганлиги билан исботланади. Корпус тадқиқотларини ўрганиб чиқиш жараёнида корпус ва унинг турлари бўйича илмий тадқиқотлар олиб борилган бўлиб, улардан тил ҳақида самарали фойдаланилмоқда.

Ушбу мақолада асосан тил ҳақида жараёнида фойдаланиладиган корпус турлари ва уларнинг хусусиятларини аниқлаш юзасидан илмий манбалар ўрганилди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Корпус лингвистикаси фани корпус яратиш, компьютер технологияси ёрдамида корпусдан тил ҳақида ва ўрганишда фойдаланишнинг назарий ва

амалий асосларини ишлаб чиқиш билан шуғулланган соҳа ҳисобланади. Корпусшунос олимлар томонидан “корпус” тушунчасига турлича таърифлар бир қатор инглиз олимлари томонидан берилган. Жумладан тил корпусининг таърифи Ж.Синклер,[10] Д.Бибер,[3] Ж.Лееч,[5] Т.МакЕнири, Д.Ҳарди [7] Э.Фригиналларнинг [4] илмий ишларида берилган. Корпуснинг айнан тил ҳақида фойдаланиладиган турлари борасида хорижий олимлардан О.Кееффе, Т.МакЭнери, Г.Астон, Г.Беннит, И.Теммис, Д.Лиу ва Э.Фригиналларнинг тадқиқотларида ўрганилган. Турли манбаларда корпус терминига турлича таърифлар келтирилган бўлиб, олимлар ушбу таърифлар тўлиқ “корпус” тушунчаси юзасидан ҳозирги кўнча аниқ бир тўхтама ёритилмаганлиги таъкидлайди.

“Корпус” сўзи латин тилидан олинган бўлиб, тана, структура деган маънони беради. Корпусшунос олимлар томонидан “корпус” тушунчасига турли илмий манбаларда таърифлар келтирилган бўлиб, қуйидаги жадвалда корпусга таърифлар келтирилган.

Лекин ҳар қандай жамланган матнлар корпус бўла олмайд, чунки корпус учун олинган реал контекст маъно англатиши керак ва у қанчалик маънони бераолганлиги билан баҳоланади.[9] Чунки тил ўрганувчилари реал контекстларда сўзларнинг маъносини, шаклини ва ишлатилишини ўрганиш имкони мавжуд бўлади. Корпус материалларини тўплашда барча омиларни ҳисобга олиш керак, масалан синфхона нутқи корпусини тузиш керак бўлса, ўқувчининг ёши, жинси, жойлашуви, мактаб тури (масалан давлат ёки хусусий), ўқитувчининг эса жинси, йиллик тажрибаси, она тилиси инглиз тили бўлган ва бўлмаган, синфхона ҳажми (катта гуруҳлар ёки кичик гуруҳлар), жойлашуви, миллатини қамраб олиши керак.

Тил корпуслари мақсад ва мазмунига кўра бир нечта корпусларга бўлинади. Жумладан умумий, махсус, ихтисослашган, ёзма ва оғзаки, қиёсий, параллел, монитор каби турлари мавжуд. Илмий манбалар асосида корпус турларининг тил ўқитиш ва ўрганишдаги асосий тўртта тўрини ўрганиб таҳлил қиламиз.

Тадқиқот методологияси. Корпус турларининг мазмуни ва моҳиятини очиб берган корпусшунос олимлар ишларини таҳлил қилганимизда, тил ўқитишда фойдаланиладиган корпус турлари бир биридан фарқ қилишини англадик. Яъни Г.Астон корпус турларини уч гуруҳга бўлган. Монолингвал, қиёсий, параллел корпусларга. Яъни монолингвал корпуслар фақат бири тилга оид матнлар жамланмаси бўлиб, бир тилда берилган манбалардан иборат бўлади. Қиёсий корпуслар икки ёки ундан ортиқ тилдан жамланган матнларни ўз ичига олади. Таққосланадиган корпус - бу икки ёки ундан ортиқ бир тилли корпуслар тўпламидаги битта корпус, одатда ҳар бири бошқа тилда, бир хил принципларга мувофиқ қурилган. Шунинг учун таркиб ўхшаш ва натижаларни корпуслар ўртасида солиштириш мумкин, гарчи улар бир-бирининг таржимаси бўлмаса ҳам (шунинг учун улар бир хил эмас). Фойдаланувчилар ушбу корпусларни кидирганда, улар корпусда ҳам бир хил

метамаълумотларга эга эканлигидан фойдаланишлари мумкин.

Параллел корпус ҳам шз навбатида икки ёки ундан ортиқ тилларни ўз ичига олади. Параллел тилли корпуслар турли хил бўлиши мумкин. Инглиз -рус, инглиз- француз, инглиз- италийн ва бошқалар. Тил ўрганувчилари учун қулай бўлган корпус турларини мақсадли тарзда фойдаланиши мумкин. Параллел корпус икки ёки ундан ортиқ бир тилли корпусдан иборат. Корпорациялар бир-бирига таржима қилинади. Масалан, роман ва унинг таржимаси параллел корпус қуриш учун ишлатилиши мумкин. Иккала тилни ҳам мослаштириш керак, яъни. мос келадиган сегментлар, одатда жумлалар ёки параграфлар мос келиши керак. Кейин фойдаланувчи бир тилдаги сўз ёки иборанинг барча мисолларини кидириши мумкин ва натижалар бошқа тилдаги тегишли жумлалар билан бирга кўрсатилади. Кейин фойдаланувчи кидирув сўзи ёки ибораси қандай таржима қилинганлигини кузатиши мумкин.

Америкалик корпусшунос олим Г.Беннит корпус турларини, умумлашган, ихтисослашган, ўрганувчи, педагогик, тарихий, параллел, киёсий ва монитор корпусларга ажратган. Бу корпус турлари мақсадига кўра фарқланади ва асосий 4 тури умумий, ихтисослашган,ўрганувчи,параллел турлари дарс машгулотлари учун фойдали бўлишини таъкидлаган.[2]

И.Тиммеснинг "Corpus Linguistics for ELT" китобида И.Тиммес инглиз тилини ўқитишда учта турнинг ахамиятли эканини таъкидлаб, умумий, ўрганувчи ва педагогик корпус турларини мисоллари билан ажратиб изоҳлар келтирган. [11]

Алабама университети олими Д.Лиу монографиясида корпуснинг асосий категорияларининг тўрт турини ва уларнинг таълим мақсади ва мазмунига кўра категорияларини фарқлаб берган. Натижада тилни ўқитиш ва ўрганиш учун муҳим бўлган умумлашган, ихтисослашган, ўрганувчи, параллел карпораларга бўлган.[6]

Профессор Э.Фригнал берган маълумотларга кўра энг оммабоп турлари 8 турга : умумий, ихтисослашган, ёзма, оғзаки, изоҳли ёки , киёсий, параллел ва мониторга ажратган. Қуйида асосан тил ўқитишда фойдаланиладиган корпус турларининг маъноларини келтириб ўтамиз.[4]

Корпус турлари ҳам мақсадига кўра фарқланади ва ўзига хос хусусиятларга эга.Мисол учун умумий корпус одатда катта, оғзаки ва ёзма маълумотларни ва жанрларни ўз ичига олади. Британия Миллий Корпуси 1980 -1990 йилларда Биританияда яратилган бўлиб, асосан етита субкорпуслардан: оғзаки, бадий, журнал, газета, норасмий ёзувлар, расмий ёзувлар, ҳар хил ёзувлардан иборат. Британия Миллий корпуси (BNC) корпуси 100 миллион сўзни қамраб олган. Ҳозирги замон Америка корпуси (СОСА) киради 450 миллион сўздан иборат. Ўз ўрнида ҳар бир субкорпуслар ҳам алоҳида бўлимлардан иборат.

СОСА (Ҳозирги Замон Америка Корупси) 1990-2012 йилларда Америка инглиз тилиси матнларидан тузилган бўлиб, у ҳам бир қанча субкорпуслардан, яъни оғзаки, бадий, журнал, газета, академик ёзув кабилардан иборат. СОСАда ҳар бир субкарпора 4 миллион сўздан иборат, жами 20 миллион сўздан ташкил топган.

Ихтисослашган корпусларга бадий, академик инглиз тили ёки махсус даврга хос инглиз тилини ўз ичига олади, аммо ҳажм жиҳатдан умумий корпусдан кичкина ҳисобланади. Махсус карпорага 6.5 миллион сўздан

иборат British Academic Written English Corpus (BAWE)ва 2 миллион сўздан иборат Michigan Corpus of Academic Spoken English (MICASE) киради.

Тил ўрганувчи копуси - бу тилни ўзлаштираётган талабалар томонидан ишлатиладиган матнлар ва оғзаки транскриптларни ўз ичига олган ихтисослашган корпуснинг бир туридир. Ўрганувчи корпусининг энг кенг тарқалган сайти Corpus of Learner English бўлиб 14 хил тил корпусини ўз ичига олади.

Педагогик корпус - бу синфдаги ўқитишда ишлатиладиган тилни ўз ичига олган корпус. Педагогик корпусларга ўқув қўлланмалари, ўқувчиларнинг ўқув машгулотларида учрайдиган ҳар қандай ёзма матн ёки оғзаки стенограммаси, дарсликларнинг транскриптлари киритиш мумкин. Корпус турлари ўрганиб чиқиш жараёнида корпусшунос олимларнинг турли фикрлари ўрганилди, корпуслар мазмуни ва мақсадга кўра фарқланишини аниқланди.

Параллел корпус асосан икки ёни ундан ортиқ тиллардан иборат бўлади.Параллел корпоралар тадқиқотчиларга, таржимонларга, тил ўрганувчиларга, ўқитувчиларга тилларни таққослашага ва яқинроқ ўрганишга ёрдам беради. [6]

Юқорида келтирилган корпус турлари тил ўқитишда ва дарс жараёнида тил ўқитиш материали сифатида қўлланилади.

Таҳлил ва натижалар. Умумий корпуснинг тил ўқитишда фойдали эканлигига бир қанча афзалликлар мавжудлиги аниқланди 1) Замонавий тил контексларини қамраб олган.2) Принциплашган маълумотлар тўплаш методлари билан дизайн қилинган.3) Маълумотлар баъзаси жуда катта. 4) Субкорпуслардан ташкил топган.5) Корпусдан фойдаланиш бепул ва осон эканлиги тил ўрганувчиларга кенг имкониятлар беради.

Ихтисослашган корпус ўрганувчининг ўқитиш ва ўрганиш мақсадига боғлиқ. Асосан инглиз тили ўқитувчиларига махсус корпуслар фойдали ҳисобланади. Юқорида тақидлаб ўтилганидек MICASE ва BAWE асосан энг машҳур корпус тури бўлиб, 2 миллион сўзни ўз ичига олган 152 та академик нутқ транскриптларинидан иборат. Академик матнларнинг ҳар бир соҳаси биология, тиббиёт, жисмоний билим, муҳандислик, санъат, ижтимоий билим, таълимни ўз ичига олган. Мичиган академик оғзаки тил корпуси (MICASE) энг яхши махсус корпус бўлиб, фойдаланувчилар онлайн сайтдан фойдаланиши мумкин.

Тил ўрганувчи (learner) корпуслари тил эгаси томонидан сўзланган матнлардан тузилган бўлиб, тил ўрганувчиларига ҳақиқий тилнинг оғзаки ва ёзма матнини ўрганиш имконини беради. Ушбу корпус турини International Corpus of Learner English сайти орқали дарс жараёнида тил ўқитиш материали сифатида қўллаш мумкин.Ушбу сайтлар тил ўрганиш мақсадидан келиб чиқиб танланади ва айнан мўлжалланган корпус турини тақдим қилади

Хулоса. Мақолада кўриб чиқилган маълумотлар дарс жараёнида кенг қўлланилади. Чунки ҳар бир келтирилган таърифлар "корпус" тушунчаси кенг маънони беради ва ҳар бирида ўзига хос хусусиятлари акс этган. Шунингдек корпуслар бир нечта турларга бўлинган бўлиб, тил ўқитишда фойдаланиладиган турлари тил ўрганувчиларига кенг имкониятлар берилган.

Корпус ва унинг хусусиятлари илмий манбалар асосида тадқиқ қилинди. Шу билан бирга олимлар томонидан корпус турлари бўйича тур ва категориялар умумийлаштирилиб, дарс жараёнида қўлланиладиган турлари аниқлаб олинди.

АДАБИЁТЛАР

1. Aston, G. 2004 'Corpus use and learning to translate', *Textus* 2004. Available at <http://sslmit.unibo.it/~guy/textus.htm>. Aston, G. (ed.) 2004 *Learning with Corpora*. Houston,
2. Bennett, G. (2010). *Using corpora in the language learning classroom*. Michigan: University of Michigan Press 12-14
3. Biber, D., Conrad, S., & Reppen, R. (1998). *Corpus linguistics: Investigating language structure and use*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
4. E. Friginal. *Corpus Linguistics for English teachers* 2028 Routledge press
5. Leech, G. (1992). *Corpora and theories of linguistic performance*. In J. Svartvik (Ed.), *Directions in corpus linguistics: Proceedings of the Nobel symposium 82, Stockholm, August 1991* (pp. 105–122). Berlin: Mouton de Gruyter
6. Liu, D. & Lei, L. (2017). *Using corpora for language learning and teaching*. Annapolis Junction, MD: TESOL Press
7. McEnery, T., Xiao, R., & Tono, Y. (2006). *Corpus-based language studies: An advanced resource book*. New York, NY: Routledge
8. McEnery, T., & Hardie, A. (2012). *Corpus linguistics*. Cambridge, UK: Cambridge University
9. A. O'Keeffe, A., McCarthy, M. & Carter, R. (2007). *From corpus to classroom*. Cambridge: Cambridge University Press
10. Sinclair, J. (2005). *Corpus and text – basic principles*. In M. Wynne (Ed.), *Developing linguistic corpora: A guide to good practice* (pp. 1–16). Oxford, UK: Oxbow Books. Retrieved January 6, 2010 from www.ahds.ac.uk/creating/guides/linguistic-corpora/chapter1.htm
11. Timmis, I. (2015). *Corpus linguistics for ELT: Research and practice*. New York, NY: Routledge.
12. British National Corpus: <http://corpus.byu.edu/bnc/>
13. Corpus of Contemporary American English: <http://corpus.byu.edu/coca>
14. British Academic Written English Corpus: <http://www.coventry.ac.uk/research/research-directory/art-design/british-academic-written-english-corpus-bawe>
15. British Academic Spoken English Corpus: <http://www2.warwick.ac.uk/fac/soc/al/research/collect/base/>
16. Michigan Corpus of Academic Spoken English: <http://quod.lib.umich.edu/m/micase/>
17. International Corpus of Learner English: <http://www.uclouvain.be/en-cecl-icle.html>.
18. English Profile Corpus: <http://www.englishprofile.org/index.php/corpus>

УДК: 55(038)

Барно ТУРДИКУЛОВА,
Гулистон давлат университети
Сиртқи бўлим, Масофавий таълим кафедраси
E-mail: barno_tt_21@mail.ru

ЎзДЖТУ профессори, фил.ф.д. Аҳмедов Ойбек Сапарбоевич тақризи асосида

ГЕОЛОГИК ТЕРМИНЛАР ЛУҒАТЛАРИ ВА УЛАРНИ ТУЗИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Илмий терминология ўзбек тили луғавий таркибини тўлдириб бораётган муҳим қатламлардан бири ҳисобланади. Илмий-техникавий терминологик луғатларни тузишда унинг амалий йўналтирилганлигига эътибор бериш керак. Инглизча терминни ўзбек ёки рус тилига таржима қилганда унинг битта ёки бир нечта маънолари келтирилади. Жойлашиш ўрни бўйича биринчи сўз сифатида асосий сўз (маъно бўйича) келтирилади. Мақолада айрим луғатларнинг турларига таъриф берилган. Геологик терминлар луғатлари таҳлил қилиниб, уларнинг тузилиши қисқача тавсифланган. Инглиз тили машғулотида геологик йўналиши талабаларига луғат билан ишлаш, луғат тузиш борасида тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: геологик терминлар, терминологик луғат, сўз бирикмаси, компонент, кўпкомпонентли терминлар, касбий тушунча.

СЛОВАРИ ГЕОЛОГИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ И ОСОБЕННОСТИ ИХ СОСТАВЛЕНИЯ

Аннотация

Научная терминология является одним из важных пластов, пополняющих словарный состав узбекского языка. При составлении научно-технических терминологических словарей необходимо обращать внимание на его практическую направленность. При переводе английского термина на узбекский или русский язык приводятся одно или несколько его значений. По месту расположения в качестве первого слова приводится основное слово (по значению). В статье дано определение некоторым видам словарей. Проанализованы словари геологических терминов, кратко описана их структура. Даны рекомендации для студентов геологического направления по работе со словарём, по составлению словаря на занятиях по английскому языку.

Ключевые слова: геологические термины, терминологический словарь, словосочетание, компонент, многокомпонентные термины, профессиональное понятие.

DICTIONARIES OF GEOLOGICAL TERMS AND FEATURES OF THEIR COMPILATION

Annotation

Scientific terminology is one of the important layers that replenish the vocabulary of the Uzbek language. When compiling scientific and technical terminological dictionaries, it is necessary to pay attention to its practical orientation. When translating an English term into Uzbek or Russian, one or more of its meanings are given. By location, the main word (by meaning) is given as the first word. The article defines some types of dictionaries. Dictionaries of geological terms are analyzed, their structure is briefly described. Recommendations are given for students of the geological direction on working with a dictionary, on compiling a dictionary in English classes.

Key words: geological terms, terminology dictionary, phrase, component, multicomponent terms, professional concept.

Кириш (Introduction). Геология йўналишида таҳсил олаётган талабалар махсус матнлар маъносини тўғри тушунишлари, хорижий журналларда ва чет тилида чоп этилган китоблардаги матнлар ва жумлаларни тушуниб, ўзбек тилига таржима қила олишлари муҳим, чунки геология ихтисослигининг бир қатор соҳалари бўлиб, бугунги даврда уларга ҳам янги технологиялар жорий қилинмоқда ва бунинг натижаси ўлароқ янги терминлар ҳам пайдо бўлмоқда.

Маълумки, ҳар қайси тилдаги илмий услубнинг асосий компоненти махсус сўзлар ва сўз бирикмалари, яъни терминлар ҳисобланади. Дарсликлар ва ўқув қўлланмарида эса одатда кам истемол қилинадиган лексик ва грамматик материал келтирилади. Бугунги кунда бу масалага алоҳида эътибор қаратилиб, янги авлод ўқув адабиётларини замонавий матнлар билан тўлдиришга ҳаракат қилинмоқда. Албатта, бунинг учун фан ўқитувчилари терминни оддий сўздан ажрата билишлари, у ёки бу ихтисосликка оид махсус терминларни илмий-техник матнлардан ажратиш методикасини ўргатишлари лозим бўлади.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Россиялик олима Д.Г.Кукасова ўз диссертация тадқиқотида [6] рус ва инглиз тилларидаги нефть ва газ геологиясига оид терминларни чоғиштирма-қиёсий жиҳатдан тадқиқ қилган. Ҳозирги кунда рус тилидаги геологик терминларни ва уларнинг изоҳларини ўз ичига киритган бир қатор луғатлар мавжуд. Масалан: М.И.Шаминава, А.Ю.Фальклар томонидан чоп этилган умумий геология бўйича терминлар луғати ўқув қўлланмасида [9] энг кўп ишлатиладиган геологик терминлар ва тушунчалар келтирилган. Уларнинг асосий қисми эндоген ва экзоген геологик жараёнларни, геологик тузилмаларни ва тектоник бузилишларни тавсифлашда қўлланилади. В.П.Парначев ва бошқалар томонидан тузилган геологик терминлар ва тушунчалар луғати [10] геология факультетларида таҳсил олаётган талабалар учун мўлжалланган. Г.И.Немков ва бошқалар томонидан чоп этилган мактаб ўқувчилари учун қисқача геологик луғатда [7] геологияга оид 3 мингдан ортиқ терминлар изоҳи билан келтирилган.

Ўзбекистонда чоп этилган ўзбекча-инглизча, русча-ўзбекча-инглизча луғатлар, дарслик ва ўқув қўлланмалардаги ҳамда умумий луғатларни ҳисобга олмасак, фақат айрим соҳаларда махсус, яъни бирор соҳага оид луғатлар ҳам чоп этилган. Масалан, Ж. Дўстмухаммедов томонидан инглизча-ўзбекча-русча иктисодиёт атамалари луғати чоп этилган [3]. Геология соҳасида оид тушунча ва атамалар дарслик ва қўлланмаларда изоҳланган, ёки ўқув-услубий мажмуаларнинг глоссарий қисмида келтирилган. Масалан: Р.Е.Ешбоевнинг “Геология, геоморфология ва тузукшунослик асослари” номли ўқув қўлланмасида геологик атамаларнинг изоҳлари келтирилган. Бироқ, мазкур қўлланмада жуда кўп орфографик хатолар мавжуд бўлиб, уни жиддий таҳрир қилиш керак [4].

Зиёнет сайтнинг кутубхонасида жами 205та энциклопедиялар, маълумотномалар, луғатларнинг электрон версияси жамланган бўлиб, улар орасида геология соҳасига оид луғатларни, айниқса ўзбекча-инглизча ва инглизча-ўзбекча луғатларни учратмадик. Бу ерда жамланган китоблар орасида, масалан: Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати (Н.Ҳотамов), Маънавийдан ўзбекча-русча-инглизча луғат (Н.Маҳмудов) каби луғатлар жойлаштирилган [15]. Бук.уз сайтида жойлаштирилган инглизча-ўзбекча луғат умумий бўлиб, унда 75 мингта сўз келтирилган. Шулар орасида геология соҳасига оид терминлар ҳам учрайди [12] Китобхон.ком сайтида У.Исаков томонидан тузилган умумий луғат келтирилган [13]. Жаҳоннома.ком сайтидаги янгиликларда [14] АҚШда “Ўзбекча-инглизча-мукамал луғатнинг” биринчи томи нашрдан чиққанлиги, йирик энциклопедик ҳажмда бўлган бу китоб 724 саҳифадан иборат бўлиб, “А” ҳарфидан “Н” ҳарфига қадар тузилганлиги, китобнинг иккинчи томи ҳам бу йил нашрдан чиқиши кутилаётгани, луғатнинг асосий муаллифи таниқли ўзбек олими Жаҳонгир Маматов эканлиги айтилган.

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Рус тили доирасида махсус геологик лексикани тизимли таърифлашда терминшуносликнинг ютуқлари С.Г.Бархударов, А.С.Герд, С.П.Гринев, В.М.Лейчик каби бир қатор россиялик олимларнинг ишларида ўз аксини топди.

Мақолани ёзишда лингвистик таърифлаш методи ўзбек, рус ва инглиз терминологик бирликларини кўриб чиқишда қўлланилди. Чоғиштирма таҳлил методи терминлар тизимидаги турли ҳодисаларни солиштиришда ҳамда ҳар хил тузилмаларни тиллардаги терминларнинг ўхшаш ва фарқланадиган томонларини аниқлашда қўлланилди.

- **Таҳлил ва натижалар (Analysis and Results).** Ўзбек тили ривожидидаги ҳозирги давр учун хос бўлган ҳодиса – бу ижтимоий-иктисодий, сиёсий ва маданий ҳаётда янги ҳодисаларнинг пайдо бўлиши, кўплаб неологизмларнинг, фан, техника, ишлаб чиқариш, маданият, санъатнинг турли соҳаларига оид номларнинг, терминологиянинг вужудга келишидир. Илмий-техникавий матнни таржима қилишда кўп ҳолларда таржима қилувчи тилда мавжуд бўлган тайёр терминлардан фойдаланилади. А.С.Герд ўз даврида “Илмий-техникавий лексикография” номли китобида [2, с.72] турли терминологик луғатларни тузиш тамойилларини баён қилган эди. Буларга манбаларни танлаш, сўзлар қаторини шакллантириш, маъноларни талқин қилиш усуллари каби тамойиллар кирди. Луғатни тузиш пайтида одатда терминологик луғатларнинг, тавсия қилинган терминлар рўйхатининг йўқлиги, классификаторлар, рубрикаторлар ва ахборот тезаурусларини ишлаб чиқиш зарурати каби қийинчиликларга дуч келиш мумкин.

Тармоқлараро терминологик луғатларга турли мамлакатларда кенг тарқалган политехник луғатлар кирди. Терминологик луғатларнинг асосий манбалари етакчи олимлар ва мутахассислар томонидан ёзилган фаннинг мазкур соҳасига тегишли монографиялар ва мақолалар кирди. Жалб қилинадиган манбаларга олий ўқув юрлари учун мўлжаллаган ихтисослик фанлари бўйича дарслар ҳам киритилади, чунки уларда тегишли фаннинг тушунчалари ва терминларига аниқ таъриф берилган бўлади.

Терминологик луғатга катта энциклопедияда, изоҳли луғатларда келтирилган соҳага оид бўлган барча терминлар ҳам киритилиши керак. Ўзбек тилидаги терминологик луғатларни тузишда одатда ўзбек-рус ва рус-ўзбек луғатлари ва изоҳли луғатларидан фойдаланилади. Бугунги кунда халқаро ҳамкорликнинг ривожланганлиги, кўшма корхоналарнинг ташкил топганлиги туфайли соҳага оид, жумладан геология соҳасидаги турли тармоқларга оид махсус терминологик луғатларни тузиш алоҳида аҳамият касб этмоқда.

Фикримизча, ўқув терминологик луғати фан дастуридаги матнли материални тўлиқ акс эттириб, ўз ичига ўқув матнларида учрайдиган барча терминларни киритиши лозим. Терминларнинг фаол луғати эса минимал бўлиб, унга фақат мазкур соҳада энг кўп қўлланиладиган (энг частотали) терминлар киритилиши керак. Тузилажак илмий-техникавий терминологик икки тили луғатга киритилган терминлар изоҳланса мақсадга мувофиқ бўлади.

Ўзбек тилидаги изоҳли луғатларни, глоссарийларни тузишда одатда рус тилидаги изоҳли луғатлардан фойдаланилади. Ўзбек-инглиз, инглиз-ўзбек луғатларини тузишда русча луғатлар, дарсликлар, илмий ишлар билан бир қаторда инглиз тилидаги луғатлардан ҳам фойдаланилади. Тадқиқот жараёнида рус-инглиз ва инглиз-рус геологик луғатлари ҳам таҳлил қилинди. Масалан: П.П.Тимофеев, М.Н. Алексеев, Т.А. Софианолар томонидан тузилган инглиз-рус геологик луғатида [11] 52 мингдан ортиқ терминлар келтирилган. Луғатга турли геологик конгресслар ва халқаро кенгашлар материалларидан ўзлаштирилган терминлар киритилган. Шунингдек, эскирган ва истъмоладан чиқиб кетган терминлар ҳам ўрин топган. Минералларнинг номлари ёнида кимёвий формулалари берилган. Буюк Британия, АҚШ, Австралия, Янги Зеландия, Канада каби инглиз тилида сўзлашувчи минтакаларнинг стратиграфик ва хронологик бўлинмаларига оид умумий ва минтақавий шкалалари махсус жадваллар кўринишида луғатнинг охирида келтирилган. Етакчи терминлар алифбо тартибда жойлаштирилган. Сифат ва сўздан иборат терминларда етакчи термин тильда (~) билан алмаштирилган. Русча таржималарга изоҳлар курсив билан ажратиб берилган. Терминларнинг факультатив қисми қавс ичида келтирилган. Инглиз терминларининг синонимлари квадрат қавсларга жойлаштирилган. Таржимада яқин маънолар вергул билан, узоқ маънолар нукта ва вергул билан, ҳар хил маънолар рақамлар билан ажратиб келтирилган. Масалан:

ablykite - аблыкит (глинистый минерал, содержащий алюмосиликаты магния, кальция и натрия);

abrasion - абразия, истирание, механическое разрушение; fluvial ~ речная абразия; glacial [ice] ~ ледниковая абразия; marine ~ морская абразия; water ~ водная абразия; wind ~ ветровая абразия;

action: bergschrund ~ влияние бергшрунда; frost ~ морозное выветривание [11, с.12-13].

Русча-инглизча тоғ луғати [8] 6200дан ортиқ тоғ-кончиликка оид русча терминлардан иборат бўлиб, улар инглиз тилига таржима қилинган. Луғатда асосан аэрология, меҳнат муҳофазаси, тоғ кутқарувчилик иши ва

тоғ ишлаб чиқаришидаги ёнғинга қарши техникага оид терминлар келтирилган. Масалан:

бресберг – brake incline, unclined drift, slope, gravity plane; ~ двухколейный – two-compartment gravity incline, double-tracked; ~ двухсторонний – two-sided gravity incline; ~ диагональный – diagonal gravity incline; ~ капитальный – main gravity incline; ~ конвейерный – belt incline; ~ однокорейный – single-compartment gravity incline; ~ отвальный – spoil-heap incline; ~ панельный – panel brake incline; ~ пластовый – coal incline; ~ полевой – stone brake incline; ~ рельсовый – tracked gravity incline; ~ с бесконечным канатом – gravity incline with endless rope haulage; ~ участковый – district incline;

бурение – drilling; ~ алмазное – diamond drilling; ~ вращательное – rotary drilling; ~ вращательно-ударное – rotary-percussive drilling; ~ мокрое – wet [water-flush] drilling; ~ направленное – directional drilling; ~ пневматическое – pneumatic [compressed-air] drilling; ~ по породе – rock drilling; ~ разведочное – exploratory drilling, prospect drilling; ~ с продувкой – air-flush drilling; ~ с продувкой сжатым воздухом – air-flush drilling; ~ с промывкой – circulation drilling, flush boring, flush drilling, wash drilling; ~ ударное – percussive drilling; ~ шнековое – auger drilling; ~ штанговое – rod drilling.

Русча-ўзбекча геологик луғатларга келсак, 2007 йилда чоп этилган луғатни ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқдир. Мазкур луғатда геология ва у билан боғлиқ соҳаларга таълуқли бўлган 7400 дан ортиқ атамаларга изоҳ берилган. Луғат геология ва маъдан конлари билан шуғулланувчи илмий-тадқиқот, ишлаб чиқариш ходимлари, шунингдек олий, ўрта махсус ўқув юртлири талабалари ва бошқалар учун мўлжалланган. Унда рус терминлари ўзбек тилига таржима қилиниб, қуйидагича тарзда изоҳланган:

Графитизация углей - Кўмирларнинг графитланиши - кўмир юпка структурасининг, ясси углерод тўрларининг графитнинг уч ўлчамли кристалли структурасига ўтишидаги аста-секин тартибга тушишидан иборат бўлган ўзгариш жараёни [5, б.80].

Каретка бурильная – Бурғилаш каретки – ер ости конларида шпур ва кудуқлар бурғилашда ишлатиладиган кўчма қурилма [5, б.129].

Геологик терминларнинг икки тилли, масалан, инглизча-ўзбекча изоҳли луғатини тузишда геологиянинг турли тармоқларига оид терминлар ё алифбо тартибдаги умумий рўйхат кўринишида, ёки тармоқлар бўйича ажратилиб тузилиши мумкин. Таржима ёнида, терминга ўзбек тилида изоҳ ёки таъриф берилиши ҳам мумкин.

Геология йўналишида таҳсил олаётган талабаларга инглиз тилидан уч тилли, яъни инглизча-русча-ўзбекча луғат тузиш топшириғини бериш мумкин. Бунинг учун ўқитувчи томонидан геологияга оид инглизча матнлар тайёрланади. Талабалар ўз матнларидан геологик терминларни ажратиб, уларга ўзбек тилида изоҳ беришади.

Бундан ташқари луғатда турли касбий тушунчаларни ифодаловчи базавий сўз бирикмалари ёки улар билан ҳар хил ассоциатив муносабатларда бўлган тушунчалар, сўз бирикмалари ҳам ўрин топиши мақсадга мувофиқ бўларди. Ўқув йили давомида талаба 150та янги терминларни ўзлаштириши керак. Ўқув терминологик луғатнинг умумий ҳажми 100дан то 200 гача бириклардан таркиб топиши керак. Бу сўзлар ва сўз бирикмаларини геология йўналиши, ва геология

соҳасидаги бошқа йўналишларда (масалан, нефт ва газ, минералогия, тоғ-кон йўналишларида) таҳсил олаётган 1, 2, 3 курс талабалари ўқитувчи билан бирга аудитория машғулотлари ҳамда аудиториядан ташқари мустақил таълим машғулотларида ўзлаштиришлари лозим бўлади. Бундай ҳажмдаги терминологик бирикларни ўзлаштириб олган талаба ўз ихтисослиги бўйича рус, инглиз тилидаги адабиётлардан илмий ахборотни тушуна олади ва олинган ахборотларни таржима қилиб, фойдалана олади. Таъкидлаш керакки, лингвостатистиканинг маълумотларига кўра, энг дастлабки, истеъмолда тез-тез учрайдиган сўзлар матн ёки суҳбатнинг деярли 80% коплайди. Қолган сўзлар махсус терминлардан иборат экан. Талабаларга терминлар кўп маъноли бўлиши мумкинлигини тушунтириш керак. Терминни таржима қилганда аввал унинг умум истеъмолдаги (асосий) маъносини топиб, сўнг бошқа маъноларини ҳам таржима қилиш керак. Матн билан ишлаганда эса, матннинг мазмунига энг яқин маъносини топиш керак бўлади.

- Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations). Геологик луғатларни таҳли қилганда, қуйидаги тавсияларни келтиришни мақбул деб топдик:

1) луғат тузилаётганда, терминнинг барча маъноларини келтирмасдан, балки фақат ихтисосликка бевосита алоқадор бўлган маъноларни келтириш лозимлигини талабаларга тушунтириш керак;

2) яратилаётган луғатлар ўқув луғатлари бўлиши, билимнинг мазкур соҳасига оид кўпроқ сўз ва сўз бирикмаларини ўз ичига киритишни мақсад қилиб қўймаганлиги сабабли, луғатда ёки глоссарийда фақат ихтисосликка оид ва дастурда кўрсатилган адабиётларни ўқиш жараёнида учрайдиган терминларни акс эттириш мумкинлиги тушунтирилиши лозим;

3) терминни таржима қилгандан кейин, уни таржима қилинаётган тилидаги қисқача изоҳини келтириш зарур;

4) луғатга ўзбек тилига таржима қилинадиган байналмилал сўзларни ҳам киритиш керак.

Хулоса тарикасида шуни таъкидлаш жоизки, сўнгги йилларда янгиланаётган Ўзбекистонни ҳар томонлама тараққий эттириш ва жаҳондаги ривожланган мамлакатлар қаторига киритиш назарда тутилиб, халқ хўжалигининг барча соҳаларини ривожлантиришга эътибор қаратилмоқда. Ўзбекистон ер усти ва ер ости табиий бойликларга, минерал хом ашёга бой бўлиб, геология соҳаси муҳим ўрин тутди. “Геология соҳасига инвестицияларни фаол жалб этиш, тармоқ корхоналарини трансформация қилиш ва республика минерал-хом ашё базасини кенгайтириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 2021 йил 21 апрелдаги ПҚ-5083-сонли Президент Қарорида бошқа вазифалар қатори Геология фанлари университети бинолари қурилишининг биринчи босқичини тугаллаш ва уларни фойдаланишга топшириш 2021 йил декабргача узайтирилганлиги кўрсатилган. Мазкур университетга дастлабки талабалар қабул қилинди. Олийгоҳ профессор-ўқитувчилар томонидан янги геологик луғатларни тузишга, айниқса, ЎзДЖТУ олимлари билан ҳамкорликда инглизча-ўзбекча ва ўзбекча-инглизча терминологик луғатлар тузиши йўлга қўйиш керак. Чунки халқаро симпозиумлар, кенгашлар каби тадбирларда инглиз тилида маъруза қилиш, баҳслашиш учун мутахассислар соҳа терминларининг инглизча вариантини ҳам билишлари зарур.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори. “Геология соҳасига инвестицияларни фаол жалб этиш, тармоқ корхоналарини трансформация қилиш ва республика минерал-хом ашё базасини кенгайтириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”. <https://lex.uz/docs/5383715>

2. Герд, А.С. Основы научно-технической лексикографии / А.С.Герд. - Л.: Издательство Ленинградского университета, 1986. – 72 с.
3. Дўстмухаммедов, Ж. Инглизча- ўзбекча -русча иктисодиёт атамалари луғати / Ж.Дўстмухаммедов. - Т.: Ўзбекистон, 1994.
4. Ешбоев, Р.Е. Геология, геоморфология ва тупроқшунослик асослари / Р.Е.Ешбоев. - Т., 2002. - 111 б.
5. Исаходжаев, Б.А.; Умарходжаев, М.У.; Адилов, А.А.; Пирназаров, М.М.; Азимов А.М. Геология атамларининг русча-ўзбекча луғати. 1-жилд. А-Л. / Б.А.Исаходжаев ва б. - Тошкент: МРИ, 2007. - 154 бет.
6. Кукасова, Д.Г. Структурно-семантический анализ терминов нефтегазопромысловой геологии в русском и английском языках. Дисс...к.филол.н. – Уфа, 2019. – 267 с.
7. Немков, Г.И.; Карский, Б.Е.; Лин, Н.Г. Краткий геологический словарь для школьников / Г.И.Немков и др. - М.:Недра, 1989. - 175 с.
8. Русско-английский горный словарь. Учебное пособие / Сост. В.А. Стукало. - Донецк: ДонНТУ, 2012. – 149 с.
9. Словарь терминов по общей геологии: учебное пособие /сост.: М.И. Шамина, А.Ю. Фальк. - Томск: Изд-во Томского политехнического университета, 2014 – 72 с.
10. Словарь геологических терминов и понятий. Составители: проф. Парначев В.П., проф. Вылцан И.А., проф. Танзыбаев М.Г., проф. Рудой А.Н., инж. Котельникова И.В. 1-изд. - Томск, 1992. – 60 с.; 2-изд. - Томск, 1995. 83 с.
11. Тимофеев, П.П.; Алексеев, М.Н.; Софиано, Т.А. Англо-русский геологический словарь / П.П.Тимофеев и др. - М., 1988. 540 с.
12. Инглизча-ўзбекча луғат. 75000 сўз. // [электрон ресурс] URL: book.uz>75000soz
13. Инглизча-ўзбекча луғат /English-uzbek dictionary. Тузувчи: У.Исаков // [электрон ресурс] URL: kitobxon.com>Ўзб>kitob/inglizcha_ozbekcha...
14. Янги китоб: “Ўзбекча-Инглизча Мукамал Луғат” // [электрон ресурс] URL: jahonnoma.com>2009/02/10/lighat/ziyouz.uz>Кутубхона>Ziyouz.com кутубхонаси>Маълумотномалар
15. ziyouz.uz>Кутубхона>Ziyouz.com кутубхонаси>Маълумотномалар

Доробжон УМУРЗАҚОВ,
Teacher of Andijan State University
E-mail: dorobjon1981@gmail.com

Ташиқи тақризчи ф.ф.н Ph Маматкулов А

CONCEPTUAL, PRAGMATIC LINGUISTIC AND CULTUROLOGICAL DEVELOPMENT IN MODERN LINGUISTICS

Abstract

Nowadays, the observation of different concepts is very important and necessary in linguistics. It is related to the cognitive and cognitive parts of the figurative component of the concept of “sin”. Cognition represents a linguistic representation of the phenomenon under investigation. The interdependence of verbal and nonverbal communication in a particular society speech, the theory of nonverbal communication is closely related to linguistics and paralinguistics.

Key words: Concept, social, etymology, typology, gотemism, fetishism, periphery, semantics, structure, derivative.

КОНЦЕПТУАЛЬНОЕ, ПРАГМАТИЧЕСКОЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ И КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

В настоящее время в лингвистике очень важно и необходимо наблюдение за различными понятиями. Это связано с познавательной и познавательной частями образной составляющей понятия «грех». Познание представляет собой лингвистическое представление исследуемого явления. Взаимозависимость вербального и невербального общения в конкретной речи общества, теория невербального общения тесно связана с лингвистикой и паралингвистикой.

Ключевые слова: понятие, социальное, этимология, типология, готемизм, фетишизм, периферия, семантика, структура, производное.

ХОЗИРГИ ДАВР ТИЛШУНОСЛИКИДА КОНЦЕПТОЛОГИК, ПРАГМАТИК ЛИНГВО КУЛЬТУРАЛОГИК ТАДРИЖИ

Аннотация

Хозирги вақтда турли хил тушунчаларни кузатиш тилшуносликда жуда муҳим ва зарур. “Гуноҳ” тушунчасининг образли компонентининг идрок ва когнетив қисмлари билан боҳлиқдир. Идрок текширилаётган ходисанинг лингвистик тимсолини ифодалайди. Муайян жамият нутқдаги оғзаки ва новербал алоқа воситаларининг ўзаро боғлиқлиги, новербал алоқа назарияси тилшунослик ва паралингвистика билан яқин алоқада бўлади.

Калит сўзлар: Концепт, социал, этимология, типология, готемизм, фетишизм, периферия, семантик, структура, дериват.

Кириш. Ақлини тан олган инсон ҳар қадамида, ҳар қандай муамоларнинг ечимини танлайди. Танлаган амалини қилиш жоизми, жоиз эмасми, мумкинми, мумкин эмасми деган саволга йўлиқади. Мумкин демак бу яхшилиқка, жоиз эмас, мумкин эмас чунки натижа яхшилиқка олиб бормайди яъни гуноҳ бўлади. Гуноҳ бизнинг тўхтатадиган ҳам, фикрлашга ундайдиган ҳам, умум-инсоний мажбурият, қилиши мумкин бўлмаган ишдир.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили.** Гуноҳ ниҳоятда кенг камровли тушунчаларни ўзида мужассамлантиради. Гуноҳ – диний нуқтаи назарга кўра диний, ахлоқий меъзонларнинг бузилиши. –У веруючиҳи нарушение религиозно-нравственных предписаний. [8]

Гуноҳ диний тушунча сифатида худога қарши бориш, ман қилинган амал. Инсоний нуқта назарга кўра ахлоқ одобга зид, табиат ва жамият, инсон саломатлигига шикаст етказадиган ҳаракатлардан қайтаришдир. Бекорга боболаримиз исроф қилма ўзингдан заифларга, жонотларга озор берма, ота-онангга, ўзингдан каттага тик боқма, ёмон бўлади -гуноҳ бўлади деб таълим беришмаган. Шу боис ҳам бу сўз, бу лексема мени жуда қизиқтириб қолди.

Гуноҳга берилган тарифлар талайгина.

Биз куйида гуноҳ концепти ва унинг тадрижга тўхталиб ўтмоқчимиз. Гуноҳ концепти таҳлилида бу лексема на фақат турли тил тизимида мансуб (ўзбек ва инглиз тилларида) балки турли хил диний эътиқод, турли

халқ маданиятида ифодаланиши, англаган маъноларини тасвирлашга ҳаракат қиламиз. Бу ўрнида гуноҳ концепти ядросининг этимологиясига тўхталиб ўтиши лозим топдик.

Гуноҳ лексемасининг тадрижи ибтидои жамоа тузимига бориб тақалади. Гуноҳ тушунчаси ибтидои даврларда инсон ўзининг табиати бир бўлаги сифатида қараб, унинг қоидалари асосида яшаш керак деб ҳисоблаганлар. Ва шу тарика уларда мифологик дунё қарашлари шаклланган. Ва қатор конун қоидалари яратилиб, улар ҳаёт учун кураш, тирик қолишга умид, табиий офатдан қўрқув, тобелик ва бўйсунуш ҳис-туйғуларини ўзида ифодалаган. Ибтидои одамда кузатиш кучли бўлган табиат қоидаларини бузиш ёки унга қаршилиқ ҳалокатга олиб келишини англаб етганлар. Шу тарика инсон онгида гуноҳ тушунчаси пайдо бўлган. Бу тушунча гуноҳ концептининг илк одий маъноси бўлиб кейнчалик унинг ядросига яйланган.

Гуноҳ социал тушунча бўлиб, гуноҳ қилиш нафақат яқка шахс балким, жамиятга ҳам шикаст етказганлиги учун ҳам қилинган гуноҳлар учун жазо муқаррар бўлган жазодан қурқиб ҳисси кейнчалик инсонларда айбдор бўлиш, айбдорликдан уялиш ҳисси каби инсоний туйғуларни шаклланган. Гуноҳ лексемасининг периферияси кенгая бориб, айб қилиш айбдор бўлиш, уялиш каби тушунчалари ҳам ўз ичига олган.

Гуноҳ концепти таҳлилида аён бўлганидек бу лексема нафақат турли тил тизимида мансуб тилларда (инглиз ва ўзбек) балким турли хил диний эътиқод, турли халқ, маданиятида ўзига хос тарзда қўлланилган. Бу лексемада тил сохиби учун тушунарли лексик маъно билан биргаликда унинг эътиқоди менталитети ва ҳаёт тарзини англашувчи маъно оттенкалари ҳам мавжуд.

Гуноҳ концептини инглиз ва ўзбек тили типологиясида шу жиҳатлари албатта ҳисобига олиш керак. Гуноҳ концепти тиллар аро типологиясида унинг этимологиясини ўрганиб чиқиш фойдадан холи эмас.

- Тадқиқот методологияси. Гуноҳ концептининг тадрижи унинг этимологиясига боғлиқ бўлиб унинг илдиэлари ибтидоий жамоа тузумига бориб тақалади. Ибтидоий жамоа тузуми даврларида инсон узини табиатни бир бўлган сифатида қараган. Табиий офатлардан, сақланиш, очлик, иссиқ совуқда қолмаслик ва ҳаёт учун курашган, тирик қолишга интилганлар. Табиий офатлардан ва очликдан қўрқиб уларда тобелик ва бўйсунуш хиссини уйғотган чунки улар табиатдаги турли ҳодисаларнинг сир асорларини билмаганлар. Бу ҳодисалар негизда сирли, ҳайри табиий кучлар яшайди деб уйлаганлар. Буюк кучлар, олов, куёш сув ва айрим ҳайвонлардан паноҳ излашган ёрдам сўрашган. Бу буюк кучлар табиатни ва инсонларни бошқариб туради, уларни асрайдиган ҳам, йўқ қиладиган куч ҳам ўшалар деб ҳисобланганлар. Уларга қарши бориш, муқаддас ҳисобланган ҳайвонлари (қарға, бўри, айиқ, мол, ва ҳоказолар) овлаш истеъмом қилишни ман қилганлар. Ибтидоий одамнинг фикрлашида аниқлик бўлмаганлиги аста секин ва иссиқ совуқ; очлик ва тўқлик; яхшилик ва ёмонликни фарқлай бошлаган, уларда кузатиши кучли бўлсада теварак атрофдаги ҳодисаларни моҳияти аниқ анлаш қобилияти етарли эмас эди. Моҳиятини таҳлил қила олмаганлари учун юзаки қабул қилиб бир хил ёндошганлар. Хайвонот ва ўсимликлар, тоғлар, дарёлар, адр, ўрмонлар, дарахтлар, тошлар, жарликларнинг руҳи бор. Улар ҳам тафаккур қилади, сезади, ҳаракат қилади, яхшилик ва ёмонлик келтиради деб тушунганлар. Илохий руҳларига атаб қурбонликлар қилганлар. Дуо қилиб, маросимлар уюштирганлар, уларга бўйсунганлар сифинганлар, қарши боришни эса табу яни ман қилинган. Қарши бориш гуноҳ деб тушунилган. Демак гуноҳ сўзи маъносининг ядроси- жазоси муқаррар бўлган ман қилинган амал деб тушуниш мумкин. Демак гуноҳ буюк кучларга бўйсунмаслик, қарши бориши ман қилишган ишларни қилиш маъносини аниқлатилган.

Шу тарихида уларда мифологик дунё қараш шаклланиган. Даврлар ўтиб турли жамоа тузумларида унинг маъноси кенгайган нафақат диний балким социал муносабатларга хос тушунчаларни ҳам аниқлаш бошланади.

Готемизм, фетишизм, кўп худодик ягона оллоҳга сиғиниш эътиқодини таркиб топиши гуноҳ лексемаси перифериясини кенгайтди семантик структурасини бойитди.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Гуноҳ лексемаси тиллар аро универсал тушунчалар билан бир қаторда хусусий, яъни ўзгача, турли, ўзига хос тушунчаларга ҳам эга бўла бошлади.

Қатор изоҳли луғатларда берилган таснифлар фикримизни исботидир.

Зеро гуноҳ концепти ислом динида гуноҳ 1. Диний тасавуфларга кўра, ёвуз кучлар ва ёвуз ният таъсирида инсоннинг илохий кўрсатмаларини бажармаслиги, дин ва диний маросимларни бузишга қаратилган ҳаракат. 2. Жиноят, айб, шариат қондаларига ёки диний ақидаларга хилоф амаллар. [5]

Гуноҳ/гуноҳ-айб, гуноҳ: Оз саҳва кўп итоб қилур эрди, жузвий гуноҳга номақдур сибсат кўзгузур эрди [4].

Ислом динида гуноҳ тушунчасига кенг ўрин ажратилган. Гуноҳ оллоҳнинг ҳаққининг ва банданинг ҳаққини поймол қилиш деб изоҳланган. [9]

The word derives from "Old English syn(n), for original *sunjō. The stem may be related to that of Latin 'sons, sont-is' (guilty). In Old English there are examples of the original general sense, 'offence, wrong-doing, misdeed'"

The Christian definition of sin is purposely disobeying the rules of God [1 John 3:4]. The Bible says, "The wrath of God is being revealed from heaven against all the godlessness and wickedness of men who suppress the truth by their wickedness since what may be known about God is plain to them, because God has made it plain to them. For since the creation of the world God's invisible qualities - his eternal power and divine nature - have been clearly seen, being understood from what has been made, so that men are without excuse. For although they knew God, they neither glorified him as God nor gave thanks to him, but their thinking became futile and their foolish hearts were darkened. Although they claimed to be wise, they became fools..." [10]. God commands us to follow moral law and has given every human a conscience for intuitively knowing right from wrong.

Jehovah's Witnesses believe that sin is inherited, like a disease, and has been passed on from generation to generation of humans, beginning with Adam and Eve, whom Witnesses believe are real historical characters. They believe that it began with the Devil, and then with humans wanting to decide for themselves what was good and bad. They believe that at that very moment they lost perfection and began to die. Jehovah's Witnesses consider human beings to be souls, and so when a human dies due to sin, they believe that his soul dies as well. They believe that Jesus is the only human ever to have lived and died sinless.

ГУНОҲ-айб. 1. дин. Шариат қонунига, диний ақидаларга хилоф иш, хатти-ҳаракат. Домла ғулдураган овоз билан пўписа қилди: -Худонинг қудратига шак келтирмаган. Гуноҳингизни орттирасиз. Сизнинг ҳамма қилмишингиз гуноҳ. П.Турсун, Ўқитувчи. Каломи шарифда ёзилишича, йиғи-сихи олло таолонинг иродасига қарши бориш билан баробар гуноҳдир. К.Яшин, Ҳамза.

2. Одоб-ахлоқ доирасига сиғмайдиган иш, ноўй ҳатти-ҳаракат; жиноят; айб. – Нима гуноҳ қилибди шу гудак ?- деб ўйлади Нормат И.Раҳим, Чин муҳаббат. Бир бечорага тухмат қилишса-ю, била туриб, кўра туриб, жим ўтирсам, гуноҳ бўлмайдами? М.Исмоилий, Фаргона т.о. отабеклар нега қамалдилар, қандай гуноҳлари бор экан? А.Қодирий, Ўтган кунлар. –Шошманг, дада, - гулнор унинг сўзини кесиб қичқирди. – нега йўлчиға жазо берасиз, унда ҳеч гуноҳ йўқ. Ойбек, Танланган асарлар. [Ўзбек тилини изоҳли луғати. 525 б Ўзбекистон республикаси фанлар академияси.]

ГРЕХ м, р. –а 1.рел. гуноҳ ёзиқ; впасть в ~ гуноҳқор бўлмоқ; 2. перен. Айб; айб иш, айбона, гуноҳ; ~и молодости ёшлик (болалик) даврида қилинган гуноҳлар; нельзя все ~сваливать на одного ҳамма айбни бир қишига қўйиб бўлмайди; 3. В знач. Сказ. Айиб бўлади, уят, яхши эмас; над старостью смеяться ~қариликдан қилиш яхши эмас; ♣ дурён (дурна, дурно) как смертный ~ ўлғудай хунук, таъвия, тасқара; как на ~ разг. Атайлаб қилингандай; аксига; не ~ кому разг. Гуноҳ эмас айби ўчақишгандай; аксига; не ~ кому разг гуноҳ эмас, айби йўқ, мумкин; от ~а подалше разг. бало- офатдан ўзқроқ бўлиш учун, ноҳушлиқдан қочиш учун; с ~ом пополам разг. Зўрға, бир амаллаб; что (или нечего) ~ а таить разг. Айбни бўйнига олиш керак, (айбга) иқроп бўлмоқ керак. [1].

Грех –а,м, 1. У верующих нарушение религиозных предписаний, правил. Покаяться в грехах. Отпущение грехов. Тяжкий, смертный г. 2. То, что лежит на совести, отягощает её как чувство вины. Взять г. на душу. Снять г. с души. Все мы не без греха. 3. Предосудительный поступок. Грехи молодости (шутл.). Не клади плохо, не вводи вора в грех (посл.). 4. в знач. сказ., с неопр. Грешно нехорошо (разг.) Г. Обижаться (нельзя, не стоит обижаться). [6]

ГРЕХ, -а, м. 1. У верующих: нарушение религиозных предписаний, правил. Покаяться в грехах. Отпущение грехов. Вольный, невольный г. Тяжкий, смертный г. 2. То, что лежит на совести, отягощает ее как чувство вины. Г. на душе лежит. Взять г. на душу. Снять г. с души. Все мы не без греха. 3. Предосудительный поступок. Вспомнить о грехах прошлого. Грехи молодости (шутл.). Не клади плохо, не вводи вора в грех (посл.). 4. В зная. сказ., с неопр. Грешно, нехорошо (разг.). Над старостью смеяться г. Г. обижаться (нельзя, не стоит обижаться, быть

недовольным). * Грех пополам (прост.) придется обоим отвечать за какую-н. вину, ошибку. Долго ли до греха (разг.) - легко может случиться беда. И смех, и грех (разг.) – и смешно и досадно. Как на грех (разг.) - как будто нарочно. Как смертный грех (страшен, некрасив кто-н.) (разг.) - очень страшен, некрасив. Не грех (бы), с неопр. (разг.) - хорошо бы, можно, нужно было бы. Не грех бы отдохнуть. От греха (подальше) (разг.) - во избежание неприятности. С грехом пополам (разг.) кое-как, еле-еле. Что или нечего греха таить (разг.) - нужно, следует признаться. II уменьш.. грешок, -шка, м. (ко 2 и 3 знач.). Водятся грешки за кем-н. [2]

- **Хулоса ва таклифлар.** Келтирилган изоҳлардан кўриниб турибдики гуноҳ сўзининг семантик структураси гуноҳ қилиш, гуноҳқор, бўлиш, айиб қилиш аниқроғи ёмон иш қилишни билдирган. Кўпчилик луғатларда диний атама сифатида берилсада, гуноҳ концепт сифатида социал тушунчаларни ҳам англатади. Унинг маънодошлари ва дериватлари талайгина.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси Русча-Ўзбекча луғат. Ўзбекистон совет энциклопедияси Т 1983
2. Ўзбек тилини изоҳли луғати. 525 б Ўзбекистон республикаси фанлар академияси.
3. Карасик, В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002.
4. Тарихи мулки ажам, 517 А.Навий асарлари тилининг изоҳли луғати 423 б Ўзбекистон ССР Фан нашриёти 1983 й
5. Мухторхон Эшон Умархўжа. Диний атамалар ва иборалар, оммабоп қисқача изоҳли луғат. 54,бет. Тошкент 2016
6. Ожегов С. И. Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка 495 б
7. Ожигов С.И. толковый словарь русского языка 140 б
8. Толковый словарь русского языка. Ушаков мухаррирлигида, 4 том М. 1935-1936
9. Хадис ва Хаёт 2 топ Хилол нашриёти 2013й
10. Romans 1:18-22 Scripture quoted by permission. Quotations designated (NIV) are from THE HOLY BIBLE: NEW INTERNATIONAL VERSION®. NIV®. Copyright © 1973, 1978, 1984, 2011 by Biblica. All rights reserved worldwide. (New International Version Bible Online).

UDK: 821.111

Sitora XAMDAMOVA,
Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail:star-star111@yandex.com

BMTI, Xorijiy tillar kafedrasida kata o'qituvchisi, Phd. S.J.Kamalova taqrizi asosida

UILYAM BATLER YEYTS SHE'RIYATIDA ROMANTIZM VA NEOROMANTIZM XUSUSIYATLARINING KO'RINISHI

Annotatsiya

Maqolada irland shoiri va dramaturgi U.B.Yeys ts ijodida romantizmning ko'rinishi bilan bog'liq xususiyatlar ko'rib chiqiladi. Ushbu yo'nalishda hozirga qadar mavjud bo'lgan tahlillar mavzu bo'yicha kontseptual va terminologik bo'shliqlar borligini krsatadi. Yeyts she'riyatini o'rganishda "neoromantika" atamasini qo'llash zarurati asoslanadi. Shoirming o'zi tomonidan "romantik" tushunchalarining idrok etilishi ("so'nggi romantik", "romantik Irlandiya"), shuningdek, romantizmning tarixiy va badiiy davr sifatidagi xususiyatlari o'rganiladi.

Kalit so'zlar: U.B.Yeys ts, "asr oxiri", romantizm, neoromantizm, antiromantizm, ehtirosli sintaksis, "Adam's curse", "No second Troy".

ПРОЯВЛЕНИЕ ОСОБЕННОСТЕЙ РОМАНТИЗМА И НЕОРОМАНТИЗМА В ПОЭЗИИ У. Б. ЙЕЙТСА

Аннотация

В статье рассматриваются особенности проявления романтизма в творчестве ирландского поэта и драматурга У.Б.Йейтса. Существующие анализы в этой области показывают, что в этом плане есть концептуальные и терминологические пробелы. Обосновывается необходимость использования термина неоромантизм при исследовании поэзии Йейтса. Поднимается вопрос о восприятии понятий «романтик» и «романтический» самим поэтом («последний романтик», «романтическая Ирландия»), а также о романтизме как культурно-исторической эпохе.

Ключевые слова: У.Б. Йейтс, «конец века», романтизм, неоромантизм, антиромантизм, страстный синтаксис, "Adam's curse", "No second Troy".

PECULIAR FEATURES OF ROMANTICISM AND NEO-ROMANTICISM IN W.B.YEATS' POETRY

Abstract

The article examines the features of the manifestation of romanticism in the work of the Irish poet and playwright W.B.Yeats. Existing analyzes in this area show that there are conceptual and terminological gaps. The necessity of using the term neo-romantic in the study of Yeats' poetry is substantiated. The question is raised about the perception of the concepts of "romantic" and "romantic" by the poet himself ("the last romantic", "romantic Ireland"), as well as about romanticism as a cultural and historical era.

Key words: U.B. Yeats, "end of the century", romanticism, neo-romanticism, anti-romanticism, passionate syntax, "Adam's curse", "No second Troy".

Kirish. Tadqiqotning yangiligi Yeytsning yangi romantizm sifatida tushunilgan neoromantizmini tahlil qilishda ko'rinadi. Bu tushancha XIX asr boshidagi "eski romantik tasavvur" va uning o'ziga xos tilidan voz kechilgan "neoromantizm" sifatida qabul qilinadi. Tahlillarga ko'ra, Yeytsning neoromantizmi sotsial-madaniy asoslarga - "asr oxiri", "xudoning o'limi" kabi fenomenlar, Irlandiyadagi Pasxa qo'zg'oloni, Birinchi jahon urushi kabi ijtimoiy kataklizmlarga asoslanadi. Davr ritmi va pulsatsiyasi adibning o'zi tomonidan maxsus ishlab chiqilgan badiiy uslubi va tilida o'z ifodasini topgan. Shoirming o'z ta'rifida ijodiga tegishli ikki she'ri - tahlil ostiga olingan. Aynan shu davrda adibning mualliflik uslubi sezilarli darajada o'zgarib boshlagan.

Yeyts she'riyatida romantika va romantizm xususiyatlariga bir necha nuqtai nazardan qarash kerak:

- XVII - XIX asrlar davomida sodir bo'lgan madaniy-tarixiy siljish kontekstida;

- katta o'tlikning ijodiy merosi (Bleyk, Vordsvort, Kolerij, Kits, Bayron va Shelli) va u bilan bog'liq uslub sifatida;

- Yeytsning romantizm haqidagi shaxsiy g'oyalari ("oxirgi romantik", "romantik Irlandiya") nuqtai nazaridan.

Yeytsning neoromantizmi, birinchi navbatda, yangi ijtimoiy-madaniy asoslarda ("asr oxiri", "Evropa inqirozi",

"xudoning o'limi") romantizmning qayta ko'rib chiqilishi orqali paydo bo'ladi. Shuningdek, adibning Bleyk va Shelli bilan bo'lgan ijodiy bahs - munozarasi va o'zining ilk ishlarini qayta ko'rib chiqishida namoyon bo'ladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Yeats she'riyatining romantizm kontekstidagi birinchi yirik tadqiqotlaridan biri Frenk Kermoudning "Romantik image" (1957) kitobi bo'lib, u nafaqat Yeytsning o'ziga xos she'riy matnlarini tahlil qilishga, balki XIX asr va XX asr boshi adabiyoti o'rtasidagi munosabatlar hamda bog'liqliklarni ko'rsatishga bag'ishlangan[7]. Bizningcha esa, X.Blum o'z tahlillarida Yeyts lirikasidagi o'zgarishlarni, uning romantizmdan neoromantizmga o'tish tadjirini to'laligicha aniqladi [3].

Boshqa tomondan, Blum shoir ijodini XVIII-XIX asrlarni qamrab olgan romantizmning umumiy kontekstiga daxldor deb hisoblaydi.

Blumning fikricha, Yeytsning "boshqa romantizmi", ya'ni neoromantizmi, oldingi umumiy romantizm (birinchi navbatda, Bleyk va Shelli she'riyatini) bilan bo'lgan polemikadan tug'ilgan.

Shuni ta'kidlash kerakki, Yeytsda romantizmga bag'ishlangan asarlarga (shu jumladan, Blumning kitobi) terminologik apparatning yo'qligi xarakterlidir. Bu esa romantizm va romantik kabi tushunchalarni aniq ifodalash

imkonini beradi. Shuningdek, muayyan she'riy matnlarga, til va uslubni o'zgartirish masalalariga yetarlicha e'tibor berilmagan.

Ma'lumki, Yeats o'zi va oldingi avlod ijodkorlari, ayniqsa, Dante, Bleyk va Shelli o'rtasidagi bog'liqlik va uzviylikni juda yaxshi sezgan. Uning bir qator esselari hamda maqolalari ushbu shoirlar ijodiga bag'ishlangan. "Philosophy of Shelley's Poetry", "Prometheus Unbound", "William Blake and the Imagination", "William Blake and His Illustrations to the Divine Comedy" kabi ishlar shular jumlasidandir.

Yeats romantizmni keng ma'noda tushunadi. U shoir uchun Dante va Spencer she'riyatida shakllangan, Milton asarlarida sayqallanib yuksak hodisa sifatida Yeatsning ijodiga kirib keladi. [4; 65]. Umuman olganda, Yeatsning romantizm haqidagi qarashlari XVIII asr oxirida tarixiy - badiiy davr sifatida boshlangan va XX asrgacha davom etib, zamonaviy badiiy tanqidda qabul qilingan umumiy tushunchalarga mos keladigan g'oyalari tizimidir[2].

Boshqacha qilib aytganda, XX asr boshidagi romantik davr Yeats uchun aniq yo'nalish, o'zining namoyondalari va tarixiy - madaniy bosqichlariga ega, lekin o'z navbatida so'nib borayotgan davr misolida edi. Shuningdek, Yeatsning o'zi ham shu davrga tegishli va shu davrdan chiqib kelayotgan vakil sifatida nomoyon bo'ldi.

Tadqiqot metodologiyasi. Neoromantizm taxminan 1890 yildan XX asr boshlarigacha davom etdi. Ushbu davr adabiyoti munozarani rag'batlantirishi bilan emas, balki sub'ektiv fikrlar bildirilishi bilan xarakterlanadi. Mualliflar shaxsiy, tasodifiy kayfiyatni yoki hissiy portlashlarni tasvirlaydi. Neoromantizm ruhida tushuntirish yoki isyon o'rinda kayfiyatni ko'tarish va yanada erkin va zamonaviy shaklda yozish ustunlik qiladi. Bu yo'nalish barcha janrlarni qamrab olgan bo'lsada, asosan she'rlar va romanlarda yetakchilik qiladi.

Yeats ijodida romantizmning yangi ko'rinishi haqida gapiradigan bo'lsak, Yeatsshunos tadqiqotchilardan hech biri uning she'riyatini neoromantik deb atamaydi. Fikrimizcha, bu holat ushbu atamaning inglizcha tadqiqotchilar an'alarida keng tarqalgan termin emasligi sababdir. Ammo neoromantizm atamasi Yeatsning she'riy uslubi va o'ziga xosligini aniqroq va yanada tushunarliroq qilib tavsiflash imkonini beradi. Shuningdek, Shelli va Bleyk kabi oldingi avlod namoyondalarining romantizmi kontekstdan farqli ravishda, Yeatsning yangilangan avtorlik uslubidagi romantizmini ochib berish imkonini beradi. Chunki Yeats romantizm yo'nalishini Irlandiya tuprog'iga aynan o'zining tili, uslubi va she'riy shakli orqali o'tkazdi.

Yeatsning romantizm yo'nalishidagi dastlabki she'riy to'plamlari ("The Rose", 1893, "The wind among the reeds", 1899)da Bleyk she'riyatining ta'siri kuchliroq. 1910-yillardan keyingi davr she'riyatida esa, muammolilik va zamonaviylik aniq ko'rinishga boshlandi. Uning she'riyati eski romantik tushunchalarga xos - ishqiy va xayoliy tildan voz kechib, bunday xususiyatlarga davrning kamchiligi sifatida qaray boshlandi. Bizning fikrimizcha, Yeatsning aynan ana shunday romantizmni ratsionalizatsiyalashtirish, avvalgisini rad etish, muvaffaqiyatsiz bo'lib tuyilgan eski xususiyatlarini rad etishkabi fikrlari - uning neoromantik g'oyalari asosini tashkil etadi.

Tahlil va natijalar. "So'nggi romantik" avtonominatsiyasi va "romantik Irlandiya" obrazi

Yeats she'riyatida romantizm bilan bog'liq xususiyatlar haqida shoirning o'zi takidlab, "Cool Park and Ballyle" nomli she'rida o'zini "so'nggi romantik" ("last romantic") deb atagan. Ushbu iqtibosni tahlil qilib, A.N.Gorbunov shunday xulosaga keladi: "She'r kontekstida "romantik" so'zi, ehtimol, idealist, olijanob, an'analarga sodiq bo'lib qolgan va go'zallikning yuksak qadriyatlariga ishonadigan san'atkor ma'nosini anglatadi. Xuddi shu she'rida shoir tasavvur va obrazlilik

qudratini maqtab, romantizm san'ati bilan o'zining bog'liqligini aniq ko'rsatgan.[1; 98].

We were the last romantics - chose for theme

Traditional sanctity and loveliness;

Whatever's written in what poets name

The book of the people; whatever most can bless

The mind of man or elevate a rhyme;

Bizning fikrimizcha, "Cool Park and Ballyle"

she'ridan olingan ushbu parchada nafaqat "romantik" so'zi va uning talqinlari, balki "so'nggi" (the last) degan so'z ham qiziq. Aftidan, ikkinchi epitet she'rning umumiy elegik kayfiyati bilan bog'liq: u shoirning homiysi, saraton kasalligidan o'layotgan Gregori xonim hayotining so'nggi oylarida yozilgan va Gregori xonimning "Cool" oilaviy mulkining xotiralar kitobiga muqaddima sifatida rejalashtirilgan. Ma'lumki, 1927 yilda Gregori xonim o'limigacha unda yashash huquqini saqlab qolgan holda mulkni davlatga sotishga majbur bo'lgan.

Yeats uchun Gregori xonim, uning yagona o'g'li va shoirning do'sti mayyor Robert Gregorilarning vafoti juda ayanchli edi. Bu nafaqat moliyaviy qiyinchiliklar girdobiga tortilish, balki shoir va uning atrofidagi birodarlari tegishli bo'lgan protestantlik tabaqasining ham yakuni misol edi (protestant ascendancy). Shunday qilib, "biz oxirgi romantik edik" iborasi paydo bo'ladi va u Irlandiyaning buyuk "romantik" o'tmishi, so'nayotgan hozirgi kuni va ehtimol mavjud bo'lmagan kelajagiga ishora edi.

Shunga o'xshash motivlar Yeatsning "September, 1913" she'rida ham kuzatiladi. Bunda hattoki ushbu fikrlar yanada aniq va oshkor shaklda ifodalangan:

Romantic Ireland's dead and gone,

It's with O'Leary in the grave.

She'rning har bandining oxirida takrorlanadigan ushbu qatorlardagi Irlandiya - shoirning orzuidagi ozod va mustaqil vatan. Bejizga uni Irlandiya respublikasini birodarligi a'zosi, mamlakat erkinligi kurashchisi Jon O'Liri siymosi bilan birga tasvirlamagan. J.O'Liri 1865 yilda yigirma yillik qamoq jazosiga hukm qilingan irlandiyalik vatanparvar edi (garchi u sudlanganidan keyin to'rt yil o'tib ozod qilingan bo'lsa-da, u Irlandiyaga kelishilgan yigirma yil o'tmaguncha qaytib kelmaslik sharti bilan surgun qilingan). Yeats O'Lirini o'ziga xos ustoz va otasi sifatida bilardi.

Shu bilan birga yo'qotilgan Irlandiya - Yeats uchun ilk she'rlarida tasvirlangan parilar, ertaknamo jonzotlar va qahramonlar yashaydigan g'aroyib ajoyibotlar o'lkasi timsoli. 1910 yillarga kelib XIX asr Irlandiyasi shoir uchun batamom ortda qolib, she'riyatda "qo'rqinchli go'zallik" ("terrible beauty") obrazini olib kirgan yangi asrga o'rinni bo'shatdi.

"Adam's curse" va "No second Troy" she'rlari kontekstida neoromantizm XX asrning boshida ro'y bergan Yeatsning she'riy uslubidagi o'zgarishlar shoirning zamondoshlari tomonidan ham qayd etilgan. T.S.Eliot "Adam's curse" she'ri haqida yozganda, "butun insoniyat o'zini anglaydigan aniq odamning ovozi yangradi" deb ta'kidlaydi.[8; 83]. Darhaqiqat, she'rning tili boshqacha

uslubiy soddalik, so'zlashuv nutqiga xos: she'rning deyarli barcha lug'at boyligi kundalik nutqdan o'zlashtirilganga o'xshaydi. Ko'p so'zlar Yeatsning she'riy lug'atida birinchi marta uchraydi: bular, masalan, "maybe" (ehtimol), "all kinds of weather" (har qanday ob-havo), "the noisy set of bankers, schoolmasters, clergyman" (bankirlar, maktab o'qituvchilari va ruhoniylarning shovqinli to'plami). Fonetik nuqtai nazardan ham she'r asosan bo'g'iz tovushlari bilan ifodalangan bo'lib (that beautiful, not talk), ular Yeats ilk she'riyatining lirik nafasati va ohangdorligiga xos emas.

Tasodifiy so'zlashuv nutqi she'rning ritmi bilan ham berilgan. Besh turoqli yamb vaznini aniq kuzatgandan ko'ra taxmin qilish ehtimoli ko'proq. Shuningdek, qofiya ham aniq

emas (school / beautiful, fine thing / laboring, enough / love, poetry / maybe).

And there upon
That beautiful mild woman for whose sake
There's many a one shall find out all heartache
On finding that her voice is sweet and low
Replied, "To be born woman is to know —
Although they do not talk of it at school —
That we must labour to be beautiful."
I said, "It's certain there is no fine thing
Since Adam's fall but needs much labouring.
There have been lovers who thought love should be
So much compounded of high courtesy
That they would sigh and quote with learned looks
precedents out of beautiful old books;
Yet now it seems an idle trade enough"

Bir tomondan she'ning noodatiy kvazi – sonnet janrida bo'lishi Dante, Petrarka, Shekspir davri buyuk lirikasini eslatadi. Boshqa jihatdan esa, bu Yeyts ijodining bundan oldingi davr she'riyatini xuddi shoirming Mod Gonga nisbatan bo'lgan tuyg'ulari misol o'tkinchi bir tuyg'u sifatida eskirganligini ko'rsatadi.

Yeyts ijodining uslub va shakl jihatidan o'zgaragan romantizm yo'nalishidagi she'rlariga yana bir yorqin misol sifatida "No second Troy" she'rini olishimiz mumkin.

Why should I blame her that she filled my days
With misery, or that she would of late
Have taught to ignorant men most violent ways,
Or hurled the little streets upon the great,
Had they but courage equal to desire?
What could have made her peaceful with a mind
That nobleness made simple as a fire,
With beauty like a tightened bow, a kind
That is not natural in an age like this,
Being high and solitary and most stern?
Why, what could she have done, being what she is?
Was there another Troy for her to burn?

She'r qofiyalar tuzilishi va semantic tarkibi jihatidan Shekspir sonelarini eslatadi (tezis – antitezis - sintez). Lekin aynan shu ishda shoirming fikrlari boshqa ishlaridagilarga nisbatan ancha teran, ehtirosli romantik qarashlar boshqa bir jiddiy pog'onaga ko'tarilgan. Ma'lumki, 1910 yildan boshlab shoir va Mod Gonn o'rtasidagi botiniy munosabatlar zotiniy ma'no anglata boshlaydi. Endilikda Mod Gonn – Beatrichi yoki Laura emas, Yeats uni ochiq - oydin Troya afsonasidagi Elenaga qiyoslaydi. Lekin faqat go'zalligi bilan mashhuh va hech qanday jangu- jadallarda ishtirok etmaydigan Elena obrazidan farqli o'laroq, Mod ko'chalarni alg'ov – dalg'ov qiluvchi ("hurl streets") amazonka misol tasvirlangan.

Elen Vendler ta'kidlashicha, she'ning asosida to'rtta ritorik savol qo'yilgan. Birinchisi – Mod Gonning amallari

(doings), ikkinchisi – uning borlig'i, dunyosi (being) haqida bo'lib uchinchi savolda amallari va borlig'i sintez qilinish, shoirda nega ular bir- biriga to'g'ri kelmaydi degan savol tug'iladi. To'rtinchi savolni esa, she'rni to'liq o'qib bo'lib, uning qatorlari orasidan o'zingiz ilg'ay olishingiz kerak. Elenaning go'zalligi Troyani tanazzulga yuzlatgani kabi Mod ham shoirmi halokatga yetakladimi? Ushbu savolning javobini she'ning nomlanishidan topa olamiz. Ya'ni Irlandiya Troya emas, Yeyts ham Paris emas. She'ning nomlanishidan shoirming ishqiy azoblardan qutulgan, bundan buyog'iga hech qanday makr, hiylalarga uchmasligi tushuniladi.

"No second Troy" she'rining tili "Adam's curse" she'riga nisbatan zamonaviy so'zlashuv tiliga ancha yaqin. Shoir o'zining oldingi she'rlaridagi romantik, xayoliy, ehtirosli uslubidan yiroqlashgan.

Muallifning 1937 yilgi "Aasarlarimga umumiy muqaddima" maqolasida "Men o'z uslubimdagi tilni topish uchun ko'pgina vaqt sarfladim; uning ustida ishlashni esa yigirma yillarcha avval boshlagandim. O'shanda (Vordsvort fikriga qaramay) men o'z uslubimga mos so'zlarni qidirish emas, balki qudratli va ehtirosli sintaksis yaratib, shu orqali iboralar va mazmun o'rtasidagi mutanosiblikka eshish mumkinligini angladim. Vaholanki, ehtirosli mavzularni yoritishda ehtirosli sintaksis zarur va men o'sha an'anaviy, tilda o'rnatilgan iboralarni qo'llashga majbur bo'laman" [8].

"No second Troy" she'ri – ehtirosli sintaksisning (passionate syntax) ilk qo'llanilgan namunalaridan biri bo'lib, ingliz she'riyatida keng tarqalgan besh turoqli yamb vaznida yozilgan. Garchand she'r bir necha savollardan iborat bo'lsada, u yagona strofaga jamlangan, bir naafasda o'qiladigan juda ravon ijod mahsuli sifatida ma'lum.

Xulosa. Shunday qilib, Yeyts ijodining ilk davri romantizm xususiyatlariga to'laonli mos tushsa-da, keyinchalik bu elementlar zamon dinamikasi ta'sirida shakl va mazmun jihatidan turli o'zgarishlarga uchrab, neoromantik xususiyat kasb eta boshlagan. Shoir neoromantizmini o'rganish bir necha yo'nalishlarda olib borilgan bo'lib, ularning asoslari sifatida quyidagilarni aytib o'tish joiz:

Yeyts she'riyatida romantizm va neoromantizm xususiyatlarining ko'rinishida XX asrda paydo bo'lgan yangi yo'nalishlar – modernizm va simvolizmning ta'siri va bu yo'nalishlarning o'zaro bog'liqliklari ko'rib chiqildi;

Yeyts neoromantizmini uning zamondoshlari bo'lmish E.Paund va T.S.Eliot kabi yosh ijodkorlarning antiromantik qarashlari bilan qiyoslagan tarzda o'rganildi;

XX ars adabiyotining dinamik, shiddatli jarayonlariga qaramay Yeytsning oldingi avlod an'analarini qayta ishlab yanfgi davr adabiyotiga olib kirishga uringani tadqiq etildi.

ADABIYOTLAR

1. Горбунов А.Н. Последний романтик: поэзия У.Б.Йейтса. — Москва: Прогресс, 2015. - 400 с.
2. Толмачёв В.М. Где искать ХХ век? - Москва: Юрайт, 2014. — С. 16-72.
3. Bloom H. Yeats / H. Bloom. — Oxford: Oxford UP, 1970. — 500 p.
4. Bornstein G. Poetic Remakin: the Art of Browning, Yeats, and Pound / G. Bornstein. — State College (PA) : Pennsylvania State UP, 1988. — 164 p.
5. Gibson M. Yeats, Coleridge and the Romantic Sage / M. Gibson. — London: Macmillan, 2000. — 224 p.
6. Khan J. L. Perspective: Romantic, Victorian, and Modern Literature /J. L. Khan. — New Castle upon Tyne : Cambridge Scholars Publishing, 2015.
7. Kermod, F. (1957). Romantic Image. London: Routledge & Kegan Paul
8. O'Neill M. Poetic Education : Wordsworth, Yeats, Coleridge and Shelley/M. O'Neill // The Wordsworth Circle. — 2015. — Vol. 46. — Pp. 79—86.
9. Khamdamova, S. B. (2020). Peculiar features of William Butler Yeats' poetry. ISJ Theoretical & Applied Science, 04 (84), 348-351.
10. Vendler H. Our Secret Discipline. Yeats and Lyric Form / H. Vendler. — Cambridge (MA) : Harvard UP, 2007. — 428p.
11. Djalilova, Z. B. (2020). Flora in Edmund Spenser's poetry. ISJ Theoretical & Applied Science, 04 (84), 371-375.

УДК: 821.512.133

Шахло ХОЖИЕВА,
Ўзбекистон Миллий университети доценти,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Email: sh.hojiyeva@mail.ru
М. С. МИРСОАТОВА,
Филология фанлари номзоди

“НИДО” ДОСТОНИДА ҚАХРАМОН РУҲИАТИНИНГ БАДИИЙ ТАСВИРИ

Аннотация

Ушбу мақола Ўзбекистон қаҳрамони ва халқ шоири Эркин Воҳидовнинг элга машҳур бўлган “Нидо” достони таҳлиliga бағишланган. Асардаги қаҳрамон руҳиятини бадий тасвири ва теран гуманизм ифодаси баён этилганлиги ҳамда ижодкор ушбу биографик асарда халқ дардини ёниб куйлагани ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: қаҳрамон руҳияти, бадий тасвир, ички кечинма, идеал, гуманизм, башарият.

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ИЗОБРАЖЕНИЕ ПСИХИКИ ГЕРОЯ В ПОЭМЕ "НИДО"

Аннотация

Эта статья посвящена анализу поэмы “Нидо” героя и народного поэта Узбекистана Эркина Вахидова. Описывается художественное изображение психики героя и глубокое выражение гуманизма, а также о том, что создатель говорит о страдании людей в этом биографическом произведении.

Ключевые слова: психика героя, художественное изображение, внутреннее ощущение, идеал, гуманизм, человечество.

ARTISTIC PICTURE OF THE HERO'S PSYCHE IN THE POEM "NIDO"

Annotation

This article is devoted to the analysis of the poem "Nido" by the hero and national poet of Uzbekistan Erkin Vakhidov. Describes the artistic image of the hero's psyche and the deep expression of humanism, as well as what the creator says about the suffering of people in this biographical work.

Key words: psyche of the hero, artistic image, inner feeling, ideal, humanism, humanity.

Эркин Воҳидов ижодий мероси кенг камрови, юксак бадийати, бетакрор ифода услуби билан ХХ асрнинг иккинчи ярми - ХХI аср бошлари ўзбек адабиёти тараққиётида алоҳида ўрин тутди. Шоирнинг латиф лирик шеърлари, она халқини қусурлардан холи қўриш истаги тажассум топган ҳажвиёти, теран маъно қатламларига ва ўзига хос образлар оламига эга достонлари миллий адабиётимизнинг нодир намуналаридир. Ижодкор ўз асарларида халқ дардини ёниб куйлади, бугун илҳомини, кучини инсон руҳиятини теран очиб беришга, юксак идеалларни моҳирона тасвирлашга қаратди.

Шоир ўнга яқин достон яратди. “Тошкент садоси”, “Қуёш маскани”, “Буюк ҳаёт тонги”, “Чароғбон”, “Баҳмал”, “Палаткада ёзилган достон”, “Нидо”, “Рухлар исёни”, “Истамбул фожиаси” каби достонлари ушбу жанрнинг юксак намуналари экани жиҳатидан алоҳида ажралиб туради. Замоनावий ўзбек достончилиги ривожига муносиб ҳисса бўлиб қўшилган “Нидо”, “Рухлар исёни” ва “Истамбул фожиаси” достонлари, айниқса, шоирга шуҳрат келтиргани маълум. “Нидо” 1964 йилда ёзилган бўлса-да, ханузгача ўз қимматини йўқотган эмас. Достон халқимиз юрагидан жой олди, ҳали ҳамон севилиб ўқилади.

Асарда иккинчи жаҳон урушининг халқимиз қалбига қолдирган жароҳати қаламга олинган. Достоннинг “Бағишлов” қисмида ижодкор қаҳрамоннинг ички кечинмаларини, юрагига кечган тугёнларини таъсирчан услубда, санъаткорона тасвирлайди. Асар муқаддимасида лирик қаҳрамон –уруш қурбонининг “танҳо ёдгори” тилидан унинг руҳияти юксак бадий талқин этилади. “Она Ернинг оташ қаъри” ифодаси орқали шоир уруш алангасини кўзда тутди. “Ўғлим!”

деган нидо, “Отажон” деган қутлуғ сўзни йигирма йил тилга олмаган, вужуди аламдан тилка бўлган, юрагини ўтли изтироб ёкса-да, кўзларида бир томчи ёш йўқ, отанинг кўксини тешган қора ўқ азобини ўз қалбда сезган фарзанд изтироблари ифодаси орқали урушнинг инсоният ҳаётидаги фожий таъсири теран ифодаланган.

“Нидо” достони биографик талқин асосига қурилгани жиҳатидан ҳам алоҳида аҳамиятга эга. “Бу достон аввало юксак бадийати, самимияти, ҳаққонияти, теран гуманизми билан ажралиб туради, – деб ёзади адабиётшунос олим Умарали Норматов. – Достон уруш ва инсон муаммосига бағишланган. Адабиётда қайта-қайта қаламга олинган бу муаммо Эркин Воҳидов достонида ўзига хос бетакрор тарзда ишланган, ходисага шахсий дахлдорлик асарга ажиб самимият бахш этган” [4.26].

Асарда оғир қадамлар, этиклар зарбидан титраган тупроқ ҳақида ёзар экан, шоир изтиробга йўғрилган мана бундай саволларни қўяди: “Қаерга кетмоқда шунча одамлар? Наҳотки, йўллари шунчалар йироқ”. Шу пайтда асар қаҳрамони ногаҳон улар орасида дадасини кўриб қолади:

Ана, кўряпсанми?

Менинг дадамлар!

Дада!!!

Овозим ҳеч чиқмайди бироқ.

Югураман – ортга кетар қадамлар.

Йиғлайман – кўзимга келмайди намлар,

Мурғак вужудимда фақат зўр титроқ!

Эркин Воҳидов – руҳият тасвири борасида юксак маҳорат эгаси. Шоир сўзлар воситасида туйғуни бугун мураккаблиги билан моҳир мусаввир каби яққол чизиб бера олади. Лирик қаҳрамон – боланинг “Дада!” деб чақирса-да овози чикмаслиги, югурса-да қадами ортга

кейтиши, йиғласа-да кўзига намлар келмаслиги, мурғак вужудидаги титроқ – ушбу сатрлардаги ҳар бир сўз замирида олам-олам маъно бор. Барчаси қаҳрамон руҳий ҳолатини ёрқин бўёқларда тасвирлашга хизмат қилади. Ижодий ният ва тасвирнинг бу даражадаги уйғунлиги адабиётшунос Иброҳим Ғафуровнинг мана бу сўзларини тасдиқлайди: “Эркин Воҳидов фикрчан, ўйчан, фикр-ўй ичига бутун табиати, феъл-атвори билан шўнғиган одам. У ҳар бир воқеа-ҳодисанинг мантқиғини кидиради, воқеаларнинг мантқиғига бутун диққатини қаратади. У мантқиқда ҳам жуда кучли” [6- 5]

Бу мисралар ўқувчи қалбига чакмоқдек таъсир қилади. Достонни мутолаа қилар экан, у асар қаҳрамонининг ўтли тугёнларини чуқур ҳис этади. Бу эса: “Адабий ижод ҳамшиша Сўз оламига саёҳатдир. Ижодкор Сўзни тирик жон деб билади ва Сўз билан сўзлашади. Менинг бу ёзганларим ана шундай жонли тил билан жонли суҳбат бўлишини истаيمان” [6.10], деган Эркин Воҳидов ижодда ушбу ниятига тўлиқ эриша олганини кўрсатади.

Достонда қаҳрамон руҳияти тасвири она-бола диалоги орқали ҳам таъсирчан ифодаланган. Онанинг фарзандига далда ниятида айтган сўзлари гўё ўқувчи қалбида ҳам акс садо беради:

Элларнинг эрк деган
Соф тилаги деб,
Жаҳоннинг нурафшон
Келажаги деб,
Офат солмасин деб
Оламга қотил,
Отанг узоқ юртда
Жанг қилаётир.

Шоир юқоридаги мисраларда “нурафшон келажак”ни тасвир қилиш билан бирга, боланинг мурғак қалбига келажакка ишончини, ҳаётни севишни ва шунинг баробарида, жанг қилаётган отасидан фахрланиш туйғусини шакллантиради. Онанзорнинг бу кунларнинг албатта ўтиши, башар жароҳатининг битиши, дунё урушсиз дунёга айланиши, лекин машғум урушнинг ғами, доғи, юракларга солган фироғи қолиши ҳақидаги сўзлари муаллиф орзулари билан Ҳамоҳанг экани жиҳатидан қимматлидир. Шу ўринда Абдулла Авдонийнинг тарбия ҳақидаги фикраларини келтиришни лозим топдик: “Боланинг саломати ва саодати учун яхши тарбия қилмак, танини пок тутмак, ёш вақтидан маслақини тузатмак, яхши хулқларни ўргатмак, ёмон хулқлардан сақлаб ўстурмакдур” [1-36] деган фикрларида сеvimли шоиримизнинг оналари худди ўундай тарбия қилган дея оламиз. Онанинг тарбия борасидаги хизматлари боис, фарзанд етук шоир, камол тошгнн жамоат арбоби ва халқининг сеvimли шоирига айланди.

Достондаги боланинг дадасига хат ёзиш лавҳаси, Рустамнинг бир оғи йўқ, қўлтиқтаёқда қайтган акаси, урушга бир қўлини ташлаб келгани боис ўғлини куча олмаган Хол аканинг аҳволи, отасидан қорахат олгани боис Талъатнинг дарсга кела олгани ҳаммани, ҳатто муаллимни ҳам йиғлатгани, дадасини иккала кўзи билан тенг соғинган достон бош қаҳрамони қалбидаги тўфонлар – барчаси руҳият тасвири борасида шоирнинг нечоғлик юксак маҳорат соҳиби эканини тасдиқлайди. Мана бу тасвирларда отасидан хат кутиб кўзлари нигорон бўлган бола руҳияти шунчалик ҳаётий ва таъсирчан сувратланганки, уларда ифодаланган дард кўнгиллари ўртаб юборади:

Ҳижрон кечалари ғоятда узун,
Айрилиқ йўллари олис ниҳоят.
Кўчага чиқаман юз бора ҳар кун,
Кўзларим нигорон,
Келармикан хат?

Тонгда турганда ҳам,
Кун ботганда ҳам,
Ҳатто кечалари қилолмай тоқат,
Эшикка қарайман,
Чекаман алам.
Интизор бўламан,
Келармикан хат?

Асар қаҳрамонининг мурғак хати бекатма-бекат йўл босар экан, унинг борар манзилдан машғум қорахат ҳам йўлга чиққани тасвири, “Қош, кўзларинг отангга ўхшар... Ўхшамасин умринг илойим”, деган изтироб ва самимият ила йўғрилган, ўзбек характерини ифодалаган сатрлар шоирнинг шахс руҳияти воситасида миллат руҳиятини тасвирлай олгани исботидир. Шу ўринда адабиётшунос олимлар И.Ғаниев ва Н.Афоқованинг куцидаги фикрларини келтиришни лозим билдик: “Шеърини текшираётганда шоир шахси жуда муҳим аҳамиятга эга. Чунки шеърда муаллифнинг руҳида кечаётган изтироб, ғусса, ҳасрат, дард, муҳаббат, нафрат, иқдор, истак – ҳамма-ҳаммаси аксланади. Борлиқни қабариқ нигоҳ билан кўрадиган шоир ҳис эта олган гўзаллик, меҳр, нафрат каби кечинмани ҳис қилиш учун ўша ҳолатни бошдан кечириш шарт” [6. 5]

Бутун бир полкка қарши баҳодирларча курашган тўрт солдат қисмати; таҳлика ва жасорат, ёвузлик ва адолат ўртасида кечган бу жангда уларнинг кўкрагида кўрғошин билан ер кучиши, тунги оғир жангдан сўнг она бағридаги маъсум гўдак сингари тин олиши – достон сюжетида асос бўлган воқеликнинг поэтик тасвиридир. Шоир ташхис санъати орқали инсоният жамиятининг фожиали қисмати билан боғлиқ бу воқеани пейзаж тасвири билан уйғунлаштириб сувратлантиради. Тўрт ботир фироқига чидай олмай шу тонг сабо йиғлагани, бошини қирғоққа уриб дарё йиғлагани, оқ, момик булулларнинг бағри чок-чок сўқилгани, шу тонг офтоб нурлари кўзёш бўлиб тўқилгани – булар барчаси қаҳрамон руҳиятини мукамал поэтик тасвирлашга хизмат қилган. Асар қаҳрамонининг:

Ўрмонлар шовиллаган
Олис юртда ҳали ҳам
Номсиз тепалик узра
Ухлаб ётибди отам.

деган фарёди она табиат мотами билан бениҳоя мутаносибликда талқин этилган.

Она Ернинг қўлтиқтаёқлар захмидан инграётгани, атом зонтларининг ваҳмидан юраги пора экани, кўксиди оловли оҳ-фарёд билан чорлаётгани тасвири асар қаҳрамони руҳиятида кечаётган нидо билан Ҳамоҳанг, уйғун. Энди бу ташвишли дунёни, сермашаққат оламни бўронлардан, қуёшли йўллардан нурили истиқболга олиб ўтиш – замона одамларининг зиммасидаги улкан масъулият. Ана, шоир нима демоқчи!

Достон мана бундай сатрлар билан якунланади:
Авлодлар учун ҳам
Қутлуғ бўлур албат
Ер узра тўқилган кўз ёш, кон ва тер.
Бепоён кенгликда
Чарх уради абад
Улкан юрак шаклидаги Ер...

Ернинг шамойилини юракка ташбеҳ этиш – бу тасодифий эмас. Чунки Эркин Воҳидов Она Ерни тирик вужуд, деб тасаввур этади. Башариятни ана шу Она бағрида тинч-тотув яшашга ундайди. Токи, оналар суюкли ёридан, болалар валинеъмати – отасидан айрилмасин! Токи, одамзод одамийликни нафс кутқусига бой бермасин! Зеро, бутун башарият ана шу юрак шаклидаги Она Ер фарзандларидир.

Хулоса қилиб айтганда, Эркин Воҳидов достонда қаҳрамон руҳияти тасвири орқали Она замин осойиштали-

гини асраш, Одам болаларининг бир-бирига ёвлашмай, эришмоқнинг асосий шarti экани ҳақидаги умумбашарий тинч-тотув, аҳил-иттифоқ яшаши нури истикболга муаммони юксак бадий талқин этган.

АДАБИЁТЛАР

1. Авлоний А. Танланган асарлар. – Тошкент: “Маънавият”.1998.
2. Воҳидов Э. Сўз латофати. – Тошкент: O`zbekiston, 2018.
3. Воҳидов Э. Танланган асарлар. Тошкент: Sharq, 2016.
4. Норматов У. Кўнгилларга кўчган шеърият. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти., 2006.
5. Ғафуров И. Танланган асарлар. Тошкент: Sharq, 2017.
6. Ғаниев И., Афоқова Н. Абдулла Ориф фалсафаси. “Muharrir nashriyoti”. -2021.

UDC: 808.1.387.879

Dilnoza SHARIPOVA,
Buxoro davlat universiteti katta o'qituvchisi,
Muhayyo QUTLIYEVA,
Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi

Buxoro Davlat Universiteti dotsenti, PhD Akhmedova M.B. taqrizi asosida

THE ROLE OF SYMBOLS IN LITERATURE

Abstract

The article provides information on the types of pictures and their place in the literature. There are also comments on the meanings of the terms used in the works. In addition, the use of symbols in fiction is analyzed using examples.

Key words: symbols, artistic literature, polysemantic allegorical image, metaphor, symbolic image, symbolization.

РОЛЬ СИМВОЛОВ В ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация

В статье представлена информация о типах картинок и их месте в литературе. Также есть комментарии к значениям терминов, используемых в произведениях. Кроме того, на примерах анализируется использование символов в художественной литературе.

Ключевые слова: символы, художественная литература, многозначный аллегорический образ, метафора, символический образ, символизация.

ADABIYOTDA RAMZLARNING O'RNI

Аннотация

Maqola razmlarning turlari va ularning adabiyotda tutugan o'rni haqida ma'lumotlar keltirilgan. Shu bilan birga razmlarning asarlarda ishlatilgan ma'nolari haqida ham fikrlar keltirilgan. Bundan tashqari ramzlarning badiiy adabiyotda qo'llanilish o'rinlari misollar yordamida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: ramzlar, badiiy adabiyot, polisemantik allegorik obraz, metafora, ramziy obraz, timsollash.

Introduction. Symbol - (from ancient Greek symbolon - sign, omen) - a polysemantic allegorical image based on the similarity, similarity or commonality of objects and phenomena of life. A symbol can express a system of correspondences between different aspects of reality (the natural world and human life, society and personality, real and surreal, earthly and heavenly, external and internal).

Literature review. The symbol is closely related in origin and principles of figurative transformation of reality with other types of allegories. But, unlike, for example, figurative parallelism or comparison (these allegorical images, as a rule, consist of two parts, that is, two-term), the image-symbol is single-term. In a symbol, again in contrast to figurative parallelism and comparison, the identity or similarity with another object or phenomenon is not obvious, is not fixed verbally or syntactically [1].

Unlike the metaphor, the image-symbol is polysemantic. He admits that the reader may have a wide variety of associations. In addition, the meaning of the symbol most often does not coincide with the meaning of the metaphor word. Understanding and interpretation of a symbol is always broader than the assimilations or metaphorical allegories from which it is composed [2].

Research Methodology. A symbolic image can arise as a result of the use of a wide variety of figurative means: metaphors, figurative parallelisms, comparisons. In some cases, the image-symbol is created without using any other types of allegories [3].

Unlike allegory, the symbolic image has no straightforward, rational meaning. He always retains vivid, emotional associations with a wide range of phenomena [4].

Images-symbols are widely used in literary works: in lyrics, in epics and drama. Correct interpretation of symbols

contributes to a deep and correct reading of literary texts. Failure to understand the symbolic nature of images, on the contrary, can lead to gross errors in the interpretation of the text, to distortion of the author's intention. Symbols always expand the semantic perspective of the work, allows the reader, on the basis of the author's "hints", to build a chain of associations linking various phenomena of life [5].

Writers use symbolization (the creation of images-symbols) in order to destroy the illusion of lifelikeness that often arises among readers, to emphasize the polysemy, the great semantic depth of the images they create.

In many of Lermontov's works, natural phenomena often become symbols. Symbolization is a favorite technique of the romantic poet, reflecting on the fate of man in the broad context of world, universal life. A lonely pine tree and a palm tree ("In the wild, it is lonely in the north ..."), a lonely old cliff ("Cliff"), an oak leaf ("An oak leaf came off a branch of my dear ...") - symbols of lonely people suffering from their loneliness or alienation. The "golden cloud" is a symbol of short-lived happiness that makes a person suffers [6].

Analysis and results. A capacious symbol is nature in the poem "Mtsyri": this is the world in which the romantic hero sees a semblance of the ideal world of "troubles and battles" he created in his soul [7].

Nature is the goal and meaning of his escape from the monastery, the "homeland" where he dreams of returning. But nature becomes a formidable rival for Mtsyri: the leopard with which the hero entered the fight is not just a strong and beautiful beast, it is a symbol of the brute force of nature, its hostility to man. The fight with the leopard is symbolic: it became a duel between the matter of nature, embodied in the leopard, and the unbending, proud human spirit embodied in Mtsyri [8].

Symbolization, the creation of symbols based on a wide variety of associations is a striking feature of romantic literature.

However, realist writers also use symbols, creating ambiguous generalization images associated with various aspects of people's lives. In Leo Tolstoy's novel "War and Peace", at key moments in the heroes' spiritual quests, the author creates images-symbols that clarify the heroes' attitude to life, helping to understand their self-knowledge or insight. For example, Prince Andrey, wounded in the battle of Austerlitz, sees above him a "bottomless blue sky" [9].

The symbol of the sky here is both a psychological symbol, clarifying the state of the hero's soul, and a philosophical symbol, expressing the writer's attitude to life, an understanding of its bottomless depth and the multiplicity of goals that a person and humanity may have.

The image-symbol of the cherry orchard is the basis of the play by A.P. Chekhov "The Cherry Orchard". This symbol reveals the ideas of the characters and the author about life, fate, time, becomes a figurative "echo" of the spiritual world of the heroes. In addition, the cherry orchard is a philosophical symbol that emphasizes the connection of times, the interpenetration of various layers of life, the fate of the former and new owners of the garden, the younger generation, aspiring to the future [10].

There are two main types of symbols.

The first type includes symbols that have support in the cultural tradition. They are a part of culture, for their construction, writers use the language of culture, in principle understandable to a more or less knowledgeable reader. Of course, each such symbol acquires individual semantic shades, close to the writer, and important for him in a particular work.

Such "cultural and historical" symbols are images-symbols of the "sea", "ship", "sail", "road", "path", "garden", "sky", "blizzard", "fire", "crown", "Shield" and "sword", "rose", "cross", "nightingale" and many others.

Images, heroes, plots previously created by culture can become symbols. For example, the biblical image of the prophet, the image of the sower and the parable of the sower from the Gospel, medieval images-symbols of the Beautiful Lady and her knight, the image of Odysseus and his wanderings ("odyssey"), the image of Arion, the mythical singer saved by a dolphin, etc. These are, as it were, ready-made symbolic constructions that writers could supplement, rethink, creating new variations of symbolic images on their basis. In Russian literature, ancient mythology, as well as biblical images and plots, were especially often the source of new symbols.

The second type includes symbols that were created without reliance on cultural tradition. Such symbols arose on the basis of semantic relations within one literary work or a series of works. These are the symbols of the cherry orchard in the play by A.P. Chekhov, the leopard in the poem by M.Y. Lermontov "Mtsyri", the "solitary" oak, "the patriarch of the forests", in the poems of A.S. Pushkin "Do I wander along the noisy streets ..." and "When outside the city, thoughtful, I wander ..."

Especially often, individual symbols were created by Russian symbolist writers, who considered them not just one of the types of allegorical images, but the most important category of the artistic worldview. For example, in the poetry of A.A. Blok, who widely used traditional symbols ("rose", "cross", "shield", Sophia, Tsarina, Beautiful Lady, etc.), the main place is occupied by individual symbols created by the poet.

The Beautiful Lady of Blok's early poems are replaced by the Stranger and the Snow Maiden, the image-symbol of the "lad who lights the candles" is replaced by the image-symbol of a man "nailed to a tavern counter", fleeing in a wine frenzy from the horrors and temptations of the "terrible world." "The Scary World" is one of the most capacious and significant symbols in Blok's later lyrics. This image arises as a result of the poet's symbolic understanding of everything that he sees in the world around him and in himself. In Blok's lyrics, from poem to poem, from cycle to cycle, images-symbols of the path, distance, movement, "rings of existence" unfold: they express the poet's ideas about the eternal and transitory in people's lives, about his fate and the fate of the world, create a "myth" about a person and time.

The concept of a symbol among Russian Symbolist writers of the late 19th - early 20th centuries. do not coincide with traditional ones. For them, the symbol was not only an artistic image capable of expressing generalized ideas about the world and man. The symbol for them is the most important "tool" in their special way of comprehending reality. This is a means of cognition-penetration into the world of mystical "essences" through the world of simple and clear, sensually perceived "things".

Conclusion. The symbol was considered by the symbolist writers in a row with such aesthetic categories as "beautiful", "ugly", "tragic", "comic". But even a broad aesthetic perception of the symbol seemed insufficient. Many Symbolists considered the symbol to be a category of "super-aesthetic", a category of worldview, an element of the mythological perception of the world.

REFERENCES

1. Akhmedova Mehrinigor Bahodirovna, "PROBLEMS IN TRANSLATING THE CONCEPT OF "SPIRITUALITY" ", IEJRD - International Multidisciplinary Journal, vol. 6, no. TITFL, pp. 290-295, Apr. 2021.
2. Mehrinigor Bahodirovna Akmedova, "INTRODUCTION OF THE CONCEPTS OF "SPIRITUALITY" AND "ENLIGHTENMENT" IN JADID LITERATURE", IEJRD - International Multidisciplinary Journal, vol. 6, no. TITFL, pp. 131-136, Apr. 2
3. Mehrinigor Bahodirovna Akmedova, "INTRODUCTION OF THE CONCEPTS OF "SPIRITUALITY" AND "ENLIGHTENMENT" IN JADID LITERATURE", IEJRD - International Multidisciplinary Journal, vol. 6, no. TITFL, pp. 131-136, Apr. 2021.
4. Akhmedova Mehrinigor Bahodirovna, "PROBLEMS IN TRANSLATING THE CONCEPT OF "SPIRITUALITY" ", IEJRD - International Multidisciplinary Journal, vol. 6, no. TITFL, pp. 290-295, Apr. 2021.
5. Nazarova D.I. The interpretation of educational ideas in the poems of Jamal Kamal// International Scientific Journal Theoretical & Applied Science.- 2019.- №11.- P. 136 – 138.
6. Nazarova D.I. Literary Motives of Sufizm and Spiritual, Moral Ideas in the Lyrics of Jamal Kamal//International Journal of Recent Technology and Engineering (IJRTE).-2019.- №10.– P. 223 - 225.
7. Dilrabo Quvvatova, Nazarova D.I. The rubai genre in the works of Jamal Kamal// The American Journal of Social Science and Education Innovations.- 2020.- №9.- P. 346 - 352.
8. Sharipova D.Sh. THE LEXICAL-SEMANTIC PROPERTIES OF THE SYMBOL. //International Journal on Integrated Education. – 2020. – T. 3. – №. 9. – C. 177-180.

9. Shavkatovna S. D., Istamovna I. N. LINGUACULTURAL ASPECTS OF SYMBOLS AND CHARACTERS //Academy– 2020. – № 9. – (60) . – С. 18-19.
10. Shavkatovna S. D., Istamovna I. N. LINGUACULTURAL ASPECTS OF SYMBOLS AND CHARACTERS //Academy– 2020. – № 9. – (60) . – С.18-19.
11. Sharipova D.Sh., Kutlieva M.G. "IMPORTANCE OF SYMBOLS IN LINGUISTICS ." //Academy– 2021. – № 3. – (66) . – С. 21-24.
12. Sharipova Dilnoza Shavkatovna., Bobokalonov Rajab Ostonovich LINGUOCULTUROLOGICAL ANALYSIS OF IMAGES-SYMBOLS OF LITERARY TEXT // Тил, адабиёт, таржима, адабий танқидчилик халқаро илмий форуми: замонавий ёндашувлар ва истиқболлар мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуман материаллари ТЎПЛАМИ.2021. Pp. 120-124. [12]. Nazarova D.I. Feelings of lyric heroes in Kamol Jamol's work// Conference of Management of Islamic Education Leadership In The Era of Revolution.– 2020.- №6.– P. 1 - 3.

УДК: 371.321.4.004.

Уктам ШУКУРОВ,

Самарқанд давлат чет тиллари институти мустақил изланувчиси
e-mail: shukurov.uktam92@gmail.com

СамДЧТИ в/б профессори, фил.ф.д. Мирсанов Ф.Қ. тақризи асосида

МАТНДА ИФОДАЛАНАЁТГАН АХБОРОТНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ҲАМДА УЗАТИШ

Аннотация

Ушбу мақолада матн ва унинг таркибидаги нуткий тузилмалар ўртасидаги муносабат ҳақида маълумот берилган. Нутк жараёнида узатилаётган ахборотнинг шаклланиши ва унинг қайси қисми муҳимлигини тингловчига етказиш масаласи тадқиқотчилар диққатини доимо жалб қилиб келган масалалардандир. Бу масала юзасидан олиб борилган муҳокамалар натижасида тилшунослар структур таҳлил йўналишдан чекиниб, функционал-коммуникатив муносабатларга таяниш лозимлигига алоҳида эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: тема тушунчаси, топик тушунчаси, топиклаштириш усули, ҳодиса, коммуникатив динамизм, матн деривацияси

FORMATION AND TRANSMISSION OF INFORMATION EXPRESSED IN THE TEXT

Annotation

This article provides information about the relationship between the text and the speech structures within it. The question of the formation of the information transmitted in the speech process and what part of it is important to convey to the listener is one of the issues that has always attracted the attention of researchers. As a result of discussions on this issue, linguists have moved away from the direction of structural analysis and paid special attention to the need for functional-communicative relations.

Key words: topic concept, topic concept, method of topicalization, event, communicative dynamism, text derivation

ФОРМИРОВАНИЕ И ПЕРЕДАЧА ИНФОРМАЦИИ, ВЫРАЖЕННОЙ В ТЕКСТЕ

Аннотация

В этой статье представлена информация о взаимосвязи между текстом и речевыми структурами в нем. Вопрос о формировании информации, передаваемой в речевом процессе, и о том, какую часть ее важно донести до слушателя, - один из вопросов, который всегда привлекал внимание исследователей. В результате дискуссий по этому вопросу лингвисты отошли от направления структурного анализа и обратили особое внимание на необходимость функционально-коммуникативных отношений.

Ключевые слова: тематическая концепция, тематическая концепция, метод актуализации, событие, коммуникативный динамизм, текстоведение.

Кириш. Жаҳонда шу жумадан республикаимизда тилшунослик масалаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда бу бежиз эмас. Тилга эътибор бу элга эътибор дегандир. Тилшуносликнинг матн тузиш, ундан амалиётда фойдаланишнинг ўзига хос талаблари мавжуд. Биз қуйида матнда ифодаланаётган ахборотни шакллантириш ҳамда узатиш билан боғлиқ жараёнларни ёритишга ҳаракат қилдик. Бу масала тилшунос олимлар томонидан муайян даражада ўрганилган. Жумладан, Прага лингвистик тўғарагининг вакиллари ўз пайтида “тема” тушунчасини истъомолга киритишган эдилар. Узатилаётган ахборот янги (тингловчи учун нотаниш бўлган) маълумот билан биргаликда маълум вазият контекстида олдиндан берилган маълумотларни ҳам камраб олади. Ахборотнинг айнан шу қисми Фирбас, Хэллидей ва бошқалар томонидан “тема”, деб номланган.

“Тема” тушунчаси талқинида яқдиллик сезилмайди. У баъзан “нуткий тузилманинг таянч нуктаси” ёки “бошланғич ҳудуд” (В.Матезиус, Ф. Данеш, Я.Фирбас ва бошқалар) сифатида тавсифланса, бошқа пайтларда “диққат маркази” (Ли, Томпсон), “қизиқиш маркази” (Ван Валин, Фоли) каби тавсифлар ҳам учрайди. Бизнингча, ушбу терминга энг яқин турадигани америкалик тилшунослар томонидан қўлланган “топик” тушунчасидир.

Биз “топик” тушунчасининг энг маъқул тавсифини америкалик тилшунослар Ч. Ли ва С.А. Томпсоннинг “Эга

ва топик: тилларнинг янги таснифи” номли мақоласидан топдик (Ли, Томпсон 1982). Олимлар, топикнинг эгадан еттига белги асосида фарқлаш мумкинлигини қайд этишади: 1) топикда референтли муносабат воқеланади; 2) топик феълга тобе позицияни эгалламайди; 3) топикни феълнинг лексик маъносига таянган ҳолда аниқлаб бўлмайди; 4) унинг коммуникатив хусусияти ўзгача; 5) гапнинг морфо-синтактик тузилишига муносабат билдирмайди; 6) гапда бошланғич позицияни эгаллайди; 7) гап таркибида кечадиган турли синтактик жараёнларга бефарқ.

Жумладан, The play, Joh saw yesterday “Жон кеча томоша қилган Бу пьеса” гапини оладиган бўлсак, the play элементининг олдинги сурилиши натижасида топиклаштириш усули амалга оширилади. Ушбу гапни As for the play, John saw it yesterday шаклида трансформация қилиш мумкин.

Мазкур турдаги тузилмаларни чоғиштирган У.Чейфнинг изоҳича, сўзловчининг мақсади Жон маълум бир пайтда (yesterday) маълум бир томошани (play) кўрганлиги ҳақида хабар беришдир. Бу ерда, сўзсиз, yesterday (кеча) унсури ахборотнинг янги қисмини ифодалайди. Шу сабабли Yesterday, John saw the play (“Кеча-Жон пьесани кўрди”) тузилмасида сўзловчи пьеса томоша қилинган вақтни алоҳида таъкидлайди (Чейф 1982: 308-309).

Дарҳақиқат, нутқий тузилма мазмуни доимий равишда маълумдан номаълумга томон, аниқдан ноаниққа томон ривожланиб боради. Бундай ривож эса, тузилманинг синтактик таркиби ва коммуникатив тузилишини белгилаб беради. Ахборот узатишнинг маълумдан номаълумдан қараб йўналиш олиши тилшуносликда “актуал бўлиниш” атамасини олган ва бунда мазмуннинг маълум қисми “тема” (юнон. *thems*), номаълум қисми эса “рема” (юнон. *rhema*), деб номланади.

Рема янги, олдиндан маълум бўлмаган ахборотни етказувчи бўлак эканлиги барчага аён. Янги ахборот “мулоқот пайтида биринчи бор эслатилаётган предмет, белги, ҳодиса, воқеа ҳақидаги маълумотдир” (Крылова 2009: 31). Етказилаётган олдин номаълум бўлган маълумот кўпинча изоҳ, шарҳ, қўшимча хабарни талаб қилади. Зеро, ушбу турдаги маълумот ҳам тингловчи онги - “мулки”га айланиб улгурмаган. Қиёсланг:

Тоҳирий домла ўз соҳасини мукамал билар эди. Ҳар бир маърузаларида унинг айтганидан кўра, билгани айтолмай қолиб кетаётган гапидан кўпроқ экани сезилиб турар эди. Фақат унинг маърузаларида, тўғрироғи, педагогига фанининг дастурида битта нуқсон бор эди-унда шарҳ педагогикасига бир соат ҳам ўрин ажратилмаган эди. Шарҳ мутафаккирлари, шоирлари ва файласуфлари инсон тарбияси тўғрисида, комилликка эришиш йўллари ҳақида ўрта асрларда ҳам, ундан кейин ҳам шу қадар мулоҳазалар юритишган, концепциялар яратишган эканки, уларнинг қўпчилиги бугун ҳам заррача қийматини йўқотган эмас. Тоҳирий домла буларни билмаган бўлиши мумкин эмас, аммо улар тўғрисида гапириш имконига эга бўлмаган (О.Шарафиддинов. Домлар, 79 бет).

О. Шарафиддиновнинг “Тоҳирий ким эди?” номли эссесидан келтирилган ушбу парча ҳақиқий коммуникатив мазмун тема ва рема муносабатида юзага келишининг ёрқин мисолидир. Бу ерда рема янги маълумотни ўқувчига етказиши учун турли изоҳларга эҳтиёж туғилаётгани кўриниб турибди. Демак, олдиндан маълум ва янги ахборотнинг матннинг умумий мавзусидан узоқлашмаслиги ва бу ҳолатни коммуникатив динамизм нуқтаи назаридан талкин қилиш лозимлигини уқтираётган тадқиқотчилар ҳақдирлар (Лузина 1996).

“Тема-рема” ёки “эски-янги” ахборот муносабати анъанага биноан гап структурасида ўрганиб келинмоқда. Бироқ ахборотнинг турли нутқий тузилмалар (шу жумладан, гап ҳам) таркибида тақсимланиши аслида дискурсив ҳаракатлар бажарилиши билан боғлиқдир. Ахборот тақсимотини таъминловчи стратегия танловидаги ўзгаришлар қабул қилинган “олдин маълум-кейин номаълум” қолипнинг бузилишига олиб келади. Янги ахборотнинг олдинги ўринга сурилиши коммуникатив аҳамиятга эга. Агарда анъанавий қолип матнни қабул қилиш ва мазмун идрокини осонлаштиради, бу стратегиянинг “олдин номаълум-кейин маълум” кўринишини олишида эса, янги ахборотнинг муҳимлиги таъкидланади.

Матн ва унинг таркибидаги нутқий тузилмалар ўртасидаги муносабат тадқиқотчилар эътиборини тортаётган бир пайтда тема-рема қурилмаларининг матн доирасида фаоллашув кўламини аниқлаш зарурати туғилмоқда. Гап ва бошқа турдаги қурилмалар матнда ифодаланаётган ахборотни шакллантириш ҳамда узатиш шароитида бир қатор вазифаларни ўтайди (Зикриллаев 2018: 319-416). Зотан, қатор синтактик тузилмаларнинг ягона бир коммуникатив мақсад атрофида муносабатга киришуви ва ўзаро мослашуви асосида матн ҳосил бўлади. Тилшуносларнинг кузатишича, гапларнинг матн таркибида тартиблашуви уч хил вазифа ижросига

йўналтирилади: 1) мазмун-маъно ифодаси (тил воситасида олам манзарасини воқелантириш); 2) шахслараро муносабатни ўрнатиш (бунда мулоқот иштирокчиларининг ижтимоий-коммуникатив мавқеи аниқланади); 3) матн мазмуний яхлитлигини таъминлаш (Haliday 1982; Белоусов 2008).

Бундан ташқари, нутқий тузилмада ифода топаётган ахборот тамоман янги, илгари матнда учрамаган бўлиши мумкин. Ёки ушбу ахборотнинг янгилиги тема ва рема бўлаклари муносабатида намоён бўлади (Ковтунова 2002: 104).

Нихоят, нутқий тузилмада бир нечта рема қатнашини ҳам кузатилади. Бундай ҳолатда ремалар бири - иккинчисидан мустақил равишда мавжуд бўлиш билан биргаликда, улар ўртасида изчил мазмуний тобелик алоқаси фаоллашуви ҳам кузатилади.

Рематик ахборотнинг матнда фаоллашуви ва ўзгаришларга учрашини реманинг бир қисмдан иккинчисига ўтиб, тема кўринишини олишида кузатиш мумкин:

I got down and went back to see Aymo and Bornello. Bornello had two sergeants of engineers on the seat of his car with him. They stiffened when I came up (E. Hemingway);

Дераза ёнида қандайдир қурбақа қуриллади, унинг нағмасидан бехос чўчиб тушдим, сўнг қуриллоқ секин сўнгди ва нариги бинонинг юқори қаватларида қандайдир бола чинқириқ йиғлаб юборди.

Издан аёл кишининг зардали овози эшитилди. Бола эса алламаҳалгача ўқиб-ўқиб ётди. Шунда матннинг хаёлимга-бола узоқларда, менинг ўтмишимда йиғлаётгандир-деган ўй келиб қолди (Н.Эшонкул. Ялпиз ҳиди, 163 - бет).

Реманинг темага ўтиши баённинг кейинги қисмида аввал янги деб баҳоланган ахборот эндиликда маълумга айланганидан ва ундан муаллиф ахборотнинг наватдаги парчасини етказишда фойдаланаётганидан дарак беради.

Реманинг темага кўчишини баён қилинаётган воқеанинг қисмларида теманинг такрорланиши ва шу йўсинда рематик ахборотнинг жамланишида кузатиш мумкин:

He could not eat. He felt a great lassitude in all his limbs. He slept soundly enough, but he awoke with no sense of refreshment; on the contrary he felt a peculiar exhaustion (S. Maugham);

Уйимиздан анча узоқда, кун ботиш томонда ғўза барглари тўкиш учун дори сепадиган самолётларнинг қўполғиси жойлашганди. Менинг назаримда, куёш шу қўналғининг орқа томонига бориб ботадигандек. Аммо мен ҳали у ергача бориб кўрмаганман, уйдан узоққа кетишга рухсат йўқ. Ўша вақтларда самолётни ёнгинасидан туриб томоша қилиш мен учун қатта бахт эди-я. Бир куни қизиқишларим устун келиб ўзим учун жорий этилган қоидаларни бузишга журъат этдим. Самолётни яқиндан кўриш учун қўналға томон яёв ёлғиз ўзим йўлга тушдим (У. Холлиев. Тириклик изтироблари, 70-бет).

Таҳлил қилинган рематик бўлақларнинг матнда фаоллашуви билан боғлиқ ҳолатлар уларнинг, тема бўлақлари билан ҳамроҳликда, матн деривациясида муҳим ролни ўташдан гувоҳлик беради. Бунда рема фаол ахборотнинг матнда тақсимланишини таъминлабгина қолмасдан, балки унинг тартиботли нутқий тузилма сифатида кўриниш олишига ҳам ўз улушини қўшади.

Ғ.Зикриллаевнинг кузатишича, ўзбек тилида ремани таъкидловчи лексик-грамматик ва услубий воситалар мавжуд. Лексик-грамматик воситалар қаторига модал сўз, юклама, ортирма даражадаги сифат, сифатдош, сифатнинг интенсив шакли, келишиқ қўшимчаси қабилар қиради (Зикриллаев 2018: 372-373).

Олим келтирган мисолларни қисланг: Катта бўлсам, албатта, боксчи бўламан (Мирмуҳсин); Билар экансиз... Бизнинг бобой овқатлардан фақат паловни, раҳбарлардан фақат ўртоқ Қодировни, дорилардан фақат пенцилинни тан оладилар (А.Қаҳҳор); Машхур Миклухо Маклай ҳақидаги ҳикоя Одилни, айниқса, мафтун этди (Ю. Шомансур); Шу топда Машраб бу кенг жаҳонда энг кучли, энг довурак, энг келишган ва бахтиёр йигит эди (О. Ёкубов); Қош-кўзи қоп-қора (С.Анорбоев); Шундай бўлиши керак ҳам (Н.Шуқуров). На уча олади, на кўра олади (У.Умарбеков); Адабий танқидчиликнинг муаммолари ҳақида гап кетганда яна бир масалага диққатни қаратмоқчиман (П.Шермухамедов).

Топиклаштириш ёки реманинг таъкиди кечаётган воқеани маълум вақт билан боғловчи ахборотни шакллантиради. Л.Г. Лузинанинг (1996) қайдича, пайт ҳоли топиклаштирилаётган нутқий тузилмаларда иккита тамойилга риоя қилинади:

“эски” ахборотнинг устунлиги сақаланади;

ахборотнинг фаол қисми коммуникатив-прагматик устуворликка эга бўлади.

Америкалик тилшуносларнинг кузатишларича, нутқий тузилманинг прагматик структураси сўзловчининг “қизиқиш нуқтаси”га тобедир. Зеро, сўзловчи у ёки бу вазиятда ахборотнинг қайси қисмининг прагматик

қиймати юқори эканлигини танлайди ва шунга боғлиқ ҳолда лексик-грамматик, услубий воситалардан фойдаланади. Ахборотнинг муҳимлигини таъкидловчи гуруҳ нутқий тузилманинг “прагматик чўққиси”, деб аталади (Ван Валин, Фоли 1982: 389-390).

Прагматик чўққини ҳосил қилувчи воситалар турли тилларда турли кўринишларга эга бўлиши мумкин. Масалан, инглиз тилида бу вазифининг бажарилиши кўпроқ гапдаги сўз тартиби билан боғлиқ. Ўзбек тилида эса сўз тартибининг аҳамияти унчалик даражада эмас. Зеро, гапнинг коммуникатив ядросини кесим ташкил этади. “Кесимнинг ўрни барқарор, у гапда охириги ўринда келиб рема вазифасини бажаради” (Зикриллаев 2018: 375). Умуман, туркий тиллар учун феъл кесим олдига жойлашув ахборот бўлагини таъкидлаш учун муҳимдир.

Хулоса ва таклифлар. Шундай қилиб, референция турлари, пресуппозиция, импликатура, инференция каби прагматик факторлар ва матннинг когерентлиги, ахборотни таъкидлаш, семантик муносабатлар кўпқирралиги каби дискурсив омиллар дискурс жараёнининг бир текис кечишини таъминловчи усуллар қаторига қиради. Ушбу усуллар амалга ошиши маълум турдаги прагматик ва лисоний воситалар танловини тақозо этади.

АДАБИЁТЛАР

1. Danes F. Functional Sentence Perspective and the Organization of the Text // Papers on Functional Sentence perspective. - Prague, 1974.
2. Halliday M.A.K. How is a Text like a Clause? // Text Processing: Text Analysis and Generation. - Stockholm, 1982.
3. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. - М.: URSS, 2007.
4. Белоусов К.И. Синергетика текста: От структуры к форме. - М.: Либкорм, 2008. - 248 с.
5. Боймирзаева С. Матн мазмунида томпораллик семантикаси. - Т. “Ўзбекистон энциклопедияси”, 2009. - 190 б.
6. Ван Валин Р., Фоли У. Референциально - ролевая грамматика // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XX. - М.: Прогресс, 1982. - С. 376-410.
7. Зикриллаев. Рух ва тил. - Т.: Фан. 2018. - 464 б.
8. Ли Ч.Н., Томпсон С.А. Подлежащее и топик: новая типология языков // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XI.-М.: Прогресс, 1982.-С. 193-235.
9. Лузина Л.Г. Распределение информации в тексте (Когнитивные и прагмалингвистические аспекты). - М.: ИНИОН РАН, 1996. - 139 с.
10. Чейф У. Данное, контрастивность, определенность, подлежащие, топика и точки зрения // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XI. - М.: Прогресс, 1982. - С. 277-316.
11. Наим Каримов. Абдулла Қодирийнинг Қозон сафари // Шарқ юлдузи, 2014. 4- сон.

УДК: 159.9(575.1)

Наргиза Юлдашева,

Ўзбекистон давлат жахон тиллари университети филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD),

E-mail: nargizay510@gmail.com

ЎзДЖТУ, филол.ф.ф.. Ш.Абдуллаева тақризи асосида

THE ROLE OF STRESS IN COMPOUND WORDS IN ENGLISH AND UZBEK

Annotation

This article discusses compound nouns in English and Uzbek and the use of stress in them. The phonetic features of compound nouns can serve as a sign in distinguishing them from a word combination. Differences in the use of stress in English and Uzbek, their specific features are analyzed.

Key words: compound word, phonetics, graphics, word combination, syntactic, component, stress.

РОЛЬ УДАРЕНИЯ В СЛОЖНЫХ СЛОВАХ АНГЛИЙСКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ

Аннотация

В этой статье обсуждаются сложные слова в английском и узбекском языках и использование в них ударения. Фонетические особенности сложных существительных могут служить знаком отличия их от словосочетания. Анализируются различия в употреблении ударения и их особенности в английском и узбекском языках.

Ключевые слова: сложное слово, фонетика, графика, словосочетание, синтаксис, компонент, ударение.

ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА ҚЎШМА СЎЗЛАРДА УРҒУНИНГ ЎРНИ

Аннотация

Ушбу мақолада инглиз ва ўзбек тилларидаги қўшма отлар ва уларда урғунинг қўлланилиши ёритилган. Қўшма отларнинг фонетик хусусиятлари уларни сўз бирикмасидан фарқлашда белги бўлиб хизмат қилиши мумкин. Инглиз ва ўзбек тилларида урғунинг қўлланилишидаги фарқлар, уларнинг ўзига хос хусусиятлари таҳлилга тортилган.

Калит сўзлар: қўшма сўз, фонетика, график, сўз бирикмаси, синтактик, компонент, урғу.

Кириш. Қўшма сўз билан сўз бирикмасини фарқлаш ғоят қийин ва мураккаб бўлишига қарамадан тилшуносликда бу муаммо юзасидан талай ишлар қилинган. Улардан бири О.С.Ахмановнинг «Сўз билан сўз бирикмасини фарқлаш ҳақида»ги докторлик диссертациясидир.

Қўшма сўзларни сўз бирикмасидан фарқлашда семантик, грамматик (маъно ва шакл) белги билан бир қаторда фонетик белгига ҳам асосланилади [5]. Қўшма сўзларнинг характерли хусусиятларидан бири шуки, улар бир асосий урғуга бўйсунди ва у охириги элементнинг сўнгги бўғинида бўлади. Сўз бирикмаси таркибидаги ҳар бир сўз урғули бўлади.

Инглиз тилида бириктирувчи урғунинг борлигини яхлитликнинг аниқ кўрсатувчи хусусиятларидан деб ҳисоблаш мумкин: 'bluebell (қиёсланг: 'blue 'bell), 'blackboard (қиёсланг: 'black 'board).

Асосий қисм. Агар сўзда фонетик хусусият етарлича мавжуд бўлмаса, ундай ҳолатларда қўшма сўзни сўз бирикмасидан ажратувчи муҳим омил унинг элементларини ташкил этувчи боғланишлик даражаси ҳисобланади.

Агар биз қўшма сўзларнинг сўз бирикмаларидан ўсиб чиққанлигини инобатга олсак, уларнинг ҳосил бўлиш қолипларидаги грамматик тобелликни учратишимиз мумкин. Масалан: қўш тирноқ–қўштирноқ.

Қўшма сўз юзага келиши учун эса биттадан ортик лексик бирлик ўз мустақиллигини йўқотиб, семантик, фонетик (ёзувда график), синтактик жиҳатдан яхлитланиб, бир сўзга тенглашуви керак. Аммо шундай яхлитланиш содир бўлганини амалда исботлаш кўпинча қийин бўлади.

Шубҳасиз (алоҳида шаклланган) бирикма тўғрисида асосий урғу ва қисмларнинг эркин бириккан ва уларни чегараланмаган алмаштиришга олиб келувчи

бирикишлар мавжудлигидагина гап юритиш мумкин: 'milk 'jug, 'water 'jug, 'glass 'jug, 'china 'jug; e'mergency 'exit, e'mergency 'ration, e'mergency 'landing,e'mergency 'store.

'Glass 'bottle, 'stone 'bottle, 'water 'bottle, 'milk 'bottle каби бирикмаларни кўриб чиқар эканмиз, уларнинг қисмларини эркин алмаштириш мумкинлигини кўрамиз, лекин «bluebottle» «гўшт пашшаси» сўзининг таркибидаги қисмларини эркин алмаштириш мумкин эмас. Бу бирикма бир асосий, бириктирувчи урғуга эгадир: 'blue 'bottle сўзининг маъноси уни ташкил қилувчи қисмлар маъносидан иборат эмас, у идиоматикдир. Бу белги хусусиятларнинг барчаси 'blue 'bottle сўзини қўшма сўзлар сирасига киришига асос бўлади.

Элементларнинг эркин алмашинуви бўлмаган ҳолатларда иккита урғунинг борлиги ажратиб ёзишлик хусусияти бўла олмайди ('fountain 'pen). Агар биз steelpen, goldpen бирикмаларининг қисмларини эркин алмаштириш мумкин деб ҳисобласак, fountain 'pen га нисбатан бундай дейиш мумкин эмас. Худди шуни 'hay 'fever (қиёсланг: 'hay-making, 'haymarket) га нисбатан ҳам айтиш мумкин.

Шунингдек, 'fountain'pen туридаги сўзларни қўшма сўзга тааллуқли дейишга асос бор. Бироқ, бу масалада ҳали бартараф қилинмаган бир қанча муаммолар мавжуд. 'Fountain' pen сўзини қўшма сўзлар сирасига киритиш мумкин, чунки унинг биринчи элементи 'fountain оти қисман ўзгарган. Унда (узлуksизлик) маъно компонентни сақланган.

Лекин ambulance car бирикмасини қўшма сўз деб бўлмайди, чунки унинг қисмлари ўз лексик маъносини тўла сақлаб қолган.

Инглиз тилида қўшма отлар асосан битта кучли урғу олади, баъзи ҳолатларда бир урғу сўзнинг ички маъносини ажратиш учун ҳам ишлатилади. Ўзбек тилида

эса кўшма отлар бир асосий урғуга бўйсунди, логик урғу ҳам кўшма отларга бутунлигича тушади, компонентларига эмас. Сўз бирикмасида эса таркибидаги ҳар бир сўз урғули бўлади. Шу жиҳати билан ҳам кўшма от сўз бирикмасидан фарқланиб туради. Ўзбек тилида кўшма отлардаги фонетик ўзгаришларни куйидаги ҳолатларда кўришимиз мумкин: искаптопар, билагузук, Сотволди, босволди (қовун тури).

Кўп кўшма отларнинг яхлитлигини урғунинг битталиги белгилаб беради. Буни куйидаги мисолда кўришимиз мумкин. Масалан:

'blackboard' black 'board
'blackbird' black 'bird
'strong-box' strong 'box

Кўп кўшма отларнинг фақат биринчи элементи урғу олади. Масалан: 'copy-book', 'football', 'holiday', 'rain-coat', 'tea-cup', 'time-table', 'trolley-bus.

Баъзи тилларда сўзлар бита кучли урғу олиши билан характерланади. Худди шу нарса кўшма отларни сўз бирикмасидан фарқлашда хизмат қилади. Инглиз тилида кучли урғу одатда биринчи компонентга тушади, иккинчи компонент эса кучсизроқ урғу олиши билан характерланади. қиёсланг: 'door-knob «эшик дастаси», 'upkeep «ремонт» (таъмир). Баъзи кўшма отлар юқорида кўрсатилган қоидага қабул қилмайди ва уларнинг иккинчи компонентлари урғусиз бўлади. Қиёсланг: gentleman «жентльмен» (назоқатли одам), Frenchman «француз», milkman «сут соғувчи» каби кўшма отлардаги иккинчи ўзак «man» бир хил бўлишига қарамадан, gentleman [ˈdʒentlmn], Frenchman [ˈfrentmɪn] сўзларида биринчи элемент кучли урғу олади. Milkman [ˈmilk,mən] сўзида эса биринчи элемент кучли, иккинчиси эса кучсиз урғу олганлиги сабабли аввалги иккита сўздан фарқланади.

Кўшма отнинг баъзи типлари, асосан компонентлари равиш ва предлогдан иборат бўлганларида урғу иккинчи компонентга тушади: without, ...сиз, upon, ...га, устига. Шу сабабли агар сўз бирикмаси таркибидаги сўзлар ҳар доим кучли урғу олиши билан характерланса, кучсизроқ урғу билан қўлланиладиган сўзларга биз кўшма отнинг компоненти сифатида қараймиз. Масалан: 'ice-cream [ˈaɪs,-kri:m] «музқаймоқ» кўшма от, лекин 'ice cream [ˈaɪs ˈkri:m] – сўз бирикмаси. Бу икки сўз орасидаги денотатив маъноларда фарқ йўқ бўлишига қарамадан булар ана шундай тарзда ифодаланади [4].

Лекин, сўз бирикмаси кўшма сўзнинг биринчи қисми сифатида келса, у ҳамма асосий урғуларни сақлаб қолади: a wild animal house [ˈwaɪld-ˈænɪml-ˈhaʊs] сўзида урғуларнинг тақсимланиши house сўзини кўшма сўз компоненти эканлигини билдиради: бу таркибдаги қолган қисмлар эса бошқа белги, хусусиятлар асосида ҳосил қилинади.

Сўз қўшишда ўзакларда ҳеч қандай ўзгариш содир бўлмайди, лекин кўшма сўзлар янги акцентуацион моделга эга бўлади. Масалан: key ва hole, hot ва house, blue ва bottle сўзларини мисол тариқасида олсак, буларнинг ҳар бири ўз урғусига эга, лекин қачонки бу сўзларнинг ўзаклари янги кўшма от ҳосил қилиш учун keyhole, hothouse, bluebottle шаклида бириктирилса, бу сўзлар биринчи компонентларида бошқа бир акцентуацион модел, бириктирувчи урғуга эга бўладилар. Бу сўзларни алоҳида ҳолда қандай талаффуз қилиш жуда муҳим, чунки улар нутқ жараёнида акцентуацион моделнинг турли ўзгаришларига учраши мумкин. Бунинг энг кенг тарқалган сабабларидан бири эмфаза, яъни сўз элементларидан бирини ажратиш ҳисобланади. Масалан: under 'writer ва under 'taker.

Баъзи бир ҳолатларда акцентуацион моделнинг ўзгариши сўзнинг гапдаги ўрнига боғлиқ бўлади: 'bow window, 'dormer window and 'lattice window.

Биринчи компонентдаги бириктирувчи урғу (' -) модели аксарият кўшма отлар учун ҳосил. Кўшма сифатлар эса иккита урғуга эга бўладилар (' - '-). Масалан: 'gray-'green, 'easy-'going. Бу урғу ҳар доим ҳам кўшма сўзни кўрсатавермайди, чунки у фраза урғуси ёки кўшма сўзнинг синтактик функциясига боғлиқ бўлиши ҳам мумкин. Масалан: light-headed, hard-boiled каби сифатлар атрибутив ҳолатда қўлланганда ягона урғуга эга бўлади, бошқа ҳолатларда эса иккала элементда ҳам урғулар тенг бўлади яъни сўзнинг дистрибуциясига қараб урғу ҳам ўзгаради.

Кўшма отларда урғуни қўйиш унинг элементларининг бошқа сўзлар билан мос келиши ва уларга қарама-қарши қўйилиши имкониятларига боғлиқ бўлади. Масалан: 'dining- table – 'writing table, 'inkpot – 'teapot, classroom – bathroom каби ҳолатларда биринчи элементлар қарама-қарши қўйилаётган ва шунинг учун урғу айнан шу қисмларга тушяпти. Mankind сўзида эса икки хил турдаги урғуни кузатиш мумкин. Агар бириктирувчи урғу биринчи бўғинга тушса, у ҳолда бу сўз эр кишилар, эркаклар маъносини англатади ва womankind сўзига антоним ҳисобланади. Агар урғу иккинчи бўғинга man'kind тарзида тушса, у ҳолда инсоният, башарият маъносини англатади.

'Dining-table, 'writing table каби иккинчи компоненти аналогик йўл билан ҳосил қилинган кўшма отларда урғу биринчи компонентга тушади. Бундай бирикмалар кетма-кет келганда бошқа шу каби ходисалардан бутунлай чегаралаш учун имплицит контраст (ички қарама-қаршилиқ) юзага келади. Масалан: 'passenger train, 'freight train, ex'press train. Лекин, бундай ҳолатларда урғу бита бўлишига қарамадан улар сўз эмас, балки сўз бирикмаси ҳисобланади.

Сўзнинг алоҳида турларида урғу бир хил формага эга бўлган кўшма отнинг маъносини фарқлашда ёрдам беришига эътибор бериш лозим: 'bookcase – a piece of furniture with shelves for books; 'book 'case – a paper cover for books; man' kind – the human race; 'mankind – men, as distinguished from women.

Инглиз тилида кўшма отлар учта асосий акцентуацион моделга эга бўладилар:

Биринчи компонентдаги кучли ёки бириктирувчи урғу. 'honeymoon, 'doorway.

Иккита урғу: Биринчи компонентдаги кучли урғу ва ундан кучсизроқ иккинчи компонентдаги иккинчи даражали урғу: 'blood-,vessel, 'mad-doctor (psychiatrist), 'washing-,machine.

Кўшма отларда бу иккита акцентуацион модел кенгроқ қўлланади ва кўп ҳолатларда улар кўшма отларни сўз бирикмасидан кескин фарқловчи кучга эга бўладилар. Айниқса, бу хусусият сўзларнинг жойлашиш тартиби ўхшаш бўлганда ва сўз бирикмаларининг дистрибутив моделида кўзга ташланади. Масалан: a 'greenhouse – a glass house for cultivating delicate plants, a 'green 'house – a house that is painted green; a 'dancing girl – a dancer, a 'dancing 'girl – a girl who is dancing; a 'mad -,doctor – a psychiatrist, a 'mad 'doctor- a doctor who is mad. Сўзларнинг жойлашиш тартиби кўшма от ва сўз бирикмаларини фарқлаш имконини бермайдиган n+n сўз ясалиш моделида кўшма отларнинг акцентуацион модели орқали сўз маънолари аниқроқ кўринади.

Иккала компонентдаги тенг урғу: 'arm-'chair, 'grass-'green. Лекин, акцентуацион модель, хусусан, иккита тенг урғули модель ҳар доим ҳам кўшма сўзларни сўз бирикмасидан фарқлашда етарли асос бўла олмайди.

Сўз бирикмаларидаги тенг урғулардан фаркли ўлароқ кўшма сўзларда бириктирувчи урғу мавжуд бўлади. Бириктирувчи урғу ҳар доим ҳам бир хил бўлавермайди. И.П.Иванованинг ёзишича «...Кўшма сўзларда бир урғунинг мавжудлиги билан бир қаторда шундай қурилмалар ҳам кўпки, уларга урғу ёки урғуларнинг қўйилиши бўйича саволлар ва тушунмовчиликлар келиб чиқиши табиий ҳолдир» [2].

Бириктирувчи урғу битта ёки иккинчи даражали урғу билан мос келади. У шунчалик кучли бўлиши мумкинки, ҳатто иккинчи элемент ўз аҳамиятини йўқотади, яъни ундаги товушлар редукцияга учраши *sunday* [ˈsʌndi] `ёки кучсизланиши мумкин. Бу ҳолатда эса иккинчи компонент ўз моҳиятини сақлаб қолади: *birthday* [ˈbɜːθdeɪ].

Кўшма сўзнинг ҳар иккала компоненти ҳам урғуни сақлайдиган ҳолатлар учраши мумкин: *'gas-'stove*, *'half-'rau*, *'loaf-'sugar*, *'new-'comer*. Баъзан урғу сўзнинг ички маъносини ажратиш учун ҳам ишлатилади. Мисол тариқасида юқорида кўриб чиқилган *mankind* сўзини ва куйидаги мисолларни келтиришимиз мумкин [1].

'overwork – ортиқча ёки кўшимча иш

'over 'work – қаттиқ чарчаш

'bookcase – китоб жавони

book 'case – мукова жилди

Шунингдек, фақат урғунинг ўзи яхлит белги вазифасини бажара олмаслиги ҳам мумкин. Фонетик ва орфографик яхлитлик кўшма сўз компонентларининг бирикувини кучайтиради. Бундай яхлитликнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги, яъни иккита урғунинг борлиги ёки сўзларни алоҳида ёзиш иккита ўзакнинг бирикишини кўшма сўзлар қаторига киритиш имкониятини чегаралашга исбот бўлиб хизмат қилади.

Замоनावий тил шундай лексик бириклар билан узлуксиз тўлдириб бориладики, уларни ҳатто китобхонлар (журналхонлар) ва шунингдек, тадқиқотчилар ҳам биринчи бор учратадилар. Учратганда ҳам фақат босма ҳолда учратадиларки, бу фонетик белгини қўллашни мустасно қилиб қўяди. Афтидан, тил эгаларининг нутқидаги урғунинг ўзи тил эгалари томонидан у ёки бу шаклдаги лексик бирикларнинг улар томонидан қандай тушунилишининг ақс этишидир. Бундай лексик бириклар қатъий замуний бирик бўлиб, улар бир бириктирувчи урғуга эга. Уларни иккита мустақил бириклар деб тушунилиши мумкин. Бундай ҳолларда уларнинг ҳар бирига биттадан тенг урғу тушади.

Бу ҳақда Г.Марчанднинг қуйидаги фикрларига эътибор қаратайлик: «Кўпгина *man-made* типдаги сўзлар аксарият ҳолларда сўзнинг биринчи қисмида урғули талаффуз қилинади: *moth-eaten*, *spell-bound*, *frostbitten*, *homespun*, *heartfelt*, *heart-broken* каби. Эҳтимол, улар тилни тушуниш учун *home-made*, *home-bred*, *custom-built*, *government-owned*, *factory-packed* каби сўзлардан кўра

кўшма сўзлар ҳосил бўлишидаги тасодифий характерни кўпроқ ифодалайди ва шу сабабли иккита урғу билан талаффуз этиладиган зичроқ боғланган сўзлар шаклида намоён бўлади (предикатив ҳолатда). *Crest-fallen* типдаги кўшма сўзларда эса урғу ҳар доим биринчи қисмга тушади» [3].

Шунингдек, ҳамма қолган белгиларга кўра тўла ўхшаш бириклар «*speech feeling*»га боғлиқ ҳолда ҳар хил урғу оладилар. Бу эса ўз ўрнида тил эгасининг иккита лексик бирикнинг маъносини қандай қабул қилишига боғлиқ – тўла бириктирилган (*syncretized*) маъноли бирик ёки аксинча, маъно жиҳатидан иккита мустақил бирикнинг бирин-кетин келишидир.

Табиийки, бу белги назарий ва амалий фонетика учун яхшигина восита сифатида ҳамда кўшма сўзнинг семантик ва бошқа хусусиятларининг кўмаги бўлиб хизмат қилади. Кўпгина ҳолатларда фонетик хусусиятнинг ўзи етарли бўлмайди ва сўзларнинг бўлинмаслигини кўрсатувчи таркибий, график ва бошқа хусусиятларга эҳтиёж сезади.

Юқорида кўриб ўтилган барча фикр-мулоҳазаларни умумлаштирган ҳолда фонетик белгини сўз ясалиши таснифи жиҳатидан асосланган деб қабул қилиб бўлмайди. Шундай бўлсада, уни бошқа белгилар билан ёрдамчи белги сифатида унумли қўллаш мумкин.

Кўшма отларни фарқлашда ишлатиладиган грамматик белгилар турли тилларда турлича ифодаланади, лекин баъзи тилларда бундай белгилар умуман учрамайди. Сўз ва сўз бирикмаси орасида кўплаб оралик ходисалар бўлиши мумкин, шунинг учун улар ўртасидаги аниқ чегарани белгилашнинг имкони йўқ. Биз кўшма отлар қаторига киритадиган формалар, аниқ бир тилдаги сўзнинг сўз бирикмасидан фарқини, унинг ўзига хос хусусиятларини намоён қилади.

Хулоса. Маъно жиҳатидан кўшма отлар сўз бирикмасига нисбатан кўпроқ бирон-бир мақсадга йўналтирилган бўлади. Масалан: *blackbird* «қораялоқ» аниқ бир турдаги қушнинг номини англатадиган кўшма от, *black bird* «қора қуш» шу рангдаги ҳар қандай қушнинг номини билдирадиган сўз бирикмасидан фаркли ўлароқ чегараланган, тор маънони фодалайди. Кўшма отларни сўз бирикмасидан чегаралашга имкон берадиган фарқлашдан белги сифатида фойдаланишга интилиш энг кенг тарқалган хатолардан ҳисобланади. Биз айнан шундай меъёр орқали кўшма от маъноларини аниқ белгилай олмаймиз. Гап шундаки, кўплаб сўз бирикмалари маъносига кўра хоҳлаган кўшма от маъноси каби жуда мослашиб кетган: *a queerbird* «ғалати одам» (сўзма сўз: ғалати қуш) ва *meat and drink* «энг асосийси» (сўзма сўз: таом ва ичимлик) сўз бирикмаларида *bird* ва *meat* сўзлари *jaillbird* «ашаддий жиноятчи» (қамоқхона қуши) ва *sweetmeats* «обакидандон» (сўзма сўз: ширин таом) кўшма отлари таркибидаги каби алоҳида махсус бир маънога эга.

АДАБИЁТЛАР

1. Арнольд И. В. Лексикология современного английского языка: учеб. пособие. Изд-е 2-е, перераб. М.: Флинта; Наука, 2012. – С.173.
2. Иванова И.П. О характеристике сложного слова в английском языке // Вопросы структуры английского языка в синхронии и диахронии. Вып.1. –Л., 1967.–С.4.
3. Marchand H. The Categories and Types of Present Day English Word-Formation. – Wiesbaden, 1960. –С.53.
4. Блумфильд Л. Язык.– М.: Просвещение, 1968. – С. .246.
5. Гуломов Ф.Ф. Ўзбек тилида сўз яшанинг йўллари ҳақида. – Т, 1949. –Б. 37.

Sohiba YUNUSOVA,
O'zbekiston Davlat jahon tillari universiteti o'qituvchisi
E-mail: ysoxiba@gmail.ru

WOMEN'S STEREOTYPE IN FRENCH ADVERTISING TEXTS

Abstract

The conditions of a market economy have led to the rapid development of advertising. As a social institution and a field of professional activity for hundreds of thousands of people around the world, advertising has evolved from a simple commercial proposition into a complex mechanism of influencing the consumer. Modern media has given a new impetus to the spread of international advertising activities. In the modern world, there are almost no areas of human activity that do not involve advertising.

In this article, we attempt to identify universal and national-cultural stereotypes of female gender that are entrenched in the collective consciousness of the French, based on a practical analysis of the modern texts of the French print edition.

Key words: advertising, advertising text, types of advertising, gender stereotypes, female stereotypes.

ЖЕНСКИЙ СТЕРЕОТИП В ФРАНЦУЗСКИХ РЕКЛАМНЫХ ТЕКСТАХ

Аннотация

Условия рыночной экономики привели к быстрому развитию рекламы. Как социальный институт и сфера профессиональной деятельности сотен тысяч людей по всему миру реклама превратилась из простого коммерческого предложения в сложный механизм воздействия на потребителя. Современные СМИ дали новый импульс распространению международной рекламной деятельности. В современном мире практически нет сфер человеческой деятельности, не связанных с рекламой.

В данной статье мы пытаемся выявить универсальные и национально-культурные стереотипы женского пола, укоренившиеся в коллективном сознании французов, на основе практического анализа современных текстов французского печатного издания.

Ключевые слова: реклама, рекламный текст, виды рекламы, гендерные стереотипы, женские стереотипы.

FRANSUZ REKLAMA MATNLARIDA AYOL JINSI STEREOTIPI

Annotatsiya

Bozor iqtisodiyoti sharoitlari reklamaning tez rivojlanishiga sabab bo'ldi. Butun dunyo bo'ylab yuz minglab odamlarning ijtimoiy instituti va professional faoliyat sohasi sifatida reklama oddiy tijorat taklifidan iste'molchiga ta'sir qilishning murakkab mexanizmiga aylandi. Zamonaviy vositalar ommaviy axborot vositalari xalqaro reklama faoliyatining tarqalishiga yangi turtki berdi. Zamonaviy dunyoda reklama ishtirok etmaydigan inson faoliyatining sohalari deyarli qolmadi.

Ushbu maqolada, biz fransuz bosma nashrining zamonaviy matnlarini amaliy tahlil qilish asosida, ayol jinsini fransuzlarning jamoaviy ongida mustahkamlangan universal va milliy-madaniy stereotiplarini aniqlashga xarakat qilamiz.

Kalit so'zlar: reklama, reklama matni, reklama turlari, gender stereotiplari, ayol jinsi stereotipi.

Kirish (Introduction). Bugungi kunda istalgan maxsulotni reklama qilishda ayol obrazlaridan keng foydalanilmoqda. Ayol tasvirlari yordamida minglab mahsulotlar reklama qilinadi: avtomobillar, kosmetika vositalari, ozish uchun mahsulotlar, alkogolli ichimliklar, parfumeriya va boshqa ko'plab mahsulotlar. Ma'lumki, chiroyli, latofatli va muvaffaqiyat cho'qqisidagi ayollar reklama e'tiborini jalb qilishning asosiy usullaridan biridir.

Reklama ommaviy axborot vositasi sifatida auditoriyaning gender stereotiplari, o'zini o'zi qadrlashi va o'ziga bo'lgan munosabatni shakllanishiga yordam beradi, shuning uchun potentsial iste'molchilar tomonidan ayol obrazlarini reklamada qabul qilishning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish zarurati paydo bo'lgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning taxlili (Literature review). Ushbu maqolada fransuz bosma reklama matnlarida ayol jinsi stereotipi qurilish mexanizmlarini aniqlash va ta'riflash maqsadida o'tkazilgan tadqiqot natijalari keltirilgan. Izlanishlarimiz davomida «Madame Figaro», «Cosmopolitaine», «Elle», «Vogue», «Harper's Bazar», «Glamour», «Epica» kabi fransuz davriy nashrlari manbalaridan foydalandik. Izlanishlarimizda qo'llanilgan asosiy usullar - tavsiflovchi, izohlovchi, kontekstual, shuningdek tizimlashtirish va miqdoriy hisoblash usullari hisoblanadi. Bularning barchasi fransuzlarning umumiy va

milliy-madaniy hamda jamoaviy ongida o'rnatilgan ayol jinsi stereotiplarini aniqlashga imkon berdi.

Ammo, gender masalalarini amaliy tahlil qilishga o'tishdan oldin, biz bunday tushunchalarga qisqacha to'xtalmoqchimiz:

"Reklama matni", "reklama", shuningdek uning asosiy turlari va shakllari deganda nimalar tushuniladi?

"Reklama" tushunchasiga to'liq ta'rif berishga urinishlar o'n yildan ko'proq vaqt davomida amalga oshirilgan. Biroq, bu masalada aniqlik va ravshanlik hozirgacha mavjud emas. Eng keng tarqalgan nuqtai nazar bu reklamaning mohiyati, uning maqsad va vazifalari sotib olish va sotish jarayoni bilan chambarchas bog'liq. Bunga mashhur fransuz reklama mafkurachisi A. Deyyanomning taklif qilgan ta'rifini misol qilib keltirishimiz mumkin: "Kompaniya foydasiga pullik, bir tomonlama va shaxsiy turdagi muloqot kampaniyasi orqali amalga oshiriladigan shaxsiy munosabat, har qanday mahsulot, brend bu reklamadir"(RUDN byulleteni, 2008 yil, 2 –son).

Ba'zi tadqiqotchilar reklamaga kengroq qarashadi. Masalan, B.S. Razumovskiy reklamani har xil kommunikativ vositalar yordamida iste'molchiga ta'sir o'tkazish maqsadida tarqatiladigan ijtimoiy axborot turi deb ta'riflaydi. Lingvokulturologik reklamaning hozirgi bosqichida reklamani aloqa shakli sifatida tushunish eng dolzarb hisoblanadi. Xuddi

shunday nuqtai nazarni A. Leont'yev, N. Koxtev, V. Medvedeva, A. Guseynova, F. Kotler va boshqa olimlarning asarlarida ham kuzatish mumkin. Chunki yaqin davrlargacha reklama iqtisodiy hodisa sifatida faqat ommaviy madaniyat elementiga aylanib qolgan sezilmay qoldi. I.V.Groshevning so'zlariga ko'ra: Reklama xabarlarida tovarlar va xizmatlar haqidagi ma'lumotlardan tashqari, jamiyatdagi ijtimoiy, siyosiy va boshqa turdagi munosabatlar, shu jumladan shaxslarning munosabatlari ham o'z ifodasini topa boshladi. Groshevning so'zlariga ko'ra, tovarlar va xizmatlar to'g'risida to'g'ridan-to'g'ri takliflar, odatda, jamiyatning tuzilishi, uning tuzilishi haqida gapiradigan boshqa tasvirlar kontekstida ko'rsatiladi.

Reklama aloqasi ko'plab kanallar orqali amalga oshiriladi. Bu uning turli shakllarini taqsimlashga olib keladi. Reklama quyidagilarga bo'linadi: televizion reklama, radio reklama, kompyuter tarmog'i orqali uzatiladigan reklama, bosma va tashqi reklama. Amaliyot maydoniga bog'liq va muloqot maqsadlari uchun biz bir necha turdagi reklama turlarini(keying o'rinlarda -RT) belgilashimiz mumkin: iqtisodiy, siyosiy, madaniy, ijtimoiy va xususiy. Reklama faoliyati mahsuloti bu reklama matnlari, unda hamma narsa reklama aloqasi olib borilishi uchun ifodalangandir. A.A. Dedyuxinning fikricha RT til segmenti sifatida tushuniladi va nutq-fikrlash faoliyatining mahsuli xisoblanib, ular orqali qabul qiluvchi va qabul qiluvchi muayyan ijtimoiy munosabatlarga kiradi. Ushbu maqolada biz mana shu ta'rifga amal qilamiz. RTda qabul qiluvchiga imkon beradigan og'zaki va og'zaki bo'lmagan til vositalari mavjuddir. D. Ogilvining ta'kidlashicha, har qanday o'zboshimchalik bilan olingan reklama matni reklama sifatida faqat uning og'zaki grafik va audiovizual timsolining birligida qabul qilinadi. Bizning fikrimizcha, RTning o'ziga xos xususiyati - bu yuqori ma'lumotli to'yinganlik va aniq pragmatik niyatdir. Shubhasiz, bularning barchasi RTni lingvistik mexanizmlar va aloqa strategiyalarini o'rganish uchun eng boy materialga aylantiradi.

Gender jihatiga kelsak, shuni ta'kidlash kerakki, bu bitta tarixiy, falsafiy va lingvistik adabiyotning yangi yo'nalishlaridan biridir. Jinsiy yondashuv antropo-yo'naltirilgan tilning keyingi rivojlanishi va tilda inson omilini aniqroq ko'rib chiqishga imkon beradi. Erkak va ayol fazilatlar haqidagi stereotipik g'oyalarni, munosabatni belgilaydigan madaniy va ijtimoiy-psixologik omillarga gender tadqiqotlari asosiy e'tiborni qaratadi. Jamiyat erkaklar va ayollarga bo'lgan munosabatlarda farqlarga asoslangan kuch tizimini yaratish mexanizmlarini shakllantiradi. Jins o'ziga xos xususiyatlar asosida tuziladi. Ya'ni sotsializatsiya tizimi, mehnat taqsimoti va ijtimoiy qabul qilingan madaniy normalar, rollar va stereotiplar shular jumlasidandir. Ijtimoiy munosabatlar va madaniy an'analar mahsuli sifatida jins - lingvistik kategoriya emas, balki lingvistik tuzilmalarni tahlil qilish, ona tilida so'zlashuvchilar ongida mustahkamlangan gender stereotiplarini ochib berishi mumkin. Shu mavzu yuzasidan RTda jins qanday ajratilgan, og'zaki va og'zaki bo'lmagan vositalar uning qurilishida ishtirok etishi qanday bo'lishi kabi savollar bizda qiziqish uyg'otdi. Ko'p sonli bosma reklama matnlarini tahliliga asoslanib, biz reklamada gender eng muhim rol o'ynaydi va asosiy omillardan biridir deb hisobladik.

RTning qabul qiluvchiga muvaffaqiyatli pragmatik ta'siri nuqtai nazaridan O.B. Maksimova reklamani "odamni tovarlar, materiallar tanlash nuqtai nazaridan ko'p holatlarda joylashtiradigan ijtimoiy qo'llanma" deb ataydi. Demak bu bizning jamiyatda qabul qilingan xulq-atvor qoidalari, axloqiy me'yorlar va turmush tarzi haqidagi ma'lumotdir. Ijtimoiy muloqot jarayonida, ayollik va erkaklikning ramziy tasvirlari erkaklar o'rtasidagi shaxslararo munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlari haqida ma'lumot beradi.

Aksariyat reklama beruvchilar o'z auditoriyasini o'z mahsulotlarini sotib olish ehtimoli bor deb bilishadi. Fransuz sotuvchisi K. Lormel "La pub d'aujourd'hui" ("Zamonaviy reklama") kitobida, Fransiyada ayollar 80% faol iste'molchilarni tashkil etishini yozadi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Zamonaviy davrda, ayol tasvirining shakllanishida boshqa ommaviy axborot vositalari bilan bir qatorda reklama ham muhim rol o'ynaydi. Qoida sifatida, reklama beruvchilar biologik va ijtimoiy omillardan foydalanadilar va ayni damda milliy ongga singib ketgan ayollar haqidagi fikrlar g'oyalarning asosi xisoblanadi. Biologik omillarga quyidagilar kiradi: ayollarning jozibadorligi, uning yoshi va xarakteri. Biz ijtimoiy omillarni ijtimoiy maqom deb ataymiz. Ya'ni martaba, fuqarolik, turmush tarzi, uy ishlari va shu kabilar. Izlanishlar mobaynida ko'plab RTni tahlil qilib biz ko'pchilik reklama matnlarida ayol tasvirlari yuzasidan shunday xulosaga keldik.

Ayol uchta asosiy qiyofada paydo bo'ladi: "behayo ayol", "Uy bekasi bo'lgan ayol" "ayol- ona". Yozuvchi va shoirlarning asarlarida ham shunga o'xshash tasniflar bo'lishi mumkin. Albatta, rollarning bunday taqsimlanishi fransuz reklama sanoatida o'ziga xos xususiyatlarga bog'liq. "Ayol-behayo ayol" obrazi tez-tez uchraydi. Umuman olganda, bunday obraz parfyumeriya va kosmetika mahsulotlari, zargarlik buyumlari va kiyimlar reklamasida uchraydi. Ma'lumki, Fransiya xalqaro bozorda bu sohada so'zsiz etakchi hisoblanadi. Ushbu reklama maqsadining o'ziga xos xususiyatlaridan biri uning va reklama loyihasining til doirasidir (RUDN byulleteni, tilshunoslik seriyasi, 2008 yil, 2 -son).

Bundan tashqari, juda hissiy tabiatga ega RTlari ko'plab uchraydi. Matnlari hissiy va baholovchi lug'at, frazeologik birliklar va ekspressivlikning boshqa uslubiy vositalariga to'la. Bu yerda asosiy o'rinni biologik omillar, ya'ni ayollarning jozibadorligi egallaydi. Reklama beruvchilar o'z maqsadlariga intilish yo'lida har xil yoshdagi va kasbdagi lekin bir xil darajada chiroyli, jozibali ayollar obrazidan foydalanadilar. Chiroyli ayol tasviri biron bir shior bilan birgalikda qo'llanishi - bu muvaffaqiyatning yana bir kalitidir.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Yaqin kunlarga zamonaviy fransuz ayollari bu tendentsiyadan unchalik mamnun emas edilar. Le Monde gazetasi tomonidan o'tkazilgan jamoatchilik so'rovi shuni ko'rsatdiki, Fransiyada ayollarning yarmidan ko'pi endi faqat jinsiy ob'ekt bo'lishni xohlamaydi. Mashhur fransuz aktrisasi Juliyette Binoche "Le Monde" gazetasi muxbirlariga bergan intervyusida aksariyat fransuz ayollarining fikrini quyidagicha ifodalagan: "Ayol g'ozalligi- jozibador, lekin ayolning tashqi ko'rinishidan tashqari boshqa fazilatlar ham bor. Ayol nafaqat erkaklarni o'ziga jalb qiladi, balki o'zi xaqida o'ylashni ham biladi » (Le Monde, 2007). Biroq, bu gaplarga qaramay, "behayo ayol" obrazi muomaladan chiqmaydi. Mana eng yorqin misollar: "Belle voiture pour la Belle (Go'zallar BMW ni tanlaydi, avtomobil reklamasi) "; "Aimer la reine-Choisir De beers (Qirolichani sevish - bu De beersni tanlash, zargarlik buyumlari reklamasi,); "... Ta muse t'attend chez Maxim (Sizning hayollaringiz sizni Maximada kutmoqda, tungi klub reklamasi)"; "Un regard de Guerlain-Un regard d'enchantresse" (Gerlenning ko'rinishi hayratga soladi, tush reklamasi) "; "... Princesse de nuit (...Tun malikasi, ichki kiyim reklamasi)"; «Ravissante? C'est pas tout. Avec Clarins je suis belle, belle comme un amour, même plus, (Jozibali? Bu etarli emas! bundan ham ko'proq Klarens bilan men muhabbatning o'zi kabi g'ozalman, kosmetika reklamasi) "; "Mademoiselle Coco - un bise de déesse (Mademoiselle Koko -ma'budaning bo'sasi, parfyumeriya reklamasi)"; " La nuit tombe les garçons aussi. Allez les Filles! (Kech kirganda, hamma erkaklar sizning oyoqlaringiz ostida, parfyumeriya reklamasi).

Yuqorida keltirilgan misollarda biz har narsaga qiziqqan, jozibali, faol ayolning reklama qiyofasini kuzatishimiz mumkin. Shu bilan birga, mahsulotning o'zi emas, balki biror nomoddiy narsa reklama qilinadi: go'zallik, yoshlik, obro', o'zini o'zi qadrlash, boshqalarni ijobiy baholash kabilar. Biz o'z qadriini biladigan ayolni ko'ramiz. U o'zini sevadi va o'ziga g'amxo'rlik qilishga odatlangan. Kim bo'lishidan qat'iy nazar ya'ni hoh oddiy uy bekasi, hoh ko'p yillik ona yoki mas'uliyatli ishchi bo'lsa ham, favqulodda harakatlar uchun u har doimgiday erkakning e'tiborini o'ziga jalb qila oladigan ayol bo'lib qoladi.

To'g'ridan to'g'ri RT ma'lumotlarining so'z boyligi haqida gapirganda, biz shuni ta'kidlashimiz mumkinki, "ayol" so'zining stilistik sinonimlarini, xususan "La reine"(qirolicha) va "La Princesse"(malika) so'zlarini ishlatish so'zning umumiy ma'nosini mustahkamlash uchun old shartlarni yaratadi. Masalan, mineral suv reklamasi matnida "Evian" rolini mashhur amerikalik model Sindi Krouford o'ynaydi. Reklamaga joylashtirilgan shiorda shunday yozilgan: "Top Models choisissent Evian" (Evian — topmodellar tanlovi). Shuni e'tiborga loyiqlik, "française" (fransuz ayol) so'zining o'zi shunday avtoritar ma'lumotga aylandi: "Renault - ta nouvelle copine française (Renolt sizning yangi fransuz qiz do'stingiz, avtomobil reklamasi)"; "Les françaises choisissent Lancôme (fransuz ayollari Lancome tanlaydilar, kosmetika reklamasi)." Bunday holda, "Fransuz" oti va "fransuz" sifatleri reklama qilingan mahsulotning g'ayrioddiy sinonimiga aylanadi va shu orqali "Yuqori yoki yaxshiroq sifat" taklif qiladi.

Reklama shiori ma'lumotlarini tahlil qilganda, boshqa xalqlar tomonidan fransuz voqeligini idrok etish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Fransiya an'anaviy ravishda moda, go'zallik, san'at poytaxti, barcha go'zallik standarti hisoblanadi. Fransuz reklama beruvchilari o'z mamlakatlarining madaniy me'rosidan yaxshi foydalanadilar. Yuqoridagi misollardan shuni anglash mumkinki, til manipulyatsiyasi tinglovchilarning fikrlarida reklama qilingan bunday taqqoslash parametrlari orqali reklama qilingan mahsulotni brend darajasiga olib chiqish yo'lini yaratishga imkon beradi va eng foydali hisoblanadi.

Reklamada ayol jinsi stereotipi ayol-ona vazifasini bajaradigan matnlar ham keng tarqalgan. Bizning kuzatishlarimizga ko'ra, " onalar " tasviri - zamonaviy RTda eng keng tarqalgan tasvir hisoblanadi. Masalan, xasta yoki yolg'iz bolalarga yordam berishni taklif qilgan xayriya tashkilotlari quyidagi shiorlarni ilgari suradilar: "Les enfants ne doivent pas pleurer!(Bolalar yig'lamasligi kerak)"; "Maman, avec toi tout devient possible (Ona, sen bilan hamma narsa ro'yobga chiqadi)"; "Nous avons besoin de votre amour (Bizga sizning sevgingiz kerak)"; "Tu peux lui donner un peu d'amour (Siz unga bir parcha sevgi bera olasiz)";

Bunday reklama har bir ayolga xos bo'lgan onalik tuyg'ularini, shuningdek, baxtsiz bolalarga achinish va rahmshafqatni, ularga yordam berish istagini uyg'otadi. Bundan tashqari, ayol yana ko'plab ko'rinishlarga egadir. Biz atrofimizdagi asl qadriyatlar haqida o'ylashimiz va o'z tajribamizni keyingi avlodlarga etkazishimiz darkordir. Ko'pincha, reklama matni ayolga onalik bilan bog'liq ma'lumotlar haqida ma'lumot beradi. Shunday qilib, chaqaloq

formulasi uchun reklama kuchli va sog'lom chaqaloqni tasvirlash, bu mahsulotning foydali fazilatlarini ta'riflashdan tashqari, kulgili shior bilan qo'llab-quvvatlanadi: "Parce que maman m'aime. (Chunki onam meni yaxshi ko'radi) ". Ona instinktiga murojaat qilish - unga ta'sir qilishning eng yaxshi usuli. Sut mahsulotlari ishlab chiqaruvchilari "NAN" aralashmalari quyidagi shiorni ishlatgan: "Chaque maman sait qu'on peut grandir avec plaisir. (Har bir ona siz zavq bilan o'sishingiz mumkinligini biladi).

Yana bir reklama to'plamida ayollarga nafaqat ona, balki uy bekasi sifatida ham qaralgan. Bunday rekmlar turli mahsulotlar, maishiy texnika, dori-darmonlar, oilaviy kurortlar reklamasini o'z ichiga oladi. Bu yerda ayolning o'z oilasini va o'zini eng yaxshi, minimal jismoniy va moddiy xarajatlar bilan parvarishlash istagi rivojlanadi.

Masalan, LG kir yuvish mashinasining reklama kampaniyasi yuqori sifatli mahsulot sotib olishga muvaffaq bo'lgan baxtli uy bekasi tasvirini taqdim etadi.

Kuningizni bo'sh vaqt bilan boyiting va oilangiz bilan vaqt o'tkazing: "LG - La vie sans problème à bon prix (LG.- Muammosiz hayot arzon narx evaziga) ".

Yana bir yarim tayyor ovqat «Cascade» reklamasi hammaga ma'lum bo'lgan haqiqatni ochib beradi, ya'ni erkak kishining yuragiga yo'l uning oshqozonidan o'tadi qabilida. Jahon chempionati paytida baxtli erning rafiqasi bilan oshxonada vaqt o'tkazishi tasvirlangan surati quyidagi matn bilan to'ldiriladi: "Mon mari est toujours avec moi. Et toi? (Mening erim doim men bilan. Senikichi?) ".

«Otards» kurortlar tarmog'i reklama kampaniyasida oilaviy dengiz bo'yida turmush o'rtoq'i va bolalari bilan qurshab olingan o'rta yoshli ayol obrazidan foydalanilgan. Va suratga qo'shimcha tarzda quyidagi so'zlar bitilgan: "Ma famille! J'aime ma famille! (Mening oilam! Men o'z oilamni sevaman!)".

- **Xulosa va takliflar (Conclusion/ Recommendations).** RT tadqiqotining natijalarini sarhisob qilib, quyidagilarni aytishimiz mumkin:

1. Ayollarga qaratilgan zamonaviy reklamada gender omili faol ishlatiladi. Miqdoriy hisoblash usulidan kelib chiqib "jozibali ayol" obrazi tez-tez ishlatilishiga qaramay, "ayol-ona" obrazi hali ham birinchi o'rinda degan xulosaga kelishimizga imkon berdi. Reklama beruvchilar tijoriy jihatdan eng muvaffaqiyatli rasmga e'tibor qaratishadi.

2. So'nggi paytlarda reklamadagi ayol tasvirlari ostida jamiyatdagi o'zgarishlarning ta'siri ham o'zgarib boshladi. Ayol o'zining turmush o'rtoq, ona kabi odatiy rollaridan uzoqlashishga va o'zini shaxs sifatida anglashga harakat qila boshladi. Bu o'zgarishlar RT mazmunida ham o'z aksini topgan.

Belle, crédible, indépendante. Juste comme toi! (Chiroyli, ishonchli, mustaqil. Xuddi siz kabi! NISSAN avtomobilining reklamasi)";

"Cette fois je n'ai pas peur d'être active" (Bu safar men faol bo'lishdan qo'rqmayman, dezodorant reklamasi) ".

3. Odamlar bilan o'zaro munosabatlarning har qanday sohasida va undan ham ko'proq reklamada samarali ishlash uchun jinsning mavjudligini tushunish kerak, uning maqsadi odamlarni xushnud etish, uni eslab qolish va unga ijobiy munosabatda bo'lishdir.

ADABIYOTLAR

1. Грошев И.В. Рекламные технологии гендера // Общественные науки и современность. — М., 2000. — № 4.
2. Горошко Е., Кирилина А.В. Гендерные исследования в лингвистике сегодня // Гендерные исследования. — М., 1999. — № 2.
3. Дейян А. Реклама. — М.: Прогресс, 1993. Борисова А.С. Женский гендерный стереотип во французских рекламных текстах.
4. Дедюхин А.А. Модели организации вербальной и визуальной информации в тексте рекламы: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Краснодар, 2006.

5. Кирилина А.В. Особенности и тенденции развития гендерных исследований в российской лингвистике // Гендер: язык, культура, коммуникация. — М.: МГЛУ, 2001.
6. Лормель К. Современная Реклама. — Дижон, 2003.
7. Максимова О.Б. Гендерное измерение в современном социально-коммуникативном дискурсе: роль рекламы // Вестник РУДН. Серия Социология. — М.: РУДН, 2004. — № 6—7.
8. Медведева Е.В. Рекламная коммуникация. — М.: Едиториал УРСС, 2004.
9. Огилви Д. Огилви о рекламе. — М.: Эксмо, 2003.
10. Разумовский Б.С. Реклама как вид социальной информации: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. — Минск, 1992.
11. Шарков Ф.И., Гостенина В.И. Технология рекламы. — М.: РИП Холдинг, 2007.

Содиржон ЯКУБОВ,
Ўзбекистон Миллий университети доценти
E-mail: syakubov@mail.ru
Профессор А.Маматов тақризи асосида

THE IMPORTANCE OF THE "CULTURE OF ENLIGHTENMENT" AND THE "STORM AND PRESSURE" MOVEMENT IN GERMAN LITERATURE IN THE XVIII CENTURY (ON THE EXAMPLE OF THE WORKS OF WRITERS SUCH AS GOTSHED, LESSING, GERDER AND THE YOUNG GOETHE)

Abstract

Changes in German literature in the eighteenth century: old, that is, far from real-life events, without a contradictory plot that should be the basis of the plot, not fighting for social issues, consisting only of noble images, neither historical-political nor social requirements Gotshed, Lessing, Expressed through the creative work of Gerder et al. The main reason for the presentation of Goethe's works in his youth was, first of all, the fact that a lot of articles about Faust were written and are being written, as well as emphasis on other works of the great German poet.

Keywords: literature, history, art, theater, drama, play, realism, enlightenment, action, art, writer, creation, work, image, hero, writer, poet, critic, spiritual struggle, idea.

ЗНАЧЕНИЕ «КУЛЬТУРЫ ПРОСВЕТЛЕНИЯ» И ДВИЖЕНИЯ «БУРЯ И ДАВЛЕНИЕ» В НЕМЕЦКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XVIII ВЕКА (НА ПРИМЕРЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ТАКИХ ПИСАТЕЛЕЙ, КАК ГОТШЕД, ЛЕССИНГ, ГЕРДЕР И МОЛОДОЙ ГЕТЕ)

Аннотация

Изменения в немецкой литературе XVIII века: старые, то есть далекие от реальных событий, без противоречивого сюжета, который должен лежать в основе сюжета, не борьба за социальные вопросы, состоящий только из благородных образов, ни исторических -политические и социальные требования Gotshed, Lessing, выраженные в творчестве Гердера и др. Основной причиной презентации произведений Гете в юности было, прежде всего, то, что о Фаусте написано и пишется много статей, а также акцент на других произведениях великого немецкого поэта.

Ключевые слова: литература, история, искусство, театр, драма, пьеса, реализм, просвещение, действие, искусство, писатель, творчество, произведение, образ, герой, писатель, поэт, критик, духовная борьба, идея.

XVIII АСРДА «МАЪРИФАТПАРВАРЛИК МАДАНИЯТИ» ҲАМДА «БЎРОН ВА ТАЗЙИҚ» ҲАРАКАТИНИНГ ГЕРМАНИЯ АДАБИЁТИДАГИ АҲАМИЯТИ(ГОТШЕД, ЛЕССИНГ, ГЕРДЕР ВА ЁШ ГЕТЕ КАБИ АДИБЛАР ИЖОДИ МИСОЛИДА)

Аннотация

XVIII асрда Германия адабиётида рўй берган ўзгаришлар: эскича, яъни ҳаётий воқеалардан йироқ, сюжетга асос бўлиш керак бўлган қарама-қаршилик фабуласига эга бўлмаган, ижтимоий масалалар учун курашмайдиган, фақат аслзода образларидан иборат, на тарихий-сиёсий, на ижтимоий талабларга жавоб бермайдиган асарлардан воз кечиб, янги йўналишда: маънавий курашга бел боғлаган қаҳрамонларнинг ички кечинмаларидан иборат, маърифатпарварликни қўллаб-қувватлайдиган, ҳаётий реализм асосларига таянган, танқидий, ижтимоий, бадий асарлар яратилиши - на фақат Германия адабиёти учун, балки, Жаҳон адабиёти учун аҳамиятли бўлгани - Готшед, Лессинг, Гердер кабиларнинг ижодий фаолияти орқали ифодаланган. Гётенинг асосан ёшлик даврида яратган асарларининг берилишига сабаб: аввало, «Фауст» асари ҳақида мақолалар жуда кўп ёзилган ва ёзилмоқда ҳамда буюк немис шоирининг бошқа асарларига ҳам урғу бериш эди, холос.

Калит сўзлар: адабиёт, тарих, санъат, театр, драма, пьеса, реализм, маърифатпарвар, ҳаракат, бадий, адиб, ижод, асар, образ, қаҳрамон, ёзувчи, шоир, танқидчилик, маънавий кураш, ғоя.

Кириш. XVIII асрда Германияда феодализм ривожланиб, кишиларнинг ҳуқуқлари поймол этилиши ва эзилиши туфайли адабиётнинг асосий йўналишлари - айнан феодадал тузумнинг камчиликлари ва иллатларини қоралашга, жиноятларга қўз юмаётган, ҳатто химоя қилаётган дин номоёндаларини танқид қилишга қаратилган эди.

Германияда ижтимоий кескинлик юзага келгани сари тўғри йўлни кўрсатиб бера оладиган, маърифатпарварликни ёқлайдиган буюк (Лессинг, Гердер, Гете, Шиллер каби) адиблар ва уларнинг буюк асарлари ҳам дунёга келди.

Бу асарлар ўша давр учун дастлабки замонавий шакл - маърифий реализм шаклида эди. Маърифий деб аталишига сабаб бу асарлар ғоясининг асосида одамларни онгли ва билимли бўлишга, ақл билан иш юритишга, муаммоларнинг илдизини тушунишга ва уларни ҳал этиш

йўллари кураш (маънавий кураш йўли) билан ҳал этишга чақиради. Мамлакатда содир бўлаётган воқеа-ҳодисалар айнан борича тасвирланиши, инсоний фазилатларга эга, шунингдек қусурлари ҳам бор оддий одамлар тўсиқларни енгиб ўтишга интилаётган (Лессингда – Одоардо ва Минна фон Барнхельм, Шиллерда – Фердинанд ва Луиза Миллер ва бошқалар каби) қаҳрамон образани яратишга интилиш асарларнинг кадр-қийматини янада оширди. Маърифий реализмга асосланган асарларда эса икки хил кўриниш – реал (барча камчиликларни ҳаётий тасвирлаш) ва идеал (ҳаётдаги энг гўзал хис туйғуларни тасвирлаш) мулоҳазаларнинг ўзаро зиддияти сюжетларни янада кизиқарли шаклга олиб келган эди.

Асосий қисм. XVIII аср бошида адабиётнинг энг ёрқин маърифатпарвар адибларидан бири – Лейпциг университети профессори, танқидчи Йоганн Готшед

(Johann Christoph Gottsched, 1700—1766) жамиятдаги камчиликларни ўта кескин танқид остига олмаган бўлса-да, лекин ўз асарларида диний муаммоларни, қашшоқлик сабабларини кўрсатиб ўтган. Дин – илм-фанга, адабиёт ва санъатга тўқинлик қилаётганини, энди бундай сусткашликларни тўхтатиш керак, шунингдек, адабиёт ва тил фанида реформа ўтказиш вақти келди, деган ғояларни олиб чиқди.

Готшед «Немис халқи учун танқидий поэтика тажрибалари» («Опыты критической поэтики для немцев», Versuch einer kritischen Dichtkunst von die Deutschen, 1730) асарида адабиёт ва театр ҳақида ўз фикрларини очиқ-ойдин баён этишга, баён этганда ҳам илмий асосланган ҳолда, алоҳида-алоҳида тизимга солиб, мулоҳазаларини тўлиқ ифодалашга интилди. Шунингдек, Готшед бу асарида классик асарлар қонун-қоидаларини ҳимоя қилади, унга риоя қилишни тарғиб этади, шу билан бирга, ёзувчиларнинг асарлари мукамал бўлиши, халқ учун тарбиявий восита сифатида фойда келтириши учун, улар билими ва онгли, эстетик дунёқарашлари олий даражадаги шахс бўлишлиги керак, деган фикрларни илгарди сурди.

Готшед, айниқса, тилга қаттиқ эътибор берди. Адабий асарлар мукамал бўлиши учун тилни турли шевалардан «тозалаш»ни, бунинг учун эса, «турли» ҳудуддаги тилларни «бирлаштириш»ни ва Германияда ягона адабий тил яратишни таклиф этди.

Готшеднинг «Ўлим тўшагидаги Катон» («Умирающий Катон», Der sterbende Cato, 1731), «Париждаги конли тўй», («Парижская кровавая свадьба», Die Pariser Bluthochzeit, 1744 ва «Агис» (Agis, 1745) пьесалари театр қонун-қоидаларига риоя қилган, классик асарлар даражасида мукаммалиги жиҳатидан яхши баҳоланган. Асардаги образлар, шу жумладан Катон янги давр учун курашади, ҳатто ҳукмдор ва шавкатсиз Юлий Цезарга қарши исён кўтаради ва ватанпарвар сифатида ҳалок бўлади.

Аср бошида адибларнинг янгилик яратиш учун қилган меҳнатлари бесамар кетмади, 60-йилларда немис адабиётида ривожланиш ва юксалишлар рўй берди. Ва айнан мана шу йилларда немис адабиётида янги давр бошланди. Аввало танқидий асарлар кўпайди. Лессинг каби ёзувчилар эса, ҳатто реализм асосларига таянган (шу билан бирга реализм назариясининг ривожланишига ҳисса қўшган) ҳолда ҳаётдаги «хунук» воқеаларни ҳам борича тасвирлашни бошлайдилар.

Нафақат амалдорлар ва дин пешволари ҳақидаги асарлар, балки вақтдан орқада қолган, бўш асарлар, шунингдек ижтимоий муаммоларни ёритмаган, антик замонга хос образлар идеаллаштирилган ҳаёт, ҳамда зиддиятларсиз асарлар ҳам кескин танқидга учради. Шунингдек, аслзодалар ва уларнинг севги-муҳаббати ҳақидаги йиғлоқи асарлар («мещан драмалар»), сабр қилишга чақирадиган, ёмонликка нисбатан доим яхшилик билан жавоб бериш керак деган, аслида эса одамларни курашга эмас, тақдирга тан беришга ундайдиган асарлар («бюргер»лар насихатлари) ҳам кескин танқид остига олинди. Бу даврда ўрта ҳол фуқаронинг кураши ҳақидаги ватанпар руҳдаги асарлар (Mittelstandes) кўпроқ диққатга сазовор бўлди.

Лессингга тегишли «Лаокоон» трактати ва «Минна фон Барнхельм» асарлари миллий реализмга асосланган классик асар сифатида немис адабиёти тарихидан жой олди. Шунингдек, Гердернинг танқидий мақолалари ҳамда Виланднинг «Агата» шеърини романи айнан шу даврнинг етук асарлари бўлиб қолди.

60-йиллар адабиётининг энг ёрқин номаёндаси, шоир, драматург, танқидчи, адабиёт назариясининг билимдони Готгольд Эфраим Лессинг (Gotthold Ephraim

Lessing, 1729—1781) – немис классик адабиётининг асосчиси ҳисобланади. Унинг адабий ижоди жуда баракали ва турли мавзуларга бой бўлган. Лессинг юксак малака ва истеъдод эгаси эди, ҳатто кичик-кичик танқидий мақолалари ҳам (янги-янги ғоялар жиҳатидан) катта асарлар қатори туради.

Лессинг осмоний макташлару тўқима воқеалардан иборат адабиётдан воз кечиб, жамиятдаги муаммоларни, иллатларни ёритадиган, инсон онгини ўзгатирадиган, айниқса, феодалларнинг меҳнатқашларни ноҳақ эзишига қарши очиқ-ойдин, асосли асарлар яратиш тарафдори эди. Унинг ўзи ёзган асарлар ҳам сиёсий-ижтимоий, реализм асосидаги ҳаётий ва мазмунли адабиёт сифатида юзага келган дастлабки бадиий асарлар ҳисобланади.

Н. Г. Чернышевский у ҳақда шундай ёзди: «Лессинг ўз даврида немис адабиётини дунёвий адабиётга айлантирган авлоднинг энг отахон адиби ҳисобланади ва Шиллер, ҳаттоки Гёте каби ёзувчилар эса, аслида адабиётда унинг йўлини давом эттирган адиблардир.»

50-йилларда Лессинг немис адабиётида пайдо бўлган маърифатпарвар адибларнинг ғояларини ва янгича бюргерлар окимини ва уларнинг дунёқарашларини ҳимоя қилиб чиқди. Асарларидаги қаҳрамонларнинг ҳаётий, реал кечинмаларини ва шу орқали инсоннинг ички дунёсини, рўй бераётган воқеаларга бўлган муносабатларини тўлиқ кўрсата олишигини ўз мақолаларида таҳсинлар билан ёзди. Лессинг ёзувчи ва шоирлар қандай оқимда ижод қилмасин ва қандай шаклда ёзмасин, энг аввало адиб ёритаётган қаҳрамоннинг ички дунёсини ифодалаб бериши, у қандай хис-туйғуларга берилишини, ўз хоҳиш-иродасига қарши курашиб, ички зиддиятларини енгиб, ўз бурчини қандай бажаргани ҳақида ёрита олса, бу энг яхши асар, бадиий адабиёт деб ҳисоблайди.

Лессингнинг ғоявий-эстетик масалаларга тегишли фикрлари «Янги адабиёт ҳақида ҳақлар» журналида босилган мақолаларида ёрқин ифодаланган. Бу мақолаларида, у санъат ҳаёт билан ҳамнафас бўлиши кераклигини ҳақида илғор фикрларни билдирган. «Хориж адибларидан ўрганиш керак, лекин уларга тақлид қилиш керак эмас, дейди Лессинг. Антик давр адабиётидан тортиб, то Шекспир асарларигача намуна сифатида ўрганиш зарур, - дейди, - лекин мактовларга тўла, асар замирида ҳеч қандай конфликт бўлмаган, бўш-баёв асарларни танқид қилади.

60-йилларда Лессинг реализм назариясини ишлаб чиқади. Бу хусусда, бугунги кунгача илмий ўрганиладиган асар - «Лаокоон ёхуд тасвир ва назм чегаралари» («Лаокоон, или о границах живописи и поэзии») трактатида (яъни фалсафий ва назарий асарида) Лессинг реализм асосларини чуқур таҳлил қилади. Назарий жиҳатдан реализмнинг муаммоларини ва уни ечиш мумкин бўлган томонларини илмий асослайди. Адиб бу масалага жиддий ёндошганининг асл сабаби - реализм муаммолар сабабини очиб беришга ҳамда жамият фаровонлигига хизмат қилади, деб ҳисоблайди.

«Классик» услуб деб аталадиган, аслида эса фақатгина аслзодалар ва руҳонийлар манфаатини ҳимоя қиладиган, антик адабиётларга асосланган - эскича адабий шаклдан (маъбудлардан иборат ноҳаётий, идеал образлардан) воз кечиш керак, деб ҳисоблайди. Тасвирий санъатда ва назмда воқеани эстетик жиҳатдан гўзал тасвирлаш хусусида ҳам Лессингнинг фикри ўзгаради. У Лаокоонни қораламайди, лекин у чекаётган азоб эстетик жиҳатдан жуда гўзал тасвирланиши томашанини ҳаётий масалалардан қалғитиши мумкинлигини, одамлар тасавурида кураш бефойда, азоб бўлиши эса табиий, деган фикр уйғотиши мумкинлигини изоҳлайди. Лаокоон образининг дарди, сабаблари «парда ортида» қолиб кетган. «Ҳайқалтарош Лаокоон танасини эстетик

жихатдан жуда гўзал қилиб яратган, лекин бу тана бор-йўғи азоб чекишга хизмат қиляпти, холос» деб ёзади Лессинг.

Бу мулоҳазалар нафақат Германиядаги, балки бутун Европадаги адибларни ўйлашга, бахс-мунозара юритишига ҳамда юқори баҳо беришга ундади. «...демак, «Назм – тасвирий санъат демак» (поэзия подобна живописи - *at pictura poesis*) деган фикр ўз аҳамиятини йўқотди. Кўриш, ўқиш, эшитиш санъати бошқа-бошқа қонунларга эга экани маълум бўлди. Рассом гўзалликни тасвирласа, адиб ҳақиқатни тасвирлаши керак экан. Бундай дунёқараш бизнинг қарашларимизни кескин ўзгартирди», деб ёзган Гёте.

Лессинг «Гамбург драматургияси» («Гамбургская драматургия») асарида танкидий фикрлар билан чекланиб қолмай, балки пьеса ва образлардаги камчиликларни йўқотиш учун театрда нималар қилиш мумкинлиги ҳақида ҳам ўз мулоҳазаларини билдирган. Лессинг шундай ёзади: «Театрдаги томоша - тарих дарси эмас, қаҳрамон қилган тарихий ишлар хусусида ҳам эмас, балки маълум бир феъл-атворга эга қаҳрамоннинг, маълум бир кийинчиликда қандай қилиб ана шу тарихий муҳим ишни қилгани ҳақидаги сахнавий хулосадир. Фожиали драма - тарихий факт сифатидаги асар эмас, балки сахнада муаллиф яратган фалсафий ҳамда бадиий кўринишга эга, сюжетга қурилган, инсонга завқ берувчи санъат туридир.»

Лессинг фикрига кўра, «тарихий» киши нафақат - шахс, балки ҳамма қатори фазилату-иллатларга эга «оддий инсон», унинг тақдири эса асар марказида бўлиши керак. Саройдаги, овдаги ёки ҳарбий юришлардаги «кўриниши» ва мақтовга олинishi оддий томашабин учун қизиқ эмас.

Лессинг эстетика – томошабинни курашдан чалғитади, деб ҳисоблаган бўлсада, инсон иродасини, кечинмалари ва рухияти ҳақида ҳаётий реализмга сугорилган - «Минна фон Барнхельм», «Эмилия Галотти», «Доно Натан» каби эстетик гўзал асарлар ёзди. Шунинг учун, унинг инсоний ғоялари, ижоди Аристотел, Кант, Гегел, Белинский, Чернишевский каби адибларнинг фасафаси қаторидан жой олди.

1770-1780 йилларда немис адабиёти ривожидан янги давр бошланади. Бу даврда европаликлар ёш адиблар Гёте ва Шиллер ижодидан, шунингдек Гердер, Ленц, Клинггер, Шубарт, Бюргер, Фосса каби ёзувчиларнинг еткази асарларидан баҳраманд бўладилар. Бу даврда немис адабиёти ўзининг бадиийлиги, ижтимоийлиги, тарихийлиги билан анча юқорига кўтарилдики, ҳеч қайси бир мамлакатда, қисқа бир даврда феодал тузумини чок-чокигача барча иллатларини фош эта оладиган, ҳукмдорларнинг зулмини танқид қилган адабиёт бунчалик тез ривожланмаган эди. Шу билан бирга адабиётда: ҳистуйғулар ва фуқаролик бурчи орасидаги зиддиятни тасвирлаш, эркин фикрлаш, маънавий дунёқарашни ҳимоя қилиш, гўзалликни кўйлаш, инсон ички кечинмаларини табиат билан солиштириш ва бошқа энг муҳим ифода услублари сақланиб қолган эди. Бу даврда етакчи адиблар ва йирик санъаткорлар, яъни буюк истисод эгалари - штюрмерлардан ташкил топган «Бўрон ва тазйик» («Бури и натиска» - *Sturm und Drang*) ҳаракати вужудга келди. (Ҳаракат гуруҳининг бу номига адиб Клинггернинг штюрмерлар ҳақидаги «Бўрон ва тазйик» драматик асари сабаб бўлган эди.)

«Бўрон ва тазйик» ҳаракати аъзолари аввало маърифатпарварлик ғояларини илгари суришни давом эттирдилар. Улар Лессинг ўғитларини имкони борича амалда тўлиқ қўллаш, яъни сиёсий-ижтимоий масалаларни кўтариб чиқишга, камчиликларни танқид қилишга, инсон онгини яхши томонга ўзгартаришга ва уларни маънавий курашга руҳлантиришга интилишди.

Лекин шу билан бирга Лессинг қарашларидан фарқли ўлароқ, «Бўрон ва тазйик» ҳаракати ижодкорлари ўз асарларида қаҳрамон образларини – масалан, Вертер, Гец, Карл Моор, Фисеско кабиларни, яъни, аввало ўзига хос феъл-атворга (характерга) эга, шу билан бирга ўта ҳиссиётларга берилувчан, пок, ҳаётда ўз ўрнини қидираётган онгли, ақл-мулоҳазали шахс - маънавий етилатган типик инсон образини ва нима учун уларнинг исёнга берилиши сабабларини ифодалашга интилишди.

«Бўрон ва тазйик» аъзоларидан бири – ҳаракатнинг ғоявий жиҳатларини кўп ҳимоя қилган фаол адибларидан бири – Гердер ўз асарларида немис халқининг кадриятларини очиб беришга, немисларнинг ўзига хос кирраларини ёритишга интилди. Бундан мақсад: меҳнатқаш одамларнинг ўзини ҳурмат қилишини, меҳнатга онгли муносабатда бўлишлигини шакллантириш, натижада халқ фаровонлигини вужудга келтириш эди.

Айнан шу даврда штюрмерлар адабиётига мос ҳолда, шахс, инсон тақдири, оддий немисга хос образ характерини яратиш расм бўлди. Ва романтиклар оқимида оид бадиий асарларга нисбатан анча юқорига даражага кўтарилди. Лирик поэзия ривожланди ва гуллаб яшнади. Лессинг рационал ва дидактик шеърлар яратишга интилсада, ҳатто унинг ижодидан ҳам лирик чекиншилар кўзга ташланди. Айниқса ёш Гёте шеърий асарларида (лирик кўшиқ ва балладаларида) қаҳрамон образларининг ички дунёсини очиб беришда лирик услуб ўз чўққисига эришди ва XVIII асрда дунёдаги энг мукамал, энг гўзал шеърлар қаторидан жой олди.

«Бўрон ва тазйик» даврига тегишли адабиётнинг яна бир ўзига хос томони, бу асарлардаги қаҳрамонлар ҳиссиётларга берилувчан, ўта таъсирчан образлардан иборат эди. Масалан, Гётенинг «Ёш Вертернинг изтироблари» номи лирик романи бошқа оқимдаги адабиётлардан, дейлик, рационал эстетикага оид адабиётлардан, яъни «оғир, босиқ» асарлардан жуда катта фарқ қиларди. Худди шу каби Шиллернинг «Қароқчилар» пьесаси ҳам қаҳрамонларнинг баъзилари гўзал, баъзилари жирканч ҳиссиётларга берилгани тасвирлаш ва уларга муаллифнинг шахсий муносабатининг сезилиб туриши, ижодкорнинг ўз асарларида табиат билан инсониятнинг боғлиқ кирраларини, лекин ижтимоий ўсишда давом этаётганини кўрсата билиши ҳам - асарнинг даражасини янада баландроқ кўтарилишига сабаб бўлди.

Маълумки, «Бўрон ва тазйик» даври адабиётгача драматик фожиаларда образлар берилган шарт-шароитга нисбатан заиф, курашга имкони йўқлигидан қурбон бўлишга мажбур эдилар, янги даврнинг замонавий қаҳрамони эса, энди зулмга қарши курашга интиларди, агар олтидан бир нечта йўл чиқса, энг тўғри йўлни, яъни онгли равишда фуқаролик бурчини адо этишни танларди, бунинг учун у ўзини ёки яқин кишисини қурбон қилиши керак бўлса, иродасига таянарди ва олий мақсадига етарди. Мисол учун, Лессингнинг «Эмилия Галотти» драматик фожиасидаги бош қаҳрамон – Эмилия ҳиссиётга берилди, лекин унга завқ бериши мумкин бўлган ходисалар оқибати унинг дунёқарашига мос келмаслигини билгани учун, ўз хоҳиши билан отасининг қўлида ўлишга рози бўлади. Лекин Эмилиянинг кўксига санчилган ханжар, аслида аслзодаларнинг чегарадан чиқиб кетган зулмига қарши қаратилган эди. Гўзал Эмилиянинг фожиали ўлими, қизга «эга» бўлмоқчи бўлган феодал тузум вакилларини қаттиқ изтиробга солади.

Шунингдек, «Қароқчилар», «Фисеско фитнаси» («Заговор Фисеско»), «Гец» каби асарларда ҳам қаҳрамонларнинг ханжари феодализм иллатига – зўравонликларга қаратилган эди.

Иоганн Вольфганг Гетенинг 70-йиллардаги ижоди (Италияга кетгунча бўлган даври) унинг адабиётдаги ёш адибга хос бироз қизиққон, ҳиссиётга берилувчан, лекин пок, соғлом, кучга тўлган йигитнинг дастлабки қадами эди. У «Бўрон ва таъйик» ҳаракатининг энг фаол аъзоларидан бири эди. Ёшлик даврида Гете жуда кўп лирик шеърлар ёзади «Гец фон Берлихинген» драмасини, «Ёш Вертернинг изтироблари» («Страдания молодого Вертера») романини ёзади. Бу асарларида унинг исён туйғусидаги замонавий қахрамонларининг ички кечинмаларини, курашини жуда чиройли тарзда, катта бир маҳорат билан тасвирлайди. Гёте кейинчалик ўз асарларида жамиятга фойда келтира олмайдиган исёнкорона ғоялардан воз кечган бўлсада, лекин унинг қалбидаги хур фикр, маънавий куликдан воз кечиш, озодлик учун кураш оташи ва инсониятнинг бахтли яшаши учун интилиши (асарларидаги ва образларидаги кечинмалари каби) умрининг охиригача сақлаиб қолди.

XVIII аср охирида Германия маданиятида танқидий маърифатпарварлик ва турли адабий оқимлар ҳаракати ривожланади, уларнинг маънавий курашлари фаол бўлсада, лекин аслида Германияда ҳаддан ташқари зулм ўтказётган ҳукуматга қарши ҳеч қандай революцион куч, озод сари сиёсий ҳаракатлар ҳали шаклланиб улгурмаган эди. Жамиятда ҳурфикрлик ва фаровонликни ривожлантириш керак деб жуда кўп бонг урадиган бюргерлик характери ҳам аслида жуда заиф эди. Очиг майдонда, кескин кураш олиб боришдан қўрқадиган бундай ҳаракатлар гуруҳи, сиёсий жиҳатдан жуда қолоқ эди. Халқ эса ижтимоий масалалардан маънавий жиҳатдан жуда йироқ эди, улар асосан меҳнат ва тирикчилик билан банд бўлгани учун, ким ҳукмронликка, ким адолат учун курашаётганига бепарво эдилар.

Ёш Гете бир неча сиёсий тўқнашувлар оқибатига гувоҳ бўлганидан сўнги, Германияда ижтимоий-сиёсий ҳолатни яхши тушуниб етди. У исёний ғоялардан «чекинади», қуроли кучга эга, бой-бадавлат, расман ҳукумат мақомини олган феодал тузумга қарши кураш ҳозирча бефойда эканини ҳис қилади. Адиб маъносиз жангу жадаллар, бекорчи қон тўкилишларига қарши эди. Лекин, унинг ижод маҳсули - асарлари қахрамонлари – Гец, Прометей ва Фауст қабилар ўзининг прогрессив ғоялари билан адолатсизликка қарши бош қўтараверади.

70-йилларнинг охирида, Веймар даврининг иккинчи палласида Гете «Ифигения Тавридада» («Ифигения в Тавриде»), «Торквато Тассо», «Эгмонт» каби драматик асарлар ёзади. «Вильгельм Мейстернинг таълим олган йиллари» («Годы учения Вильгельма Мейстера») ва «Вильгельм Мейстернинг сафар йиллари» («Годы странствий Вильгельма Мейстера») каби романлар яратади. «Фарбий-шарқ девони» («Западно-восточный диван») шеърлар тўпламини, «Герман ва Доротея» эпик поэмасини нашр эттиради ҳамда «Фауст» асарини ёзиб тугатади. Шунингдек, эстетика ва жамиятшуносликка оид жуда кўп мақолалар ёзади, ҳатто олим сифатида танилади.

«Мен Гердер ёрдамида – деб ёзади кейинчалик Гёте, - адабиётимиздаги барча янги оқимлар ва йўналишлар ҳақида билиб олдим.» Ёш Гёте устоз Гердер

ёрдамида Шекспир билан янада чуқурроқ танишди, пьесаларни оддий услубда таҳлили қилишни ўрганади. Шекспир асар ёзганда ғояларни ифодалаш учун халқчил услублардан моҳирона фойдаланганини билиб, Лессинг ва Гердер каби немис адабиётида янги давр келганини, яъни демократик йўналишда, жамият масаларига бағишланган бадиий асарлар яратиш зарурлигини тушуниб етди.

Энди у эскича ифодалаш услубларидан, фақат мактовлардан иборат адабиётдан, оилавий масалаларни тасвирлайдиган воқеалардан, ҳукмдорларга нисбатан лаганбардорликка асосланган адабиётдан, цензура талабларидан, яъни «маън этилган мавзулардан ташқари ёзиш»дан воз кечади. Гёте асарларида энди штюрмерлар каби руҳан кучли инсонлар, жамиятдаги камчиликларга қарши курашга бел боғлаган қахрамонлар вужудга кела бошлайди.

Гётенинг буюклиги шундаки, у «эски адабиёт»га асосланган (жаҳон мумтоз адабиётини чуқур ўрганган) ҳолда, замонавий реалист-ёзувчи сифатида ижоди қилди. Жаҳон тарихини чуқур ўрганиш, нафақат немис маданиятини, ҳатто дунё халқлари маданиятини солиштириш йўли билан ўрганиш, моҳиятини таҳлил этиш билан ўз истеъдодини чархлади. Замонасида рўй бераётган воқеалар унга ана шу қадимий воқеалар оқибати эканини сезиб, у адиб сифатида асарларида объектив баҳо беришга ўрганди. Шунинг учун, унинг асарларидаги қахрамонлар шахсий манфаатлари билан ўраланиб қолмасдан, балки ўз қарашлари билан ижтимоий масалаларга муносабат билдирарди, ўз позициясини ҳимоя қиларди.

Одам боласи ким бўлишдан қатъий назар, қай синфдан бўлмасин, бойми-камбағалми уларнинг бари ҳис-туйғуларга, ўз фикри, орзу ва хоҳишларига эга, севишга, севилишга, бахтли бўлишга ҳақли, деб ҳисоблайди Гёте. Айтиб ўтиш керак, у даврда бундай шеърлар илк дебоча ҳисобланган ва қўпгина адибларни бу шеърлар соддалиги, лекин чуқур мулоҳазага бойлиги билан хайратга солган. Энг муҳими, бу шеърлар шакл жиҳатидан инсонга, табиатга муҳаббат ҳақида бўлса ҳам, аслида муаллифга тегишли теран фикрлар мужассам эди. Ижодкор на фақат ўзининг мулоҳазаларини, орзу-истакларини ифодалашни, балки ифода этилаётган воқеанинг объектив сабабларини ҳам тўла-тўқис очиб бериши шарт, деб ҳисоблайди, адиб.

Ёзувчининг ўша вақтда инсон тақдирини бунчалик реал тасвирлаши немис адабиётида катта янгилик эди. Германия адабиётида романтизм равнақ топган вақтда Гёте деярли ёлғиз ўзи реализм асосида ижод қилаётган адиб ҳисобланарди. 1824 йил 14 апрелда Гёте Эккерманга: «Замонавий адабиёт менинг дунёқарашимга мос келмайпти. Адиблар субъектив мулоҳазаларини қоғозга тушириш билан банд, объектив баҳо бериш керак бўлганда эса, мен яна яқка-ёлғиз бўлиб қоляпман» деб ёзади, хатида. Гётенинг ижоди кўпроқ маърифатпарлик даври адиблари ижодига ўхшаб кетса-да, лекин унинг Веймардаги ижодий фаолияти натижалари ва айниқса бетакрор «Фауст» асарининг яратилиши «марифатпарварлар»нинг ижодидан фарқи ўларок, кескин бурилиш ясади.

АДАБИЁТЛАР

1. Пошали У. Гёте ва таржима адабиёти. - Самарқанд, 1978.
2. Имяминова Ш. Бадиий асарлар таржимаси. - Тошкент, 2018.
3. Якубов С. Ўзбекистон-Германия: Адабий ва бадиий алоқалари. Тошкент-2020.
4. Куронов Д. "Адабиётшунослик лугати". Тошкент -2013
5. Гуляев Н.А., Литературные направления и методы в русской и зарубежной литературе XVII-XIX веков. М.: Просвещение, 1983.
6. Гуляев Н.А., И.П. Шибанов, В.С. Буняев, Н.Т. Лопырев, Е.М. Мандель. История немецкой литературы. Москва, "Высшая школа", 1975 г.
7. Губская Т.В. История немецкой литературы. Средние века – Просвещение. Орск, Издательство ОГТИ, 2010.

8. Вильмонт Н. Н. Гёте И.В. Из моей жизни. Поэзия и правда / Пер. с нем. Н. Ман; под общей ред. А. Аникста и Вильмонта Н. Собрание сочинений в 10-ти томах. М.: Художест. Лит., 1976. Т. 3.
9. Karl Otto Conrady, Goethe - Leben und Werk, Artemis Verlag Zürich 1994, 1040 Seiten.
10. Чернышевский И.Г. Полн. собр. соч. в 15-ти т., т. 4. М., 1948.
11. Bottcher K., Geerds H.J. Neukenkamp R. Kurse Geschichte der deutschen Literatur, Volk und Wissen. Volkseigener Verlag Berlin, 1983.
12. Ибрагимов Р.А. Литература зарубежных стран на узбекском языке. Т., 1969.
13. Пулатов Ю. Ўзбекистонда чет эл адабиётини ўрганишга доир. «Ўқитувчи». Тошкент, 1975, с.3-28.